

د مشروطيت غورځنگ په افغانستان كې

ليکوال:

پوهاند عبدالحمى حبيبي

ژباړن:

عبدالقيوم حكيمزى

Ketabton.com

د خپرندوی ټولنې یادښت

لوی استاد علامه پوهان عبدالحي حبيبي (ح) د لومړي ځل لپاره د مشروطه غوښتونكيو د مبارزو او کارنامو يو داسې له واقعیتونو ډک تاريخي کتاب "جنبش مشروطيت" وليکه چې د تاريخي اثارو په کتار کې يو ياد او نايابه اثر وگڼل شو. څرنگه چې دغه له ارزښته ډک اثر په دري ژبه ليکل شوی و او په پښتو يې راپول ضروري گڼل کېده نو د هېواد وتلي ليکوال او ژباړونکي عبدالقيوم حکيمزي په پښتو ژباړه دا دی اوس د افغانستان د کلتوري ودې ټولنې له خوا، د افغانستان د سياسي خپلواکۍ د بېرته گټلو او د غازي امان الله خان د واکمنۍ د پنځه اتيايمې کاليزې په وياړ، د هغه نړيوال سيمينار په وياړ خپور شو چې "غازي امان الله خان د افغانستان د خپلواکۍ ستوری" په نوم جوړېږي. په دې هيله چې دغه اثر د ټولو پخوا او تنکيو ليکوالو او تاريخليکونکو لپاره ډېر څه له ځانه سره ولري دا ناسې او دا همدغه تاريخي کتاب "په افغانستان کې د مشروطيت غورځنگ" په ټوله کلتوري مينه د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني

دینستان

کتاب پېژندنه:

د کتاب نوم	:: د مشروطيت غورځنگ، په افغانستان کې
ليکوال	:: پوهاند عبدالحي حبيبي
ژباړن	:: عبدالقيوم حکيمزي
خپرندوی	:: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه - جرمني
د خپرونو لړ	:: (۶۲)
د چاپ زيار	:: ملوک رغون
کمپوز	:: محمد هاشم اصفي
کمپوزځی	:: افغان کمپوزنگ سنټر - جلال آباد
چاپ شمېر	:: ۱۰۰۰ ټوکه
چاپ نېټه	:: ۱۳۸۳/۱۱/۲۰۰۴ م
چاپځی	:: د دانش خپرندويې ټولنې تخنیکي څانگه

Tel/Fax: +92-91-2564513/E-mail: danish2k2000@yahoo.com

احمدشاهي متحدالمركز هیواد دبی اتفاقی او تجزیې سره مخامخ وو.

پدی وخت کې دتزاری روسیې دقواو دپرمختګ نښې نښانې هم دمروی او اموسو اصلوته راورسیدی. او ددغه دولت استازی دوتیکویچ په نامه په کابل کې دامیر دوست محمد خان دربار ته راغی (۱۸۳۷). په کلکته کې دانګلیسی استعمار نایب السلطنه لاردا کلیند دتزاری لښکرو داحتمال یرغل دمخنیوی لپاره په افغانستان باندې دیرغل او وړاندې تګ طرحه جوړه کړه. او په ۱۸۳۹ م کال کې داندوس څلورپنځوس زره کسيز پوځ دجنرال لکن په قوماندانۍ او دخپل سیاسي نماینده مکناټن په لارښوونه دکویټې او سیند درود دغاری او کورک دلیاری دکندهار خوا ته راوخوځاوه، دافغان او انګلیس لومړۍ جګړې د (۱۸۳۹-۱۸۴۲ م) کلونو پوری دوام وکړ. ددې لپاره چې دافغانستان خلکو دتوری په زور ټول یرغل کوونکی پوځ له مخه یوړ او پاتې کسانو یې افغانستان پرېښود او هغه یې بیرته شړل شوي امیر دوست محمدخان ته وسپاره.

انګلیسي یرغل ګري قواوي چې دافغانستان د ملت د عمومي قیام پر مقابل کې د پښو ولویدی او انګلیس سیاست مدارانو دغه اور چې په خپل لاس یې لګولي وو. د کلکتې څخه کابل ته یې د نوموړي امیر په بیرته رالېږلو سره مړ کړ (۱۸۴۳ م).

پدغو سختو شرایطو کې د فارس قاچاري دولت هم ارام کښیناست او قاچاري فوځیانو څو ځلي په هرات حملې وکړې، ولي زړورو هراتیانو د زیاتو تاوانونو او محاصرو د زغملو او د قوي مقاومتونو

لومړۍ څپرکي

په افغانستان کې د مشروطیت غورځنگ مخکینی لړلید

دنولسمې پیړۍ په پیل کې هغه وخت چې انګلیسی استعمار په هند کې خپریده اوله خیتخ څخه دصنعتی انقلاب نښې او داروپا مدنیت ددرانیانو دامپراطوری ختیځو سرحداتو ته رارسیده افغانستان دامو او بخارا دشمال دځمکو او دلویدیخ دلوری دقاجاري فارس دهیواد سره داقتصادی اړیکو پراختیا موندلی وه او ددغو دری واپو هیوادو سره دسوداګروتګ راتګ او سوداګری دمالونو تبادلې کیدله.

دافغانستان خلک چې په ښارونو او دربارونو کې دنیمه فیودالی شرایطو سره مخامخ وو، په کلیو کې یې په هغه دهقانی او لاسی صنایعو او اقتصاد کې ژوند کاوه کوم چې دفیودالی څخه په مخکې دورو یې تکیه درلودله. او دکلیوسیا سی اړیکې د دربارونو او دښاری بازارونو سره ډیری لږې وې.

په داسی حالاتو کې نه قوی مرکزی دولتونو وجود درلوده اونه هم هغه مرکزی وحدت یا یووالی کوم چې دسدوز زایي احمدشاه دمړینې څخه وروسته رامنځته شوی وو. ځکه شهزاده گانو او دقدرت دلاس ته راوړلونو مدعیانو یعنی دسردار پاینده خان (بارکزای وروڼو) کورنی همیشه یو دبل سره لاس او ګریوان وو او

د دې لپاره چې د استعمار قواو پدې پيټي کې هم ماتي خوږه او د انگليس سفر کيوناري يې په بالاحصار کې وسوځاوه، د ناچاری ورقي د انگليس سياسي نماينده گريفن شهزاده عبدالرحمن خان چې سمرقند ته شړل شوی و راوغوښته، او هيواد يې د انگليس تر حمايت لاندې ده ته وسپاره. (۱۸۸۰م ۱۲۹۷ق) .

د دغو دوو جگړو په تپلو سره هېواد د طبيعي پرمختگ څخه وروسته پاتي شو، اقتصاد، کرنه او دولتي د وایر له منځه ولاړل او پو پناه شول، نوی فکري حرکت چې د سيدجمال الدين افغاني د نهضت او د هېواد د نورو روڼ اندو سره يو ځای په ۱۸۶۳م کال کې پيل شو او په ۱۸۷۲م کال کې د شمس النهار د جريدې په خپریدلو، د حربي ښوونځی او مطبعي په جوړولو او د کتابونو د ژباړلو سبب شوی و^۱. په ۱۸۷۹-۱۸۸۰م کال کې د افغان او انگليس د دوهمي جگړي په پيل کيدو سره له منځه ولاړ.

ولی د دې جريدې د يوه کلکسيون د ليدلو وروسته چې اوس ملی ارشيف ته رسيدلی دی، دا نېټه ټيک په نظر رانغله. ځکه د دې کلکسيون په پنځمه گڼه او لومړۍ ټوک کې د ۱۲۹۰ق د روژې پنځلسمه د جمعې ورځ ښودل شويده، د دې لپاره چې په هرو پنځلسو ورځو کې يوه گڼه خپریدله، نو لدې کبله د خپریدو پيل او د هغی د لومړۍ گڼې ثبته بايد د ۱۲۹۰ق کال د رجب ۱۵ وي. چې د ۱۸۷۳م کال د سپتمبر سره سمون خوري نو لدې کبله دغه تيروتنه د تصحيح وړ ده.

^۱ د افغانستان پښلیک د کتاب په (ټوک ۱۹۹ پاڼه) کې می د شمس النهار د جريدې خپریدل په (۱۸۷۱م او ۱۲۸۸ق) کې ليکلي و.

څخه وروسته قاجاري قواوي يې په ناکامي سره د هرات څخه بېرته پرشا کړي.

د پوهي، فکر او فرهنگ روزنه د خلکو د تمرکز خلاقه قوی او امنيت ته اړتيا لري او دغه ټول موجودنه وو.

د افغانستان زيارکنښ خلک د ختيځ او لويديز د يرغل گرو پوځيانو سره د جگړي او مقاومت پرته د کورنيو شهزادگانو په خانه جنگي هم اخته وو. او د افغانستان سياسي او ټولنيز حالت هغه وخت مغلق شوي وو چې د انگليسي استعمار نړۍ خوارو قواو د پنجاب سيگ دولت له منځه يوړ او د سيند له درياب څخه تير شول او پېښور يې ونيوه. (۱۸۴۹م) .

امير شيرعلي خان د امير دوست محمدخان ځوی او هغه جانشين په خپلو وروڼو باندې د برياليتوب وروسته په کابل کې شاهي پر تخت کښناست ۱۸۶۳م . او خپل او د نورو ارزښت لرونکی وختونه يې د خپلو وروڼو سره په خانه جنگي کې تيرولي.

په لومړۍ جگړه کې چې پادشاه او ټول چارواکي يې له پلان څخه وتښتيدل او د هېواد د ساتني پيټي يې يوازې د افغانستان د بزرگانو او خلکو په اوږو واچاوه، لکه څنگه چې مو ولوستل خلک د درندو رېړونو په زغملو سره د هېواد د ساتني له عهدی څخه بريالي راووتل، تر څو چې د اوه ديرشو کالو وروسته بيا هغه ويجاړونکی ښکيلاک (استعمار) د دهلي څخه په افغانستان لښکرکشي وکړه، او هغه امير شيرعلي خان چې د روسي تزاروسفير، ستاليتوف سره يې ژمنه کړي وه په ۱۸۷۸م کال کې يې د کابل څخه مزارشريف ته وشاړه او د هېواد د ساتني پيټي بيا د خلکو په اوږو پريوت.

ته يې روحاني او دشرعی او لی لاملری رنگ ورکړي، او همیشه به يې داویل:

نزد خردشاهی وپېغمبرې چون دونگینند ویک انگشتری دافغانستان خلک لکه څنگه چې د هغه وخت دتولینزو حالاتو غوښتنه وه اوس بېدار او وینن شوی او د هېواد فکري او د جغرافیائی حالاتو په نظر کې نیولو سره د وخت دخط السیر او دخای دمساعدت څخه گټه واخلي او یو څه ډله ایز فکري حرکتونه رامنځته کړي.

د امیر عبدالرحمن خان دوره چې د قهر، غضب او په ډېر بد شکل سره د له منځه وړلو سره ملگرې وه یوویشته کاله يې دوام وکړ، د فکري او فرهنگي پلوه دا دوره ښه دوره نه وه، يعني نیک بخته او نیک مرغه دوره نه وه، ځکه د هېواد زیاتره سرکرده گان یا سر اوچتونکي یا مخور په ډېر بد حالت کې له منځه یوړل شول او د خلکو د راوینولو او د فکري روزنې وستایل برابر نشول.

مگر دوخت ټولنیز جریان او دغورځنگ دپیدا کیدو عوامل چې همیشه دټولنې په داخل کې گټور واقع کیدل، او د هر ډول زور زیاتي په مقابل کې دټولنې مقاومت زیاتیده، دغه راز اقتصادي شرایطو او دخلکو طبقاتي حالت پرې نښود چې نوی فکر بخښي يعني په کلی توگه له منځه ولاړشی، پداسی حال کې چې دهیواد په ختیځ کې دازادی غوښتلو غورځنگ دلومړی ځل لپاره په ۱۸۵۷ م کال په هند کې پیل شو او هیواد په شمال او لویدیځ کې هم حزبي رادیکال او دمشروطیت غوښتنی حرکتونه منځته راغلی وو. او په عثمانی پراخه هیواد (ترکیه) کې هم دازادی غوښتلو نسیم چلیده.

امیر عبدالرحمن خان په (۱۹۰۱ م) کال کې مړشو او هیواد يې خپلو دوو خوانو زامنو یعنی سردار حبیب الله او سردارنصرالله ته ورپریښود چې لومړنی يې دپاچا په توگه او دوهم يې دنایب السطنه په مسقبولو سره دهیواد دچارو واگی په استبداد او بشپړی خودسری سره تر لاسه کړی، او دا هیواد يې خدای ورکړی شخصي ملکیت وباله.

په هیواد باندي دامیرعبدالرحمن خان سلطه. یوه عسکری غلبه دنیزی دسریه زور حکومت او دفقهاو په اصطلاح متغلبه وه، ولی ځوی يې دنرمی له لیاری رامنځته شو. او خپل مطلقه قدرت او واک

د "انجمن سراج الاخبار" لومړنۍ فکري حرکت (غورځنگ

دهغو اسنادو له مخې چې ددی کړنښو دلیکونکۍ په کورنۍ کې وو او س دملی ارشیف دسراج الاخبار په څانګړې دوسیه کې خوندي دی دا جوتیږي چې دهېواد ټولو روڼ اندو او پوهانو چې دشاهی مدرسې (دکابل دچرب فروشی په مسجد کې ددینی علومو مدرسه) او د حبیبی دارالعلوم مربوطه (دحبیبی اوسنی لیسې چې په ۱۹۰۳ م- ۱۳۲۱ ق کال کې پرانستل شوی وه) وو د امیر حبیب الله خان دربارته وړاندیز وکړ چې دداسی افغانی پوهانو یوه ټولنه دی جوړه شی ترڅو په کابل کې دسراج الاخبار افغانستان په نامه یوه پنځلس ورځیني جریده خپره کړي. ددې ټولنې رئیس د شاهي مدرسې ستر مدرسې او دحضور ملا امام مولوي عبدالروف خان کندهاری و چې (خاکی) یې تخلص کاوه، او دمولوي احمد جان الکوزایي ځوی چې په (تاجر) متخلص و محمد سرور واصف ددې ټولنې دلیکونکۍ (منشی) دنده په غاړه درلوده، او ددې روڼ اندو لوړ هدف همدا وو چې خلک رابېدار کړي هغوي دنوي مدنیت او دنړۍ دپېښو سره آشنا او بلد کړي، دسراج الاخبار ټولنې دهغه وخت امیر حبیب الله خان ته وړاندیز کړې و چې په نوموړې دوسیه کې موجود دي، دهری فقری یا مادی لاندی شاهي هدايات یا لارښودنی داعتقاد واله سردار عبدالقدوس خان په قلم لیکل شوي اولاس لیک شويدي (لیکنه ۱۳۲۳ هـ ق کال د صفری ۲۵) یا ۱۹۰۵ م ،

د(سراج الاخبار افغانستان) لومړی ګڼه چې په ۱۲۸۴ ش کال کې دمولوي عبدالروف خان (خاکی) کندهاری په مدیریت خپره شوه.

ددې دوسې مطابق دسراج الاخبار دټولنې غړې عبارت ووله :

- ۱- ایديتر یعنی عنوان ایښودونکي: مولوي عبدالروف خان
 - ۲- سب ایديتر یعنی نایب یا دعنوان ایښودونکي مرستیال مولوي نحف علی خان
 - ۳- دايديترانو تر لاس لاندي محرريا ليکونکي: دمرحوم مولوي احمدجان ځوي مولوي محمد سرور خان،
 - ۴- دترکي ژبی ژباړونکي: حاجی باشی غلام نقسبند خان،
 - ۵- د اردو خبرونو(اخبار) ژباړونکي او مهتمم: منشی حافظ حیدر علی خان،
 - ۶- د اردو اخبار د ژباړي مرستیالان: عبدالرحمن بیګ او عبدالرحیم بیګ .
 - ۷- تکړه او ښه لیکونکۍ: میرزا غلام قادرخان او میرزا غلام اسحق خان
 - ۸- تصحیح کوونکۍ: قاري نیک محمد .
- دسراج الاخبار ټولني چې رسمي غړي یې په نوموړي دوسیه کې معرفي شوي دي دنولنې دباندی څخه هم یې همکاران او همفکران درلودل اوددربار په یادداشت کې چې ولیدل چې مرحوم محمود طرزی چې په هغه وخت کې دشام څخه هېواد ته راستون شوي و داسي سپارش شوي و چې له هغو څخه دي هم دجریدي دصحافت او مضمونونو په چاروکې نظر واخستل شي. لکه څنګه چې لیدل کېږي: دټولنې دمنظوری سند په ۱۳۲۳ ق کال کې دصفری په ۲۵ نیټه لاسلیک شوي دي ، ولی دافغانستان دسراج الاخبار لومړني ګڼه اته

مدنیت، نويتوب او بيداري نښې کابل ته رارسيدلی او خلک او درباريې تر اغېزي لاندې راوستې و، او زموږ په معاصرو ادبياتو کې همدغه د نوي فکر خبرتياوه چې د مولوی واصف په فصيده کې په ښه توگه ليدل کېږي، ځکه چې هغه د امير پاملرنه د نړۍ پرمختگونه او وړاندې تگ ته رارولې ده.

د دې ټولني بنسټ اېښودونکی دغه مولوی عبدالروف په شلمه پيړۍ کې د افغاني هغو مشهورو عالمانو څخه دی چې د وخت په فکري غورځنگ کې لاس درلود، دا د کندهار مولوی عبدالرحيم کاکړ ځوی دی چې په ۱۲۹۸ ق کال په سوال کې د کندهار په خرغه شريفه کې په خپله د امير عبدالرحمن په لاس ووژل شو، (وگورئ د سراج التواريخ د دريم ټوک ۳۸۲ مخ).

د هداياتو هغه عکس دار

د سراج الاخبار افغانستان، د ټولني په باب شاهي لارښووني د شاه اقاسی عبدالقدوس خان (اعتمادالروله) په قلم.

د مولوی عبدالروف زېږېدنه د ۱۲۶۷ ق کال د صفری په پنځمه د دوشنبې په ورځ د کندهار په څيرونکی مشهور د مولوی جيب الله د علم او فضليت په کورنۍ کې وشوه چې د خپل پلار څخه يې منقول او معقول علوم زده کړي او د امير په لاس د پلار د وژل کيدو څخه وروسته د هېواد څخه د باندې په تبعيد کې ژوند کاوه. ولی په ۱۳۰۰ ق کال امير عبدالرحمن خان هغه بيرته هېواد ته راوغوښت او په کابل کې د منور د ملا امام او د شاهي مدرسي د مدرس او د قاضيانو د ممتحن په توگه وټاکل شو.

مولوی خاکی په عربي، فارسی او پښتو درې واړو ژبو کې، اديب، ليکوال او شاعر و. دوه ټوکه کشکول، خرد نامه امېري، او په

مياشتی وروسته د ۱۳۲۳ کال د ذيقعدی په ۱۵ نيټه چې ۱۹۰۶ م کال د جنوری د ۱۱ نيټې سره سمون خوري د (فل سکیپ) په قطع په ۳۶ مخونو کې په ډيرين چاپ دنوموړو د وو تنونستعليق ليکونکو په ښکلي خط خپره شوي چې ديبلگي په توگه دهغی يوه گڼه ددې کرښو دليکونکي په کورنی اسنادو کې شته او اوس د کابل په ملی ارشيف کې خوندي ده.

دسراج الاخبار دلومړي گڼی يعنی دهمدغی گڼی مهم عنوانونه دادی: دمولوي عبدالروف خان ستر مقاله دنیک سياست موعظي او دخط بي دلمهنيده په عنوان، دهغې څخه وروسته دروسيي او جاپان دجگړې احوال، د(عثماني) روم دمصر او روس دهېواد پيښی، او ددغو ليدونکو عبرت و دانگليس او دنورو هېوادونو دپيښو سره، او په پای کې دافغانستان دهېواد پيښی، او په واصف متخلص دمولوي محمد سرور خان کندهاري دطبع يوه غعيحه وعظيه قصيده او دمدير عذر غوښتنه راغلې ده. پدغه څيره شکل دسراج الاخبار لومړني گڼه د وخت دمستبد حکومت تر شديدې څارنی لاندې خپره شوه، ولی لکه څنگه چې يې وويل: دبريتانوني هند دولت دهغې دخپريدو سره جوړنه و، او دهغې دنورو گڼو دخپريدو مخنيوی يې وکړ.^۲

"ښه وځليد لکن دولت عجله درلوده"

دمولوي عبدالروف د سر مقالی او د مولوی واصف قصيده چې په دې گڼه کې خپاره شويدي ښکاره ده چې په هغه وخت کې د اروپا د

^۲ ددې کرښو ليکونکې دبابا عبدالعزيز خان قندهاري څخه چې ددې ټولني دځوانو اړوندانو څخه و اوريدلی می دی.

بست به زنجير، و تيغ بر جگرم زد دريغ
طره هندوی تو، غمزه جادوی تو

د دې لپاره چې د مولوي خاكي فكري مقام د ده د ژوندانه په وخت کې او په شلمه پېړۍ کې په لومړني غورځنگ کې د ده ونډه وپېژنو، بايد د افغانستان د تجدد او صحافت د پلار مرحوم محمود طرزي هغو ليکنو ته پاملرنه وکړو چې د هغه د مړينې په هکله يې ليکلي دي:

د سراج الاخبار د ليکنې سره سم مولوي خاكي د ۱۳۳۳ق کال د شوال په ۱۵ د جمعې په ورځ له دې نړۍ څخه سترگې پټې کړې او د کابل د خواجه صفا د غره د لمن په هدېره کې خاوروته وسپارل شو او محمود طرزي د ۱۲۹۴ش کال د سنبلې ورځ ۲۰ نېټه د پنځم کال په دوهمه گڼه کې د (يک خساره تاء سف اور علمي) تر عنوان لاندې يوه اوږده مقاله وليکله چې د هغې لنډيز دادی:

"ازديده زمانه روانست جوی خون - ای ديده زمانه بگو تاجه ديده ئی؟ په دې وخت کې يوه پېښه وشوه چې قلم د هغې د ليکلو څخه لږزېږي، پ نجې سستېږي، زړه درزېږي او حواس پرېشانه کېږي، يعنې د علم او عرفان ژوند، او د ادبياتو ژوند د يوه زړه دردونکي ټکر او د يو ښکته راتلونکي خطر سره ولگېد. يعنې د علم او پوهې او د عرفان روح د جناب محترم مولوي عبدالروف خان صيب سره يو ځای د دې بې وفا نړۍ نه سترگې پټې کړې او دارالبقا ته ولاړ ...
خدای بښلې نه يوازې دا چې زموږ په هېواد کې بلکې د نړۍ په زياترو سيمو کې يو کم مثال عالم او فاضل و چې په ټولو عقلي او نقلي علومو او تصوف او ادبياتو کې د لوی لاس څښتن و، ليکنې

۱۳۰۶ق کال کې په عربي سلام نامه په فارسي ژبه د ايات العهود تقسير، او د ناسخ التواريخ سپر مستوفی د لوی برخي رد او د المراه الوضيه في الكرت الارضيه ژباړه او د معافحي رساله او داسې نور د هغه د تاليفاتو څخه دي د نوموړي د اشعارو يوه برخه په فارسي او عربي ژبو کې هم ليدل شويده، چې د هغې جملې څخه د مزاريه په نامه اوږده قصيده ده چې په ۱۳۰۶ق کال کې چې د مزار شريف په سفر کې د امير عبدالرحمن سره ملگری و قصيده په دې ترتيب داسې پيل شويده:

کی توانی ایدل پر اضطراب شوگوار - شکر نعمتهای بی پایان و
حصر کردگار افغان او انگلیس په دوهمه جگړه کې د هېواد د ساتني د شوق د راژوندی کولو په برخه کې يو شعر لری چې د هغې جملې څخه دادی:

افغان اگر نظر فگند بر صلاح خویش
اول ببايدش که بگيرد سلاح خویش
گر اصطلاح وی طلب عیش و عشرتست
فرض است انکه محو کند اصطلاح خویش
این سر زمین خوش که با افغان چو مادرست
داند سپردنش بدگرها جناح خویش
دا هم د هغه د يوه مستانه غزل يوه بېلگه:

خاک کند مشکبو ساحه مشکوي تو
باد شود روح بخش، گرد سر کوی تو

درېم څپرکي

د مشروطه غوښتونکو لومړی ډله

عشق شورانگيزما را بر سرکوی تو برد
بر تلاش خود چه مینازم کرده ره کوی تو برد

ټولنه یو متکامل او اغیز منونکی مخلوق دي او ددې د فکري
تگلاري وده ممکنه ده او کیدای شي د ځینو خنډونو په وجه ودریږي
ولې په بشپړه توګه له مخه نه ځي.

د سراج الاخبار د ټولني حرکت هم دهغو خنډونو له امله چې
دانګلیسی استعمار رامنځته کړي و دلې وخت لپاره ظاهراً پر ځای
و درید. لاکن دوه، درې کاله وروسته دیوه مترقی تر مرام په درلودلو
سره د یوه متشکل ګوند په توګه منځته راغی چې د افغانستان په
فکري تاریخ کې هغه ته،

"لومړی مشروطیت" وایو

ددې حرکت ټولګی مشر او مخکښ د سراج الاخبار د ټولني د پاتې
شونو څخه یو تن یعنی ددې ټولني لیکونکی (منشي) و، چې په
لاندې ډول دهغه او دهغه دکورنۍ په برخه کې چې ددې ټولني
دمخکښانو او فدایانو څخه و معلومات درکول کېږي: مولوي
محمد سرور خان (واصف) او دده کورنۍ:

لکه څنګه چې مخکې وویل شو دغه عالم، درد مند او شاعر شخص
په تاجر متخلص د مولوي احمد جان ځوی دازاد خان لمسي او دزین
العابدین کړوسی و چې دقندهار دارغستان دبالا ژره دالکوزایې
خلکو څخه و چې پلاریې د امیر عبدالرحمن په عصر کې د اداري.

د دغه فاضل همیشنی ضایع زمونږ د هېواد د علم او عرفان د نړۍ
دپاره په حقه چې ډېره وېره ونکې زیاتونکي ضایعه شمېرله کېږي...
برسېره پردې د ټول علم و فضل د یوه کلام ساتونکې و او په ادبیاتو
کې یې یوه ممتازه ځانګړتیا درلوده، د ده د خوشبویه طرحو څخه هم
د فایده و ډکې قصیدې او د معني ډک اشعارو او ادبیاتو څخه یادونه
کولی شو، ولې افسوس چې د خپل ګران عمر او شپيتمه ستنه یې
پای ته ونه رسوله او هېواد یې د خپلو ډېرو فایده او لېدنو باندې
خوشحاله نکړ...

(د ۱۲۹۴ ش کال د سنبلې شلمه د سراج الاخبار افغانیه د پنځم
کال اووه لسمه ګڼه د کابل چاپ).

دا وو هغه څه چې د سراج الاخبار د فکري حرکت د ټولني څخه موږ
ته را پاتې دي او د لمر هغه مطلع ده چې د انګلیس د استعمار د
دسیسو په تورتم کې ډوبه شوه، ولې لکه څنګه چې زمونږ په
راتلونکو بحثونو کې به روښانه شي، پنځه کاله وروسته د همدې
فکر په رڼا کې د لومړي مشروطیت حرکت رامنځته شو او د همدې
ټولني لیکونکي د همدې حرکت په سر کې ودرېد چې د هېواد د
راتلونکو روڼ اندو د سیاسي افکارو د ټوکېدو لپاره ډېر ګټور و او
د عبرت ناکه داستان د اورېدو وړ دی چې:

عشق از فریاد ما، هنگامه ها تعمیر کرد
ورنه این بزم خموشان هیچ غوغائی نداشت

سرور خان قندهاری الكوزايي په واصف متخلص د مشروطه غورځنگ د ټولني رئيس و. هغه د جيببي د بنوونځي د جوړېدو څخه مخکې او مخکې له دې څخه چې ډاکتر عبدالغني افغانستان ته راشي، د مترقي افکارو څښتن و، او د خپلو نږدې دوستانو په کړي کې په شپو، شپو به د مشروطيت په بحثونو اخته و، د امير جيبب الله په عصر کې د سراج الاحکام د فتاوي د تاليف د ټولني په نامه د عالمانو يوه ټولنه موجود وه، چې په هغی کې د بېلا بېلو درجو پنځوس تنه عالمان د شرعي احکامو په استخراج، تدقيق، ژباړنه او ليکلو مصروف و.

د دې ټولني کار د لسو تنو پوهو عالمانو تر نظر او اهتمام لاندې تر سره کېده چې په دغو کسانو کې دا کسان شامل وو لکه:

گل اخندزاده احمدزی، مولوي عبدالروف اخندزاده قندهاری، د ميرقاسم خان پلار يعنې سيدغلام محمد، اغای چارياغی، مولوي عبدالرزاق اخندزاده اندرې، مولوي احمدجان اخندزاده توشي، ملا لاگل ارغنديوال او داسې نور.

د دغو کسانو زياتره چې د امير عبدالرحمن په وخت کې د علمي شهرت خاوندان و، د خپلو اصلي ځايونو څخه کابل ته رابلل شوي و چې د قاضي درجه يې درلوده، نسبتاً ځوانو عالمانو لکه، مولوي محمد سرور خان واصف او مولوي قيام الدين خان نيازی د مفتي په درجه او تر دوی نورو د لږ عمر درلودونکو لکه، ميرقاسم خان د ليکونکي (محرر) په درجه نيول شوي و... واصف او ميرقاسم خان

اخيستنه کړي ده هغه ټوله مې د خدای بخښلی مير قاسم خان په مقاله حواله ورکړې ده ځکه چې هغه رښتيا ويونکی، پخوانی، بې پری او محترم سړی و.

منورو او ليکوالو خلکو له جملې څخه و. چې دهبواد د اداري او قضا په تنظيم کې يې دافغان او انگليس ددوهمې جگړې دويجاړۍ را وروسته پوره لاس درلوده لکه چې دقاضيانو د لارښوونې او دشرعي محکمو دتنظيم لپاره يې داساس القضاات کتاب چې ۱۳۶ قاعدی يې درلودې وليکه چې په هماغه وخت کې دوه ځله چاپ شو، (دوهم ځل چاپ يې په کابل کې په ۱۳۱۱ ق کال کې و). پداسي حال کې چې ددولتي اداراتو د تنظيم لپاره يې هم قواعدو دولتي په نامه کتاب چې ۶۳ فقري يې درلودې مخکې په ۱۳۰۹ ق کال چې د ۱۸۹۱ م کال سره سمون خوري ليکلي او چاپ کړي و.

مولوي تاجر دپښتو او دري ژبي دښکلي کلام شاعر، دبدیعی صنایعو دبېلا بېلو ډولونو ددرلودونکو قصیدو او دغزلو دديوان درلودونکې و، چې نوموړي په ۱۳۲۰ ق کال يا په ۱۹۰۲ م کال کې دسږ و دنري رنځ په ناروغي اخته او مړ شو چې دهغې مړي په کندهار کې دصوفي صاحب دقبر په اړخ کې ښخ شوي دي. دمولوي تاجر ځوي، محمدرور واصف هم عالم، شاعر، روڼ اندی او داسلامي او ادبي علومو سره بلد و چې په ۱۳۲۳ ق کال کې يې لکه څنگه چې موولوستل دافغانستان دسراج الاخبار په ټولنه کې چې دليکونکي (منشي) په توگه شموليت درلوده.

خدای بخښلي مير قاسم خان چې د واصف ملگري او هم عصره و داسې وويل^۳ په ۱۳۲۷ هـ. ق کال د صفری په ۱۶ مولوي محمد

^۳ د دې وينا د ماخذونو څخه يوه هم هغه مقاله ده چې د خدای بخښلی مير سيد قاسم له خولې څخه ليکل شوې ده او په کاروان جريده کې په کابل کې د پښتونيار په قلم په ۱۸-۴-۱۳۵۱ ش کال کې خپره شويده چې د نوموړي مير لمسی دی. په دې ټوله وينا کې په هغه ځای کې چې د دې مقالې څخه مې

روزیکه شود اذ السماء انفطرت
وندر پی ان اذا النجوم انکدرت
من دامن تو بگیرم اندر عرصات
گویم! صنما ابای ذنب قتلت؟
راتلونکو ته خما دا سپار بښتنه ده:
ترک مال و ترک جان و ترک سر
در ره مشروطه اول منزلست"

خدای بخښلی میرغلام محمد غبار لیکي: چې دغه کاغذ د
عبدالهادي داوي سره دې او ماته يې د نقل د راکولو څخه ځان تیر
کړ يعنې رائي نکړه

ولې د دې گريښو لیکونکي په خپله د خدای بخښلی داوی څخه
اوریدلې و چې (هغه په دغه وخت کې ماشوم و چې دخپلي مور)
اتکو) سره یو ځای دواصف دفاتحی لپاره دهغوي کورته تللی و چې
په هغه وخت کې يې دحتی د مشروطیت نوم نه پژانده، لکن دغه
کاغذ يې دځواني او دسیاسی شعور دکسبولو او یا تر لاسه کولو په

یادو یاد و. د پښتو ژبې ډېرې شوخي او ظرافیت امیزه لنډۍ يې په یادو زده وي،
چې په غونډو او مجلسونو کې به يې د خپلو ملگرو سره زمزمه کولې. هغه د خپل
ورر سعدالله، او د پلار د سرور ځوی، عبدالقیوم خان او د کاکا عبدالرحمن خان
سره په شیر پور کې بندې شو، او دوه ورځې وروسته دستې د شیرپور په تپه کې د
توپ خولې ته وتړل شو او د سعدالله خان او عبدالقیوم خان سره یو ځای اعدام
شو.

هغه وخت چې واصف يې په توپ پورې تارې نو هغه د کاغذ په یوه پاڼه ولیکل "
په داسې حال کې چې په امنت بالله و ملائکتہ ... مې بشپړ ایمان درلود، د امیر
په حکم ووژل شوم.

⁵ د تاریخ تک لاره (۷۱۸) مخ

په هغه وخت کې مرکه درلوده او هبله يې کوله چې باید په هېواد
کې یو لړ قوانین طرحه شي او د حکومت نظام دې د قوانینو پر
بنسټ ټینګ شي.

دغه خلک سر بېره پردې چې عالم او روڼ اندی و، مترقي افکار يې
هم درلودل... مولوي واصف په ۱۳۲۳ق کال کې د ښوونکي په توګه
د جیبې په ښوونځي کې شامل شو، د ۱۳۲۵ق کال په شاوخوا کې
و چې خپل بل ملګری میرقاسم خان يې هم ښوونځي ته تشویق کړ،
او حتی نور ملګري يې هم په دغه ښوونځي کې د ښوونکو په توګه
ومنل شول. په دې ځای کې فرصت ډېر ښه برابر او مساعدو. تر څو
دغه روڼ اندی سره یو ځای کېښي، او د مشروطیت، خلکو او
حالاتو په اړوند افکار سره تبادله کړي.

د مشروطه غوښتونکو ځوانانو شمېر ډېرې درې سوه تنو ته رسیده،
چې په کوچنیو بېلا بېلو جرګو (کړيو) باندي ویشل شوی و، په دغه
هره جرګه کې یوه ډله هغه ملګری سره راټولیدل کوم چې هغوی یو
له بل سره ښه پېژندل، دوی له خپل منځ څخه یو منشي او رئیس
ټاکه، د کوچنیو جرګو یو له بل سره اړیکې نه درلودې، ولې د دغو
ټولو جرګو نمومي رئیس مولوي محد سرور خان واصف و.

هغه د یوې لس کسبزي جرګې رئیس هم و، چې د هغوی زیاتره
ملګري د جیبې د ښوونځي ښوونکي و...⁴

⁴ د میرقاسم خان مقاله يعنې لیکنه.

د میرقاسم خان په وینا. " واصف هغه ښوونکی و چې د جیبې ښوونځي بیا د هغه
په شان بل مثال پیدانکړ، هغه عالم و، هم ادیب هم شاعر او هم د تکره او زړه ور
و روڼ اندو څخه شمېرل کېده، هغه د ښه طبعي درلودنکی او ډېر حساس سړی و،
او د درې ژبې د پخوانیو استادانو د قصیدو او شعرونو په زرګونو بیتونه يې په

دحبيبيې ښوونځۍ پكې و په يوه لويه خونه كې غونډه كړي وه چې په هغې كې د مشروطه غوښتونكو زيات شمير غړو برخه اخستې وه، پدې غونډه كې چې ډاكټر غني او ورونو يې برخه نه درلودله دامير حبيب الله خان حضور ته ديوي عريضي دبرابرولو وړانديزو شو چې په هغې كې داسي ليكل شوي و: په ځينو هېوادونو كې خلك په زور، جبر او قهر سره حكومت دي ته.

"مجبور وي تر څو اداري نظام دمليت دارزو تابع كړي، او مشروطه او قانوني شكل ورته ورکړي، په ځينو نورو هېوادونو كې روڼ اندي پادشاه په خپل نوښت او د خیر په نیت سره په هېواد كې د مشروطيت اصول او قوانين نافذ وي. ددې لپاره چې سراج الملتة والدين پوه او ترقي غوښتونكي پادشاه دي. لكه څنگه چې دحبيبيې او حربې ښوونځيو جوړول، دسراج الاخبار خپرول دكتابونو چاپول، دعصري مطبعې راوړل دنوو ودانيو جوړول او داسي نور د شاهانه ذات د مهرباني او پاملرني د هېواد د ترقي او پرمختيا ښكارندوي دي. نو هيله او ارزو كېږي چې د هېواد د حكومت جاري چاري هم د مشروطه قوانينو پر بنسټ ټينگي كړي، ترڅو د په خپل سر او داسلامي مقرراتو پر خلاف د احكامو څخه مخنيوي وشي، او خلك دقانون دسلطې او د مشروطيت دنظام لاندي سو كاله ژوندانه ته ورنږدې شي." دا عريضه دپروفيسر غلام محمد خان چمنگي پواسطه جلال اباد ته يوړل شوه او دامير حضور ته وړاندي شوه، اكر چې دغه پادشاه په لومړي سر كې د مشروطه غوښتونكو مرام ته په بده سترگه نه كتل، لاکن ښايې چې ددربار ځينو مفتدينو او چاپلوسو مرتجعينو موضوع ورته ډيره مبالغه اميز ښكاره كړي وي، او ديو شمير هېواد غوښتونكو پاك مرام يې په درسته توگه نه وي

وخت د واصف دپخوانيو خپلوانو سره ليدلی و. "دكلام پای لکه څنگه چې ما ددې كړښو ليكونكي ليدلی دي: دمولوی واصف دترور ځوي يار محمد دغلام حيدر خان ځوی په ۱۳۱۰ هـ ش كال كې په كندهار كې دپوليسو سر ما مور و او هغه ويل چې دكاكا ځوی اخيرني ليک يې موجود دي، ولی وخت پيدانشو چې هغه ليکنه ليدل شوی وای او نوموړی يار محمد په داسې حال كې چې دارزگان په گزيو كې ولسوال و په ۱۳۱۶ ش كال كې مړ شو.

نو په همدې ترتيب هغه ازادي غوښتونکی انسان دخپل ورور او د ترور دځوی سره يو ځای خپل سرونه د هېواد ددموکراسی او د مشروطه غوښتنی دلومړي غورځنک لپاره قرباني كړل، او عبدالهادی داوی دهغه په برخه كې داسی ویلی و:

محب قوم وفدای دین جزاه الله

که ماندست مشروطه راقوام واساس

دمير قاسم خان په وينا: "خدای بخښلي واصف لومړني قافله سالار و چې د مشروطيت غوښتنی کاروان يې دخپل سر په بيه په لاره واچوه، هيڅ نيالگی په يوه ورځ كې هم ميوه او ثمره نده ور كړي كه هغه نيالگی كيناوه نو اوس يې پاتی كسان دشمرې څخه گټه اخلي، دلومړي مشروطيت با درايسته او روڼ اندو ځوانانو دخپلو هېوادوالو ددموکراسی دحقوقو دلاسته راوړلو لپاره لومړی ډيوه بله كړه."^۶

خدای بخښلی مير قاسم خان له دی وروسته وايي:

"دمشروطه غوښتنی لوی مشر خدای بخښلی مولوی محمد سرور خان په ۱۳۲۷ ق كال كې دمهانخاني د باغ چې په هغه وخت كې

^۶ د مير قاسم خان همدغه ليکنه.

درک کړي، نو امر يې وکړ چې ددغه غورځنگ څلورتنه دي په هم هغه ځای کې اعدام کړي، دغه سر تېرې او تکړه ځوانان عبارت و له : غلام بچه لعل محمد خان، غلام بچه جوهر شاه، دسرور خان پروانی ځوی محمد عثمان خان او محمد ایوب خان پوپل زایې کندهاری.

میر قاسم خان زیاتوي:

"امیر مخکې له دې چې دهغوي د اعدام احکام صادر کړي، دغه دوه تنه غلام بچه گان يې د درباریانو په مخکې دېدو ویلو لاندې ونېول او پوښتنه يې ترې وکړه چې: ولي مو ددغو ډیرو زیاتو نعمتونو او ډیرو عزتو سره سره په نمک حرامی او دنعمت په کفران لاس پوري کړ؟ دغو زړه ورو ځوانانو په خاصه توگه جوهر شاه د غوریندی، دوپري د ډیرکم احساس پرته دخلکو په برخه کې د حکومتی مقاماتو د بې پروایې او دهغو مظالمو څخه چې د دولت عمالو د هېواد په ټولو برخو کې کول، یو یو ورته په گوته کړل، او دغه دواړه زړه ور ځوانان په هم هغه مجلس کې د تفنگچې په ډزو سره مړه شول او ځانونه يې حق ته وسپارل." ^۷ او د حال په ژبه يې ویل:

به ملک جم ندهم مصرع نظیری را

هر انکه کڅته نشد از قبيله مانیست

مولوي واصف لیکوال، ژباړونکې او تکړه شاعر و، او د هغه د ژباړي د اشارو څخه د (تاریخ ادریسپاني، حمودیان وموحدین) (افریقای شمالي) چې له عربي څخه په دری ژباړل شوي دي او دهغی خطی نسخه د کابل په ملی ارشیف کې شته یادونه کولې شو.

⁷ د میر قاسم خان لیکنه.

دده د کلام د نموني په توگه یوه پارچه ښکلي شعر دې چې د فیصده مرحیه ووعظیه په عنوان د سراج الاخبار افغانستان په لومړی گڼه کې په ۱۳۲۳ ق کال کې خپور شوې دی او د هغی یوه نسخه ددې کرښو د لیکونکي په کورنۍ کتابتون کې پاتې وه چې اوس د کابل په ملی ارشیف کې خوندي ده او دلته کټ مټ رانقلیرې تر څو په راتلونکي کې د څیړونکو په واک کې وي.

قصیده

د مرحیه ووعظیه طبغراد فصاحت و بلاغت نشان محمد سرور خان قندهاری المتخلص بوصف.

به حمد الله که اثار رحمت های یزدانی
خدایو دادگر شد مر بنای عدل رابانی
لوی دین بعهدش اسمان ستا گشت در عالم
که از رفعت زند صد طعنه رابر چرخ کیوانی
رواج حکمت ایمانیان آمد که از رشکش
به خاک تیره یکسان گشت حکمت های یونانی
فروغ جوهر دانش، خرو بگرفت عالم را
سواد جهل شد از لوحه جان جهان فانی
فزود از پرتو دین، لمعه انوا دانش را
زدود از چهره مرآت دهر اثار ظلمانی
مدارس را که بد پیرایه دولت مشید شد
مساجد را که بد زیب طراز دین شدش بانی
معارف را رواجی داد در اسلام نیکوتر
حقایق را اساس ماند محکم در جهان بانی

اروپا فخر کردی بر جهان در سبقت و اکنون
 زرسم ایشیا افتاد در گرداب حیرانی
 نه تنها یورپ از اوضاع شان افتاد در حیرت
 که محو خوشستن شد ایشان زین رسم چاپانی
 قدم در عرصه جهد و مروت مان و جهدی کن
 که از قید و ساوس رخس همت را برون رانی
 نهال دین و دولت را به همت ایاری ده
 که ارد میوه افضال و رحمت های یزدانی
 بجوش غیرت دین، پختگی می بایدت حاصل
 که تازین عالم خامی کمیت عزم بجهانی
 به صدق خاطر، امدادی بده اخوانی دینی را
 بشوی از لوح دل، زنگار تسویلات نفسانی
 هدایت بخشد ایزد هر کرا در راه دین کوشد
 ثبوتی دارد این معنی با استدلال قرانی
 خوشا حال کسی کاندر غربی یار دین باشد
 کند صرف مروت در ترقی های ایمانی
 تکلف بر طرف، نی در پی تزیین الفاظم
 چو معنی راستان گویم چه عبرانی چه سریانی
 نگویم اینکه سبحانه، ولیکن اینقدر دانم
 که همچون شاعران دین، نیم در خال و خط فانی
 سخن از بهر دین گویم، زحق اعلا دین جویم
 ره تو به همی پیویم، بسر زالوده دامانی
 خداوندا بذات پاک و اوصاف جمیل خود
 بقرب حضرت شاه رسل ان شمع ایمانی

پی ترویج ان ارشاد فرمود از سر حکمت
 که عالم را شود حاصل از آن طرز جهاننداری
 بنور ان جرینده کش سراج اخبار نام امد
 همیندون دیده جانی جهان گردید نورانی
 منافع را بود مظهر به نتایج پرورد در بر
 درخت فیضش ارد بر، همه پند و زیاندانی
 همه حالات عالم اندر ان پیدا چو جام جنم
 ویا ایننه اسکندر، از فرو درخشانی
 کس کاین گلستان بخرد ان را کرد گلچینی
 اگر خود طفل باشد، سر کند مشق سخنرانی
 بشارت باد اهل فضل و دانش را ازین مژده
 که باغ بخردی را امد اکنون ز وقت ریانی
 یکی ای عالم ایمان، نگاهی کن به کیهان بر
 روان بیدار دار از نشئه خواب گرانجانی
 یکی با دیده عبرت بین اقوام دینارا
 که از غیرت همی گردد ذهول از دامن افشانی
 بیال از پستی سستی، باوج پایه بنیش
 گرایان شو سوی جمیعت از ملک پریشانی
 بین اضااف عالم را ترقیه های پی در پی
 چه نمساو فرساو چه جرمانی چه چاپانی
 کسی کز دوحه تهذیب، بارکام دل چیند
 به گیتی فایق اید از همه اقران انسانی
 نگرا قلیم جا پا ترا که به ان فترت قطرت
 چسان بر اوج رفعت کرد بنیاد پرافشانی

یکی بر حال این پژمردگان از فیض خود رحمی که بس در مانده ایم از سورت اغوای افسانی نظامی بخش سلک رشته دین پیمبرا قوامی ملت ما را از رحمت دار ارزانی عطا کن دولت اسلام را از فضل خود رونق بنور معرفت شمع دیانت ساز نورانی شهان ملت اسلام کاکوتند در گیتی بده توفیق شان در قوت دین مسلمانان خصوص انخسرو عادل دیانت خوی دریادی که باشد همیش مصروف تاییدات ایمانی سراج ملت و دین، شهریار عادل و باذل که روشن شد ز عدل وجود او کیش مسلمانان چون مصروفست یا رب همتش در رفعت دینت بحفظ خویش کن ز افات کیهانش نگهبانی سخن کوتاه باید (واصفا) در رسم دانایان که تطویل کلام ارد ملال طبع انسانی^۸

(د افغانستان د سراج الاخبار ۳۶ مخ د ۱۳۲۳ ق کال د ذیلقعدې ۱۵ د ۱۹۰۶ م کال د جنوری ۱۱ د لومړي کال لومړی عدد)
د واصف کندهاری د کورنۍ څخه د مشروطیت قربانیان:

^۸ دغه قصیده د بلاغی موازینو سره سم، پرته له ایکا (شایگان) نور هېڅ عیب نلري،

لکه څنگه چې ورته مخکې په لنډ ډول اشاره وشوه د واصف له کورنۍ څخه څو تنو د لومړي مشروطیت په غورځنگ کې لاس درلوده چې په لاندې ډول معرفي کېږي:

۱. د مولوي احمدجان تاجر خوی د مولوي واصف ورور سعدالله خان الکوزائي چې د ۱۳۲۷ ق کال په صفره کې ونېول شو په هغه ورځ چې واصف يې واژه هغه يې دده سره يو ځای د توپ خولي ته وتاړه او د لومړي مشروطیت درنښتینو غړو څخه و.
۲. د احمد جان تاجر کاکا دنور محمد خوی دمحمد لمسی اود محمد عظیم کړوسی عبدالقیوم خان الکوزائي کندهاری دی چې دکابل د گبرک مامور دی چې د واصف سره يو ځای په توپ والوزول شو يو ورور يې عبدالخالق نومي يو باسواده سپری و چې د ۱۳۰۹ کال په حدودو کې په کندهار کې اوسیده.
۳. د واصف کاکا عبدالرحمن خان چې د ۱۳۲۷ ق صفری په میاشت کې په کابل کې بندي شو او د شیرپور په جیل کې مړ شو. ددې کورنۍ هغه غړي چې په امانیه دوره کې اوسیدل، ټول بيدار داماني دوري موييد دپوهی او مصارف دخپريدو طرفدار او دازادی غوښتلو د افکارو لرونکي و.

(۴)

دمشروئ غوښتونکو په لومړي ډلی مهم غړي د افغانستان دمشروطه غوښتونکو په لومړي ټولنه کې دډاکتر عبدالغنی په مشری دهندې ښوونکو يو کوچني فراکسیون موجود و، چې ځان يې داسلام يا "دهېواد نه قربانيدونکي" بللی دي، او

کاله وروسته دخپل پلار دهغه علمی مقام په نسبت چې امیر حبیب الله خان هغه ته دقدر او احترام په سترگه کتلی هغه د بند څخه خوشي کړای شو.^۹

میرقاسم خان په امانی عصر کې ددربار د نزدی خلکو څخه شو او کله چې د هېواد دازادی څخه وروسته دمشروطه غوښتونکو دټولنی غړو د هېواد دټولو چارواگی په لاس کې واخیستی او امان الله خان چې ددوې غړی و پر شاهي تخت کینناست، میرقاسم خان دیوه وخت لپاره دامان افغانی دجریدی مدیر و (۱۳۰۰ - ۱۳۰۵ ش) وروسته دا دشاهی دربار سر منشی شو چې دغی دندی یې د ۱۳۰۶ ش کال څخه د ۱۳۰۷ ش کال تر ژمی او د امانی رژیم تر ړنگېدو پوري دوام درلوده، او دسقاو دځوی دارو دور په وخت کې په گوښه توب کې و، تر څو چې په ۱۳۰۸ ش کال کې یعنی د محمد نادرشاه پلاس دکابل دفتحی وروسته دپوهنې وزارت معین وټاکل شو، څرنگه چې د امانی لیسې یعنی (نجات) دلیسی دزده کوونکو څخه یوه تن عبدالخالق د ۱۳۱۲ ش کال دعقرب یا لړم دمياشتې په ۱۶ نېټه یعنی د ۱۹۳۳ م کال دنومبر په ۸ نېټه محمد نادرشاه ددلکشا دمانی په چمن کې دتفنگچې په ډزو سره وواژه، په همدغه ورځ میر قاسم خان هم ددې پېښې دنورو محرکینو په ډله کې بندی او په اعدام محکوم شو، هغه د ۱۳۱۲ ش کال دقوس یالیندی دمياشتې په ۲۶ نېټه د نوموړی دقاتل سره یو ځای د دهمزنگ دجیل تر څنګ د اعدام ځای ته یوړل شو کله چې د دار دڅړولو پړی دده په مری وتړل شو، پدغه وخت کې دده د زده کوونکو څخه یوه تن چې دوخت دبهرنېوچارو وزیر و دگل محمد خان ذکر یا ځوی

^۹ د میر مقاله

دایو تاریخی ډوله نوم دی. دهغه کال راهیسی چې دغه فراکسیون جوړ شوي دي او حکماتو د جعل په حساب د هېواد یا ملت څخه ځان قربانیدونکي په ۱۳۲۶ هـ ق کال کې دي چې دهغی شرحه به وروسته راشي.

ولي دافغانانو ټولنې ځانونه (اخوان افغاني) نومول او دغه نوم ما ددې کرینو لیکونکي ددې ټولنې دڅو تنو غړو څخه اوریدلې دي لکه، دخدای بخښلو عبدالعزیز کندهاری او عبدالجلال خان کندهاری او تاج محمد خان بلوڅ پغمانی، اخوان افغاني تر هغه ځایه چې ما پېژندلي دي، دا لاندی کسان دي: چې دگوند په راس کې واقع و او د ډیرو فعالیتونو مصدر شوی او یا بندیان شوی دي اگر چې دهغی د عادي غړو شمیر سلگونو تنو ته رسیده.

۱ - خدای بخښلی میر قاسم خان:

لکه څنګه چې ولیدل شول هغه د ځوانی په وخت کې واصف سره یو ځای دسراج الاحکام دتالیف په ډله کې محرر (لیکونکی) و. ددې لپاره چې پلار یې سیدغلام محمد چهارباغی (نعمانی) دوخت دنامتو او شهورو علماو روحانیونو او د امیر عبدالرحمن خان دکورنی استاد و، هغه دپوهی، علم او ادب په چاپریال کې وروزل شو، په عربی ژبه د اسلامی مروجہ علومو سره آشنا او بلد شو او د حبیبی په ښوونځی کې ښوونکی و، چې په همدغه ځای کې د وخت د روڼ اندو په کړی او دمولوي واصف د انډیوالانو په ډله کې داخل شو، او دمولوي واصف تر ریاست لاندی دمشروطه غوښتوفکو دیوی جرگی منشی و چې په هېواد کې یې د مترقی افکارو او علمی مقام تر لاسه کړ، تر څو چې دلومړی مشروطیت په وخت کې دمشروطه غوښتونکو په ډله کې په شیر پور کې بندی شو، ولي څو

ليکلي دي چې په ديني، ټولنيزو او قانوني مسايلو کې د ده د مطالعاتو د ژوروالي اندازه ترې ښه معلومېږي، د حبيبي په مدرسه او استقلال په ښوونځي کې يې د استادۍ په دورو کې يې ډېر شاگردان او ځوانان د هېواد پالنې، د فکر په ازادۍ او ټولنيز انتقاد په روحيه وروزل او د ژوند تر اخيره يې د لارښوونکي مقام له لاسه ورنکړ.

خدای بخښلی مير قاسم خان د مشروطه غوښتني د لومړي ټولني د مهمو غړو څخه يو شمېر يې داسې معرفي کوي:

۱. لاندې د هغه شمېر باخبره او پوهو زامنو نومونه وړاندې کوم چې په هغه غورځنگ کې يې گډون درلوده، تر څو ښاغلي لوستونکي په ښه دقت سره د هغوی شخصيت تر څېړنې لاندې ونيسي او خپله قضاوت وکړي چې مشروطه غورځنگ د هغوی د خپل فکر زاده او ذاتي نبوغ ونه د پريو تلقين، ايا د دې خبرې ځای شته يا دا خبره په ځای ده چې دغه راز وتلي او ښاغلي شخصيتونو د سر غوښتونکو د ډلې خطاب وکړو؟
۲. د وتلي عالم مولوي عبدالروف اخندزاده کندهاري دوه تنه زامن چې هر يو يې په خپل وار د تکړه علماو څخه و يعنې مولوي عبدالواسع اخندزاده او مولوي عبدالرب اخندزاده، دوي سر بيره پر علميت خطيبان او زړه ور خلک و، چې د مشروطه غوښتني په غورځنگ کې په شيرپور کې بنديان شول، مگر امير حبيب الله خان د هغه د پلار علمي درجي ته د احترام اود رناوي په دود دوي دواړه دخو مياشتو وروسته وبخښل، هغوی هم د مشروطه غوښتونکو ديوې ډلې مشري په غاړه درلوده، د جمعي په ورځو ډيل خشتي په جومات کې

سردار فيض محمد خان په منډه منډه دنوموړي دپڅښنی فرمان دمحمد ظاهر شاه له طرفه دهغه وژني ځای ته ورساوه او په دغه معجزه ايسا حالت سره دوژني څخه وژغورل شو، لاکن د ارگ په جيل کې يې (۱۶) کاله په بند کې تېر کړل، تر څو چې ۱۳۲۸ش کال يعنې ۱۹۴۹م کال کې ازاد شو او په ۱۳۲۹ش کال کې د سردار شاه محمودخان په کابينه کې د عدليې د وزير په توگه وټاکل شو او د دغه رژيم له منځه تللو پورې يعنې ۱۳۳۲ش کال پورې پر دغه چوکۍ پاتې شو.

دغه پوهه او انتقاد کوونکي شخصيت چې د لهجې صراحت او د ازادۍ غوښتو او روڼ اندې صفتونه او څه اندازه علم او سواد يې درلوده، د زوروالي په وخت کې د ۱۳۵۷ش کال د حوت يعنې د کب د مياشتې ۲۲ نېټه د سه شنبې په ورځ په کابل کې له دې نړۍ څخه سترگې پټې کړي، چې د افغانستان د روڼ اندۍ، زده کړې او ليکوالۍ په تاريخ کې نيک او ښه نوم لري، سره له دې چې لوړو مقامونو او چوکيو ته ورسيد لاکن خپل د ازادۍ غوښتلو، انتقاد کولو يا گوته نيولو او د استادۍ منزلت يې له لاسه ورنکړ روح دې ښاد وي:

هغه خپل د هيځانه ډگ ژوند داستان يوه ورځ په دې بيت کې داسې خلاصه کاوه:

عشق شور انگيز مارا برسد گوئی تر برد
بر تلاش خود چه مینازم که ره سوی تو برد

د مير قاسم خان د اثارو څخه د ده يو شمېر هغه ليکنې يا مقالې دي چې د امان افغان د مديریت په وخت کې يې په هغه جريده کې

لرونکو مجاهدینو څخه و، دغازي امان الله خان د پرتخت کښناستلو څخه وروسته کابل ته راوغوښتل شو، او دترکي متخصصینو بدرین بیګ^{۱۱}

سره یوځای یې د قوانینو او شورا په اداره کې یې د قوانینو د ترتیب او د محمدی (ص) د شریعت سره دهغي دتطبيق چاری یې پر مخ بیولی، لکه چې د اکثر مشهوره قوانینو د ۱۲۹۹ ش کال څخه راوړوسته دپادشاه د لاسلیک سره یوځای دخادم العلماء محمد عبدالواسع کندهاری لاسلیک هم لیدل کېږي، هغه پدی دوره کې دقاضیانو او حکامو دښوونځیو په جوړولو کې هم ډیر کوشش وکړ او د هغوي دشرعیاتو استاد و، ۱۳۰۰ ش کال او په ۱۳۰۱ ش کال د لړم په میاشت یعنی ۱۹۱۱ م کال په اکتوبر کې دکابل دارگ په شمالي برج کې دمولوي عبدالواسع په ریاست پښتو مرکه پرانستل شوه، او دیوازني پښتو او پښتو پښویه (گرامر) دکتاب په خپرولو یې لاس پوري کړ، له دې وروسته ۱۳۰۲ ش کال د لړم په میاشت کې دمحکمو ریس و، تر څو چې د ۱۳۰۵ ش کال په شاوخوا کې د شرح اولو الامر دوینا دکولو پربنسټ او د امان الله خان ددرباریانو په دسیسه دکابل په کوتوالي کې دیوه کال لپاره بندي پاتي شو، کله چې خلاص شو، کندهار ته ولاړ او ۱۳۰۷ ش کال په اړو دور کې یې دسقاو د ځوی په مقابل کې د امیر امان الله خان په طرفداري شرعي فتوا صادره کړه، ولي کله چې د ۱۳۰۸ ش کال دجوزا په میاشت کې د بچه سقاو لښکر و کندهار ونیوه، نوموړی

^{۱۱} وفات په کابل کې د ۱۳۰۲ هـ ش کال د ثور په ۱۵ نیټه.

دلمونځ کونکو ګڼه ګوڼه زیاته وي، په یو له دغو ورځو کې د مولوي عبدالواسع اخند زاده په داسي حال کې چې په منبر کې د فصاحت او بلاغت نه ډکه موعظه خلکو ته اوروله، دا ایت شریف یې ولوست اطیعوالله واطیعوالرسول واولوالامر منکم، ددې ایت په تفسیر کې یې خلکو ته وویل: ای خلکو درون اندو او روښانه علماو څخه اطاعت وکړی، ځکه چې موږ پوه لرو، چې څرنگه خلک دخیر، نیکی او سولی لاری ته راوبولو، او د فحشا منکرو او بدو لارو څخه یې وساتو، هغه وخت چې اعلحضرت امان الله خان غازی هغه خپل حضور ته راوغوښت او غوښتل یې چې هغه وویږی. مولوي صاحب په هماغه اخلاقی زړه ورتوب سره چې ده. عادت وو، دخپلی موعظی څخه یې په د لایلو سره د دفاع وکړه او نوموړی اعلحضرت یې قانع کړه.^{۱۰}

هغه څه چې خدای بخښلی میر قاسم خان ددغو دواړو وروڼو په هکله ویلي و په پورته ډول راوړل شول، او زه یې په لاندینو کرښو کې نورهم ښه درېښم:

ددې دواړو وروڼو پلار مولوي عبدالروف مو دسراج الاخبار افغانستان دټولني په بحث کې وپژانده او لوی ځوی یې مولوي عبدالواسع لکه څنگه چې میر قاسم خان ویلي، پوه او لوی عالم و، چې زیږیدنه یې په کندهار کې د ۱۲۹۰ ق کال په شاوخوا کې وه، نوموړي د امیر حبیب الله خان د امارت په وروستیو وختو کې دکندهار دلومړنیو ښوونځیو ستر رشته دار او دازادي جهاد دبیرغ

خوا له منځه ولاړه، د هغې انگلیسي ژباړه د پښتو مرکې غړې عبدالرهاب کاموی کړې وه په ۱۳۰۰ ش کال.

۵. د دینیاتو اساس عنوان د قرانې اسلامي فلسفې په تعلیمي مضمون کې د کابل چاپ په ۱۳۰۰ ش کال.

۶. د خدای پېژندنې رساله چې د اسماء الحسنی پر معانیو مشتمله ده کوچنۍ قطع د کابل چاپ په ۱۳۰۰ ش کال.

۸. په پښتو ژبه د تعاون منظومه د کابل چاپ په ۱۳۶۲ ش کال کې.

۳. مولوي عبدالرب:

د مولوي عبدالروف دوهم ځوی دی چې په کندهار کې په ۱۳۵۹ ق کال کې وزېږېد، او په اسلامي علومو او عربي ژبه کې يې خپلې علمي زده کړې د خپل پلار په مخکې بشپړې کړې. او د امير حبيب الله خان په عصر کې د حبيبي مدرسې د اسلامي فلسفې د دینیاتو استاد و او په شاهي مدرسه کې يې هم تدریس کاوه او د لومړي مشروطیت په غورځنگ کې بندي شو، ولې له خلاصیدو څخه وروسته د ښوونځيو په جوړولو او د نوی پوهنې په پراختیا کې يې پوره لاس درلوده د پوهنې د شورا غړي او د کابل د لومړنيو ښوونځيو او دارالمعلمين مدير و، (۱۳۳۰ ق کال په شاوخوا کې).

هغه یو له هغو لیکوالو څخه دی چې د محمود طرزې په سراج الاخبار کې يې دیني مضامين په اسلامي فلسفه کې د څېړنې په نوی سبک سره خپرول. کله چې پلار يې مولوي عبدالروف په ۱۳۳۳ ق کال کې مړ شو هغه د امير په دربار کې د چرمنورد ملا) په توگه ډېر شهرت پیدا کړ او د امير سره په وروستی سفر کې چې د

يې د امني دورې دنظامنامو د ترتيبولو په جرم زنجير او زولانه کابل ته راواستوه، کله چې دسقاو ځوی د هغه څخه د فتوا د صادرولو علت و پوښته، هغه په ډېر جرات او رشادت سره ورته وويل: د دې لپاره چې تاسو د سلطنت غصب کوونکی او قطاع الطريق (شوکار، لارې وهونکی) یاستې، نو باید شرعا په قطع په محکوم شئ! بچه سقاو د دې خبرې په اوریدو سره په قهر شو او د دی د وژلو امر يې ورکړ او د کابل په شیرپور کې د توپ خولې ته وتړل شو، (د ۱۳۰۸ ش کال د جوزا میاشت). د ده د ډېرو مهمو تالیفاتو څخه یو هم دوه ټوکه د تمسک القفات کتاب دی چې د هغې لومړۍ ټوک د حقوقو څخه بحث کوي او دوهمه برخه يې د جزا د احکامو درلودونکی ده (د ۱۱۱۳ مادو درلودونکی په ۱۳۰۰ ش کال کې د کابل چاپ).

۲. د قران د نزول په فلسفه کې اسلامي حکمت او د پیغمبر ص د بعثت اهداف او اسلامي دین او دنیوي مباني د ۱۳۳۴ ق کال د ربیع الثاني ۲۴ او له دوهمه برخه، چې د هغې یوه خطې نسخه د کابل په ملي ارشيف کې موجوده ده، ۷/۲۸ نمبر.

۳. اسلامي حکومت: د اسلام له نظره د حکومت د تشکیلاتو او اداري په برخه کې، چې د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور کې د هغې خطې نسخه له منځه ولاړه، هغه د اسلامي حکومت په پای کې وايي: د اسلامي حکومت په نامه جلا رساله هم لیکل شویده

۴. په دري، پښتو او انگلیسي ژبو د سوره فاتحي او بقري تفسیر (چې خطې نسخه يې د دې کرښو د لیکونکي سره وه، چې په ۱۳۳۹ ش کال کې په کراچي کې د پاکستان د پوليسو له

۲. دینیات په څلورو ټوکو کې د کابل چاپ د لومړنۍ بڼوونځۍ د څلورم ټولګیو لپاره یعنې د اول څخه تر څلورم ټولګی پورې.
 ۳. سراج الاتفات، خطې نسخه د کابل په ملي ارشيف کې .
 ۴. رساله اطاعت او لوالمر د کابل چاپ.
 ۵. مقدمه فلسفه اسلامیه (خطې) .
 ۶. سراج السیر در سیر نبوی (ص) د لاهور چاپ د منځنیو بڼوونځیو لپاره .
 ۷. د اسلامي فلسفې او تفسیر په هکله په سراج الاخبار کې بېلا بېلې مقالې.
 ۸. سراج الفقه په دوو ټوکو کې د کابل چاپ ۱۳۳۱ق کال.
 - ۴- مولوي غلام محي الدين افغان:
- اصلا د کندهار د جمریانې د قوم څخه و او د حبیبې په مدرسه کې بڼوونکی و، د هغه کورنۍ په پېښور کې اوسیدله، او د میوند دفاتح د سردار محمد ایوب خان د هېواد څخه د شړل شوي ډلې څخه و هغه د هند په کالجونو کې تحصیل وکړ او د ۱۳۲۴ق کال په شاوخوا کې بېرته خپل هېواد ته راستون شو هغه مجرد، ازاد او خوش مشرې سړی و، چې د کابل د شور بازار د پېښوریانو په سرای کې اوسېده، ملګری یې همیشه د هغه په کوټه کې راټولېدل، چې د کلوب بڼه یې ځانته غوره کړې وه، په هغه ځای کې یې دیګچه پخوله او سطرنج یې کاوه، او کله، کله به یې علمې، ادبې او سیاسي بحثونه سره کول^{۱۲} افغان د سراج الاخبار د لیکوالو او د پښتو شاعرانو څخه هغه یو تن دی چې د محمود طرزې سره ملګری

¹² د میر مقه یا لیکنه.

لغمان په کله گوش کې ووژل شو په ۱۳۳۷ق کال د جمادی الاول په ۱۸ چې د ۱۹۱۹م کال د فبروري د ۲۱ سره سمون خوري د پنجشنبې په شپه او هغه هم په جلال اباد کې په همدغه شپه د محرقې په تبه (وچکۍ) او ترسام سره و مړ او په همدغه ځای کې بڼخ، کړای شو.

د امان افغان جريدې په خپله لومړنۍ گڼه کې چې په ۱۲۹۸ش کال د حمل په ۲۳ نېټه چې د ۱۹۱۹م کال د اپريل د ۱۲ سره سمون خوري خپر شوی. د خدای بخښلی عبدالهادي د اويې په قلم داسې ليکلې چې د هغه د شخصيت بڼه پېژندونکی دی:

" د کابل د لومړنيو بڼوونځيو او دارالمعلمين مدير او د شهيد اعلحضرت د حضور ملا د قدر وړ جناب مولوي عبدالرب خان چې د حبیبې په بڼوونځې او نورو لومړنيو بڼوونځيو کې يې د قدر وړ خدمتونه کړي و په جلال اباد کې د وچکۍ په ناروغۍ اخته او په پای کې پر شام شوې او د حق د رحمت سره يو ځای شو... په حقيقت کې يوه لويه علمي ضايعه وه... چې د ده په له منځه تلو سره د شريعت د رياست مقام په هېواد کې خالي پاتې شو... د ده پاتې کسانو ته تفريته او ډاډگېرته ورکوم... (امان افغاني ۱۰ مخ لومړي گڼه د ۱۲۹۸ش کال د حمل يا وري ۲۲ د کابل چاپ.)

د مولوي عبدالرب تاليفات زياتره درسي کتابونه دي چې د بيت العلوم حبیبه او نورو بڼوونځيو کې د تدريس لپاره په دري ژبه ليکل او چاپ شويدي. لکه:

۱. سراج العقاید د کابل چاپ د لومړنۍ بڼوونځې د پنځم ټولګی لپاره .

کال د اسد یازمري په دولسمه دچا رشنبي په ورځ په کابل کې مړ شو او خپل ټول عمر يې په مجردی کې تیر کړ، دده دهمدغه محفل ملگرو او پالونکو دده جنازه په ډیره خواشینی او احترام سره واخستله او دشهدای صالحین په عمومی هدیره کې يې خاورو ته وسپارله، او دده دقبر لوحه دلومړي ځل لپاره په پښتو ژبه دده دشخصیت دپېژندنې کتبیېه ولیکل شوه چې دهغي متن دادی:

"مولوي غلام محی الدین افغان په قندهار کې متولد شو او هلته يې دیني تعلیم حاصل کړ. پس په معیت د سرداریو بخان په راولپنډۍ او لاهور کې يې دفرار په حالت کې له انگریزي مکتبو څخه جدید تعلیم واخیست. چې بېرته کابل ته راغی. دامیر حبیب الله خان په عهد دمکاتیب ابتدائیو ممتحن مقرر شو، پس له خدمت دخوارلسو کالو دمصارف، دامیر امان الله خان غازی په روشن دوران کې مدیر ددارالمعلمین شو، او هغه خیالات او ارادی داصلاح او ترقی دملت چې ددولس کاله پخوايې په مجلس دجان نشا ران اسلام کې معاقده کړي وي، دظل الهي تر سیوری لاندې په خپله ثمر ته ورسید. په اکیف مطمئن او راضی دعباد الله په خدمت کې داخل، په اجل دوباي هیفه وپروردگار ته راجع و. او هغه دټولو خښتن په جنت کې داخل کړ.

چې په یار پسي تر ځان او جهان تېروي

څوک کولې شې داهسي مشقعت

دوعا د(خوان افغان) په یاد دهغه دوطن دوستي او وفا له زړه خیري. دشپیتو کالو دصلاح او تجرد او ځوانی په ژوند کې ملگري د ځوانمردانو، اهل او صالح دهر مشرب و، چې ټول يې امرزش غواړي.

و او همیشه به يې قلمې همکارې ورسره کوله او محمود طرزي د سراج الاخبار په یوه گڼه کې د ده په برخه کې داسې لیکلې و:

"يو عالم د افغاني علم، افغاني نژاد او زموږ د هېوادني ژبې سره جناب مولوي غلام محی الدین افغان دې چې د دارالمعلمین د مدرسې مشر دی چې په ختيځو ژبو يعنې پښتو، فارسي او عربي سر بېره د هندوستان په بېلا بېلو ژبو لکه اردو، گورمکھی ساستري، سنسکريتي او نورو ژبو باندې تر هغه حده پوهېده چې ژباړه يې پرې کولی شوه.

"د معرکه مذهب وساینس" کتاب چې جناب محترم شيخ شبلي نعماني هغه په اردو ژبه ژباړلی دی، دغه زموږ افغاني پوهه شخص په فارسي ژبه ژباړلی دی...^{۱۳} افغان په لومړي مشروطیت کې په ۱۳۲۷ ق کال کې بندي شو او دیوه څه وخت څخه وروسته آزاد شو، ددارالمعلمین مدیر، ملت دوست، شاعر او ادیب سړي و،^{۱۴} چې پښتو اشعار او فارسي مقالې يې په سراج الاخبار کې خپريدلې.

افغان پالونکی او گران شخصیت درلوده او همیشه د روڼ اندو ملگرو او دافغان ځوانانو د را ټولېدو ځای و دهغه څخه به يې څه زده کول او هم به يې ورڅخه څه اوریدل، لکه څنگه چې د ۱۳۰۰ ش

^{۱۳} محمود طریزي مقالې ۶۲۵ دکابل چاپ ۱۳۵۹ ش کال. پدې ځای کې خدای بخښلي محمود طرزي سهوه شويدي دمعرکه مذهب او ساينس دکتاب اردو ژباړه دلاهور د زميندار مدير او دشلمی پيړی دلومړی نيمايې کې د هند د مسلمانو دیوه مشر مولانا ظفر علي خان ده چې په هغه وخت کې په هند کې چاپ شوې دې او دا دولسيم دراپر دائر ژباړه ده چې نوموړی یوتن امریکايي مورخ او مولف دي،
^{۱۴} مولوي محمد حسين: په اردو ژبه دافغانستان انقلاب (۹۲) دجالندر چاپ ۱۳۰۹ ش کال.

بروز مرگ که یوم وصال یا رانیست
کسیکه دست من ان دم گرفت یا رانیست

تاریخ وفات چها رشنبه ۱۱ اسد سنه ۱۳۰۰ ش مطابق ۲۸ ذیقعدہ
الحرام ۱۳۳۹ هجری.

دافغان دافکارو او اثارو په اړه دي (د افغان یاد) د مقالو مجموعي
ته چې په ۱۳۶۱ ش کال کې په کابل کې د ادبیاتو پوهنځی له خوا
چاپ شوي او همدارنگه (د غلام محی الدین افغان افکارو او
اثر) رسالې ته چې د کابل پوهنتون د ۱۳۶۰ کال چاپ دي مراجعه
وشي.

۵ _ عبدالجلال خان:

دا دکندهار دخلکو او دمولوي غلام محی الدین افغان دترور ځوی
و، چې د مشروطه غوښتونکو د ټولني سره ملگری و، او هغه هېواد
غوښونکي، حلیم او با فکره سړی و، په ۱۳۲۷ کال کې په شیرپور
کې بندي شو، او دامیرحبيب الله خان د عصر تر پایه بندي پاتی
شو^{۱۵} جلال خان چوپ او متحمل لاکن بیدار شخصیت درلوده. د
اورد مجیل د ډیرو سختیو د گاللوله مخه وروسته دامان الله خان
د پرتخت کښناستلو څخه وروسته په ۱۲۹۸ ش کال کې خوشي کړي
شو او کندهار ته ولاړ او د کندهار په شاه بازار کې یې دچیني
خرڅولو هتۍ درلودله، او دورن اندو په منځ کې دقدر وړ و او
د ۱۳۱۲ ش کال تر شاوخوا پوری ژوندی و.

¹⁵ دمیر مقاله یا لیکنه.

۶ _ پروفیسر غلام محمد خان:

هغه دمینی دازیکو دپوی متفدی او مشهوری کورنی دلومړی
مشروطیت دغړو او دوخت درون اندو څخه و، چې هنرمندی،
پرمختیا غوښتنه او لوړ افکار دده په طبیعت کې اخیستل شوی و او
په نقاشي کې لوړ مقام درلوده، چې په سراج الاخبار کې دده هنري
اثارو کاریکاتو رونه خپریدل، او دامیر عبدالرحمن خان دکورنی
سره یې وصلی قرابت هم درلوده.

لکه څنگه چې وویل شو: هغه د مشروطه غوښتونکو عریضه په
جلال اباد کې امیر ته یوړه، مگر هلته دنورو مشروطه غوښتونکو
سره یوځای بندي او زنجیر او زورانہ کابل ته راوستل شو، او په
کوټوالی کې بندي شو، او هره ورځ به دیوساتونکی سپاهی سره
دنقاشي دکار لپاره اړک ته راوستل کیده، تر څو چې دامانی
سلطنت په اولو وختونو کې خوشي کړای شو او دخپلو هنري
تحصیلاتو د اد امی لپاره برلین ته واستول شو.

ددې لپارد چې په هنرمندی کې پوره استعداد درلود، د لږ وخت
وروسته د رسامی او نقاشي په هنر او دښکلو هنرونو په بیلابیلو
ډولونو کې د پروفیسري درجي ته ورسیده، کله چې کابل ته
راغی، د هغه ښه هر کلی وشو او دنفیسہ صنایعو ښوونځي یې جوړ
کړ، او ډیر شاگردان یې وروزل، او په خپله هنري څانگه کې دا
ستادي او ښوونکي د لوړ مقام درلودونکي و.

پروفیسر دازادي غوښتونکو او پرمختیا غوښتونکو ځوانانو په
کړیو کې د ژوند تر اخیرو شیبو پوري دیوه ممتاز، مهربان او
پالونکي شخصیت په توگه پاتی شو، ډیر زده کوونکي او اخلاص
مندان یې درلودل، دیوه اوږده بند د ډیرو تر خو د زغملو سره سره

پيژندونکي او مهربانه گوته نيونکي سړي په توگه پېژني چې د فوق العاده ثبات او فکر لرونکي، په فارسي او عربي ژبو پوهه او په رياضي کې ماهر او پوهه و، په جيل کې يې بنديانو ته دسواد درس ورکاوه، او په هغه طريقې سره چې په خپله يې رامنځته کړي، وه ډير نوي دسواد زده کوونکي يې باسواد کړل، او دکاکا همدغه طريقه (د قاعده نادره) په نامه په اردو ژبه ژباړل شوي او رواج يې پيدا کړ^{۱۷} کاکا په خپلي رښتيا ويلو او دلجهي په صراحت سره داماني عصر تر منځني وخت پوري دخلکو او دربار په منځ کې محترم او ښاغلي و، او په زياترو علمي او ادبي ټولنو کې يې گډون درلود، او دده په وينا او مشوره به کارونه کيدل، ترڅو چې د ۱۳۰۶ ش کال دحوت يا کب دمياشتې په ۱۴ د يکشنبې په ورځ د کابل په توبچي بڼې کې مړ شو، پداسي حال کې چې ډير شاگردان او ارادتمندان ترې پاتې شول، عمر يې د اويا کلو څخه زيات و، دده دښخولو ځای په شهدای صالحينو کې د محمد رفيق خان لودين په هديره کې دي.

۸_۹ _ سردار عبدالرحمن خان او سردار عبدالحيب خان:

دسردار عبدالوهاب خان امين المکاتيب ځامن هم درون اندو او پرمختيا غوښتونکو ځوانانو له ډلي څخه و. چې يو څه وخت يې دهېواد څخه د باندې په تبعيد کې هم تېر کړي دي، او بيرته کابل ته راستانه شوي و. او د مشروطيت په غورځنگ کې لاس درلوده. دا دواړه وروڼه دمشروطه غوښتونکو ملگرو ديوي فرعي جرگې په سر کې ځای درلوده چې شهزاده امان الله خان هم په همدې ډله کې شامل و، او دغه دواړه دنورو مشروطه غوښتونکو سره يو ځاي په

^{۱۷} محمد حسين: د افغانستان انقلاب ۹۴.

بيا هم ځوان، ژوندی زړور روڼ اندی او ازاد خياله پاتې و، او دپوهني وزارت او د هنري تدريس دکړيو دغړو څخه شميرل کيده. دده مړينه په کابل کې د ۱۳۱۳ کال د ليندۍ يا قوس په ۱۴ وه او دعاشقانو او عارفانو په هديره کې ښخ کړي شوې دي، (دده د کورنۍ او پلار يې عبدالباقي خان دسوابقو په برخه کې دې د سراج التواريخ دريم ټوک دکابل چاپ ۱۳۳۳ ق کال ته مراجعه وشي).
۷_ کاکا سيد احمد خان لودين کندهاری:

هغه دکندهار دلودين دسياسثوالو او سوداگري مشهوری کورنی. دفيض محمد خان ځوی دي، چې دکوچينووالي څخه يې دامير شيرعلی خان په عصر کې په حربي ښوونځی کې درس لوستي، او عالم او پوه شخص تري جوړ شوي و.

کله چې دحساب (شمير) په علم کې يې دخلاصته الحساب کتاب په دري ژبه وليکه چې چاپ نشو.

ده دسواد زده کړي په ښوونه کې په خپل نوبت سره داسي طريقه رامنځته کړه چې په پوهنه کې د (کاکا په طريقه) يې شدت پيدا کړ، او دا هغه لومړنی بدلون و چې نوموړی دسواد زده کړي لپاره د لومړني تدريس په طريقه کې رامنځته ته کړ، چې تر دغه وخته پوري بغدادي قاعده معمول وه، چې ماشومان يې ژر نه با سواده کول.

کاکا چې دکابل د روڼ اندو او دمشروطه غوښتونکو ملگرو ديوي ډلي رييس و، داماني دوری (۱۲۹۸ ش) پوری په ارگ کې بندي پاتې شو^{۱۶} او په همدغه يوولسو کالو دجيل کې يې دسواد زده کړي ځانگړي طريقه ترتيب او تطبيق کړه. مولوي محمد حسين دهغي نوم په ښه توگه يادوي، او هغه د جيل د وخت خپل ملگري، اروا

۱۶ د مير مقاله يالیکنه.

راگ کې بنديان شول، لاکن دکورنۍ رسوخیت له مخي ژر خوشي کړي شول، او دپوهنی او قانون دپراختیا دمحرکینو څخه و،^{۱۸} عبدالرحمن خان د امیر حبیب الله خان ددوری په پای کې په هند (دهلی) کې د افغانستان سفیر و، او په امانی دوره کې په امانی لومړني کابینه کې سردار عبدالحبیب خان په ۱۲۹۸ ش کال کې دپوهنی وزیر، او عبدالرحمن خان د بهرنیو چارو د وزارت مستشار او دفراه حکمران و، دده زیږیدنه په ۱۲۸۹ ق کال کې او مړینه یې په فراه کې په ۱۳۱۳ ش کال کې وه، وایې په هغه ټوټه کې چې مشروطه غوښتونکي ملگري په کابل کې سره راټول شوي و او داسي فیصله یې کړي وه چې له دې وروسته باید وسله وال وي وویل شو چې: امیر حبیب الله نه، بلکه رئیس عبدالحبیب!

نو دغه ټوکې ډوله خبره هم شیطانانو په خپله امیر ته رسولې وه، نوله همدې کبله دربار په مشروطه غوښتونکو حملي وکړي او دا په خپله ددرباري دسیسه کوونکو یوه بهانه وه.

۱۰ - بابا عبدالعزیز خان:

د امیر عبدالرحمن خان دعصر غزني د مالي تر رشته دار دمیرزا عطا محمد الکوزي کندهاري ځوی دي چې پوهه ماهر او ښه لیکونکي و، او دکابل په مطبعه کې یې د ۱۳۲۳ ق کال په شاوخوا کې د ډبرین مصلح په توگه کار کاوه، دنستعلیق او نسخ خط یې د کینی خوا څخه ښی خوا ته ډیر ښایسته او واضح لیکه.

د میر قاسم خان په وینا هغه بادراینه او جریح الهجه ځوان و، چې دتصارف له مخي د هغه نوم د لومړي مشروطیت دملگرو له ډلې

¹⁸ د میر مقاله یالیکنه.

څخه پاتی شوي و او بندي نشو.^{۱۹} دا زړه ور اوتکره ځوان ددوهم مشروطیت په غورځنگ کې هم شامل و چې د ۱۳۳۶ ق کال په شاوخوا کې بندي شو او په ۱۲۹۸ ش کال دامانی دورې په پیل کې خوشي شو او کندهار ته ولاړ چې په اول کې دمطبعي کاپی لیکونکي او د ۱۳۰۱ ش کال څخه تر ۱۳۰۹ ش کال پوري دطلوع افغاني مدیر او د ۱۳۰۹ ش کال دکندهار دښار دخلکو له خوا ملی شورا ته وټاکل شو لاکن د هغه مخالفت په وجه چې دشورا ریاست ته یې د عبدالاحد خان وردک له ټاکنې سره وکړه، هغه یې مسعفي کړ او دیوه څه وخت لپاره د بهرنیو چارو وزارت د مطبوعاتو مدیر و، تر هغو پوري چې په ۱۳۱۲ ش کال دسنبلې یاورې په میاشت کې دمحمد عظیم منشي زاده له خوا د برتانيا په سفارت باندي دحملي وروسته بندي شو او ۱۳ کاله د کابل د موتی سرای او دهمزنگ په زندانونو کې بندي پاتي شو.

هغه په ۱۳۲۵ ش کال کې خلاص شو او کندهار ته ولاړ او په همدغه کال دکندهار د ښار د خلکو له خوا د همدغه ځای د بلدیې ریاست ته وټاکل شو، د زوروالي په عمر د ۱۳۴۲ ش کال په شاوخوا کې په کندهار کې مړ شو.

۱۱ - استاد محمد انور بسمل:

د ناظر صفر ځوی او دیوی روڼ اندی کورنۍ څخه و، دا دحبیبې د ښوونځي د ممتازو شاگردانو ډلې څخه و هغه عالم، ادیب، شاعر اوروڼ اندی ځوش مشر به شخص و او د عمر له پلوه یې هم دځوانو مشروطه غوښتونکو د استادانو سره چنداني توپیر نه درلوده، نو پدي خاطر یې د خپلو استادانو څخه هم درس زده کاوه او هم

¹⁹ د میر مقاله یالیکنه.

وو د هغه د ورور اختر جان د جرم په سبب په بند کې پرېښود ترڅو چې په پای کې د مولوي محمد حسين په يادولو خلاص شو.^{۲۰}

۱۲ - تاج محمد خان بلوڅ:

د کابل درون اندو څخه وو هغه يو پلټونکي او، اوریدونکی شخص وو هغه د علي محمد خان خوي او د ناظر عبدالوهاب خان لمسی او د محمد شريف خان پغمانی ورور، چې د لمړی مشروطه غوښتونکو د فرغی ډلو څخه دیوي ډلي په سر کې یې کار کاوه، او هغه وخت چې ددې ټولني مهمو غړو وسله وال کول او تفنگچه درلودل تصویب کړل، د الیکلي مصوبه معوبه، تاج محمد خان ته وسپارل شوه، دغه مصوبه دده د ورور محمد شريف پواسطه چې دده سره سخت سیاسي مخالف او د حکومت گمارلي وو دده له کورنۍ اسنادو څخه وويستل شوه او امیر ته ورسول شوه^{۲۱} چې دټولي ټولني دبريادی سبب شوه، غبار د تاج محمد خان نوم د بنديانو په ډله کې راوړي دي، لکن میر قاسم خان وویل، چې دملا منهاج الدین او عبدالحق د اشناي په اساس چې د موضوع راپور یې امیر ته ورکړي وو بنديان نشول، ځکه چې د هغه نوم یې د قلم څخه غورځولي وو.^{۲۲} لکن دهغه د بندي کیدو سبب د ۱۳۳۷ ق په اواخرو کې هغه تهديد ډوله خطونه وو چې د امیر او د هغه د ورور په نامه لیکل شوي و، تاج خان بلوڅ په امانی عصر کې همیشه درون اندو لکه د سيد احمد خان د کاکا دخوي عبدالرحمن لودین او داسي نورو

^{۲۰} محمد حسين انقلاب ۲۲۸

^{۲۱} غبار افغانستان در مسیر تاریخ ۷۱۷

^{۲۲} د میر مقاله یا لیکنه.

دهغوي سره ملگري او انډيوال و، او نژدي دوه کاله د لومړي مشروطیت په مسله کې په شېرپور کې بندي و، او دخپل پلار د نفوذ څخه په گټي اخستني سره خلاص شو. هغه عملا صوفي ډوله و، او په اسلامي او ادبي علومو کې لاس درلود، په هنري سبک یې ښه شعر وایه، د زړه ورونکو اشعارو په ځانگړي ډول دغزلو درلودونکي دي، ددې لپاره چې پلار یې ناظر صفر په ۱۳۰۸ ش کال کې دقطغن او بدخشان د نایب الحکومه په توگه وټاکل شو، بسمل دخپل پلار مرستیال و، په ۱۳۱۰ کال کې په کابل کې د ادبي انجمن مدیر وټاکل شو، چې د نادر شاهي رژیم پر ضد په پټو فکري حرکاتو کې یې لاس درلوده، نو پدې خاطر دخپل شاعر ورور محمد ابراهیم صفا سره یو ځای تر ۱۳۲۵ ش کال پوري په کابل کې بندي پاتې شو، کله چې خلاص شو، دیوه څه وخت لپاره د مرستون (درالعجزه) ریئس و، او وروسته د مالیې وزارت اداري ریئس و، تر څو چې په ۱۳۴۰ کال کې دجدی یعنی مرغومي په دریمه نیټه په کابل کې مړ شو.

بسمل او صفا دهندې سبک په اخرنی پېړۍ کې د لومړیو شاعرانو څخه و دده بل ورور اختر جان په قرغی کې د امیر امان الله خان په وژلو کې لاس درلوده، هغه په هم هغه کال کې د پنځو تنو نورو سره یو ځای اعدام شو، مولوي محمد حسين لیکي: ددې لپاره چې امان الله خان د مشروطه غوښتونکو ټولني ته په اصطلاح د اصلاح غوښتونکو خطاب کاوه، نو پدې خاطر یې موږ ټول خلاص کړو، لکن محمد لومړی بسمل سره له دې چې دده ډېر ملگري او همفکره

۱۴ - شیر علی خان بارکزای:

دا دسیستان د چخانصور د تنفزی او مخوري کورنۍ څخه و او
دمشروطه غوښتونکو په ټولنه کې شامل وو نوموړی په ۱۳۲۷ ق
کال کې د کابل په شیر پور

کې بندي شو او د امانی په دوره کې ازاد شو،^{۲۳}

۱۵ - مولوي محمد مظفر خان مروت:

مروت، دلومړی اودریم په فتحی او ددوهم په سکون سره، د پښتو
نخوا د ښو او دیره اسماعیل په منځ کې د پښتنو دیوي قبیلې نوم
دي. هغه په انگلیسي هند کې خپلې زده کړې پای ته رسولي او
دحیبې په مدرسه کې دریاضیاتو او جغرافیې داستاد په توگه
موظف شوي، اودلومړی مشروطه غوښتونکو دټولنې غړي و چې په
۱۳۲۷ ق کال کې په شیرپور کې بندي شو. څوکاله وروسته په
همدغه زندان کې په حق ورسید.

۱۶ - حافظ عبدالقیوم:

دحافظ چې نورمحمد مجذوب ځوی او دملا جانداد توخي لمسی
چې ډیر ذوقه، ادیب او شاعر شخص و دا هم په شیرپور کې بندي
شو، ددې لپاره چې پلار یې د سردار نورالله خان نایب اسلطنه
دحافظانو د ټولنې غړی و او د هغې په وړاندې د احترام او درناوي
وړ شخص. دوه کاله وروسته له زندان څخه ازاد کړي شو.

۱۷ - میرزا عبدالرزاق:

دا دکابل ښار د نوي حمام د چهارستوق اوسیدونکي او د کابل
دکوټوال د نایب میرزا عبدالروف د ترور ځوی و او د ښه لیک او

سره ناسته ولاړه درلوده او دیو څه وخت لپاره د بلخ د دولت اباد
ولسوال او دقطغن او هرات بهرنۍ مدیر وو او دجنرالی درجي ته
ورسیده، او د ۱۳۰۶ ش کال په شاوخوا کې په فراه کې د افغاني
پوځ قوماندان وټاکل شو، چې دوسله والو بلوڅو په اوبنانو دسپرو
یو زرکسیزه مغرزه په چخانصور کې جوړه کړه، تر څو د مرکز په
اشاره یا قوماندې سره اړتیا په وخت کې دسپي له خوا دبلوچستان
په ساحل دگوادر په بندر یرغل وکړي شي، یا لاکن دغه کار د
کورنۍ اړو دور په سبب تر سره نشو.

بلوڅ د امانی دولت د ړنگیدو وروسته په کابل کې وو، ددې لپاره
چې د امانی عناصرو څخه و او دانگلېس پرضد شمیرل
کیدل، دمحمد نادر شاه د تخت دنیولو څخه څو ورځي وروسته
غفلتا ونیول شو او اعدام شو ۱۳۰۸ ش کال.

وايې چې پلار یې د امیر عبدالرحمن خان سره یو ځای په بخارا کې
فراري وو نو پدې اساس دده زېږدنه هم غلته شوي ده، له هغې
وروسته د نوموړی امیر دشاھي په لومړیو وختونو کې (د ۱۳۰۰ ق
په شاوخوا کې) بېرته کابل ته راغي او دقاضی سعیدالدین خان
بارکزای څخه یې درس ووايه او دکابل په بالاحصار کې تحویلدار
وو چې دلومړی مشروطیت په سری (پټه) ټولنه کې شامل شو،

۱۳ - اخندزاده محمد اکبر اسحق زای کندهاري:

دمیر قاسم خان په قول: هغه پوهه عالم و چې د مشروطیت په
غورځنگ کې یې برخه درلودله او د امیر حبیب الله خان ددوري تر
پای پوري په شیرپور کې بندي و.

²³ د ۱۴ څخه تر ۱۹ عدده پوری دمیر قاسم خان دسند په قول او د ۲۰ څخه تر

۲۲ عدده پوری دغبار دلیکنې سره سم دي.

سراج التواريخ په ليکنه کې يې دنده درلودله، له لږ وخت وروسته ازاد شو. ^{۲۴} هغه د زوکړې کال ۱۲۸۹ ق دې دهغه قلمي اثار:

کاتب په رښتيا سره پر کاره ليکوال او عالم تاريخ ليکونکي و چې د ۱۳۲۰ ق کال په شاوخوا کې د امير له خوا د تاريخ ليکلو لپاره گمارل شوي، د دربار اسناد او نور هغه کتابونه چې ورته پکار وو دده په واک کې ورکړ شول، هغه يو پنډ کتاب په دوو ټوکو کې د (تحفه الحبيب) په نامه وليکه چې د احمد شاهي د عصر ټولي واقعي يعنې پېښې په کې وي چې د ۱۱۶۰ ق څخه را وروسته تر ۱۲۹۷ ق پورې وخت يې په برکې نيوه، هغه ته دنده سپارله شوی وه چې د امير عبدالرحمن خان د امارت د وخت پېښې د امير حبيب الله د وخت د حالاتو په شمول دده تر خپل وخت پورې وليکي.

کاتب د تحفه الحبيب د ليکنې کار، چې دواړه ټوکه يې دده په خپل ښکلي نستعليق خط په ملي ارشيف کې موجود دي، د ۱۳۲۲ ق کال د شيوال په مياشت کې په ۸۸۵ مخونو کې د فل سکيپ په قطع پای ته ورساوه، چې دامير يعقوب خان د امارت په له مخته تللو او په ۱۲۹۷ ق کال کې د افغان او انگليس د دوهمې جگړې په پای ته رسيدلو سره پای ته رسېږي، او هغه په خپله امير او دهغه د وخت مشهورو کسانو لکه سردار محمد يوسف خان د امير دوست محمد خان ځوی،^{۲۵} قاضي القضاة سعد الدين خان منشي محمد يعقوب او دوزير اکبر خان منشي ميرزا مومن چې تر دغه وخته ژوندی وو ليدلې وو او په حاشيو کې يې خپل نظرونه ليکلي دي. او پاتې

^{۲۴} دمير قاسم مقاله

تکره او ظريفو ميرزا يانو د ډلې څخه و چې د امان الله خان غازي تر سلطنته پورې بندي پاتې شو.

۱۸ - محمد حسين خان اخکزيي :
دمشروطه غوښتونکو د ټولنې غړي پوه، تکره او روڼ اندی شخص و او کله چې امير امان الله خان پاچا شو دارگ د زندان څخه ازاد کړي شو.

۱۹ - نظام الدين خان ارغنديوال :
دا د رښتینو مشروطه غوښتونکو څخه و چې دامان الله خان تر سلطنته پورې په ارگ کې بندي پاتې شو، اوله هغې وروسته ازاد شو دې اصلا د امير د ځانگړو غلام بچه گانو څخه و چې په امانی عصر کې د امنی وزارت مدير او له هغې وروسته په المان کې د افغاني سفارت سکرتر وټاکل شو.

۲۰ - حاجی عبدالعزیز :
هغه په لنګر زمين مشهور و دکابل دمخورو او دلومړی مشروطيت د غړو څخه و چې د لږ وخت زنداني کيدو څخه وروسته ازاد کړي شو.

۲۱ - صاحب زاده عبدالله مجددي :
هغه د لږ بند وروسته وبخښل شو او ازاد شو.

۲۳ - ملا فيض محمد کاتب :
د سعيد محمد ځوی او دخداداد لمسی و چې د غزني دمحمد خواجه له هزاره وو څخه و. دسراج التواريخ ليکونکي او د امير حبيب الله خان دسوانحو ليکونکې دي. هغه پوهه ليکوال، روڼ اندی اديب او دلومړی مشروطه غوښتونکو له ډلې څخه و، په شيرپور کې بندي شو، مگر پدې خاطر چې امير هغه دشهزاده توب له وخته پږانده او د

او هدايت يې ورکړ، چې هغه په نورو طرزونو چې دسراج لتواړيڅ شکل يې ونيوه راواړ وي.

چې دتخفي او سراج تر مينځ زياتره پيښي او ليکني گڼي دي.
(۲) مگر سراج التواړيڅ:

چې دهغه دوخت دپوخوالي دکارونو او دژوندانه دتجربو څخه دي، د افغانستان ددولتي پيښود ثبتولو په برخه کې لومړني کتاب شمېرل کېږي، او دهغه نورو تاريخ ليکونکو لپاره چې غواړي خپل اثار دتاريخ ليکني دنوو موازينو سره سم وليکي، دمعلوماتو ډيره ښه سرچينه شمېرل کېږي، ددې کتاب خطي نسخه چې په ښکلي نستعليق خط په خپله کاتب پاک نويسي کړيده دکابل په ملي ارشيف کې موجوده ده، دهغې لومړي او دوهم ټوک په سربي طبع په کابل کې په ۱۳۳۱ ق کال کې په ۳۷۷ مخونو کې خپور شويدي.

ولي دسراج التواړيڅ دريم ټوک چې د افغان او انگليس ددوهمي جگړې څخه را وروسته يعنې ۱۲۹۸ ق کال څخه د را وروسته پيښو درلودونکي دي د امير عبدالرحمن خان دامارت په دوره پوري اړه لري چې ۳۷۸ مخ څخه تر ۱۳۴۰ مخ پوري يعنې ټول ۸۶۳ مخونه لري چې په ۱۳۳۳ ق کال کې دهغه دچاپ کار د کابل په حروفي مطبعه کې پای ته رسيدلي دي.

دريم ټوک يې ۱۳۱۴ ق کال تر پيښو پوري رسېږي او چاپ شوي دي. لاپنځه کاله نورهم يعنې تر ۱۳۱۹ ق کال پوري ليکل شوي و چې چاپ نشو، په ۱۳۵۸ ش کال کې کله چې ځوی يې محمد علي دده پاتي ټوني ليکني او اسناد په ملي ارشيف وپلورل، دڅلورسوه مخونو په شاوخوا کې د امير عبدالرحمن دعصر تر اخيره پوري

دکتاب ليکونکي ته خپلې اوريدني او ليدنې ويلې دي، او په ځينو برخو کې يې ځينې اصلاحات راوستلي دي.

فيض محمد پدې کتاب کې ډير پرکاره ليکوال دی چې دهغه وخت د ادبي موازينو او دليکوالي ددو دسره سم دپيښو په ليکنه پيل کوی او کله هم خپل اومه مواد (د کلک در رسلک) په نامه يادوي چې دغه عبارت د امير پاملرنه ځانته اړولي ده او دوهم ټوک د ۳۹ مخ په حاشيه کې يې په سره رنگ ليکلي دي:

" ماشاالله! کاتب به اين عبارت چقدر رعونت و خود نماي اظهار نموده اند!!" ددغه طنز ډوله کلماتو په ليکلو سره يې په هغو کلماتو خط کښلي او په " مذکور گردید" سره تصحيح کړي دي.

په هغه ځای کې چې يوله دغو انتقاد کوونکو څخه چې لوړه سويه يې نه درلوده او گوت نيونه يې کړي وه، کاتب دهغې په مقابل کې په قوت سره درېږي دمثال په توگه چې دوهم ټوک د ۱۰۴ مخ پرحوا شيويا غاړو چې د عبارت ليکلو داوږدوالي او د کلام د اوږدوالي اعتراض شوي دي هغه ليکي: " معترضه جمله چې دظالمانو په صفتونو مشتمله او دستمديه گانو د مظلوميت متغمينه ده دتنبه په توگه ليکل شوي ده ځکه چې ځای منې مناسب وليد اوومي ليکله، اوږدوالي په کې نشته^{۲۵} په همدې ډول فيض محمد چې دغوا مو خلکو څخه وو او دربارته يې لاره پيدا کړي وه طبعي ده په نظر کې يې درلودل چې په خپل کلام کې ستمديه گان يا مظلومان تمثيل کړي، او خپل طبقاتي وجدان ته تسکين ورکړي، لکه څنگه چې مې دکاتب دمعاصرانو څخه اوريدلي دي، هغه پدې لاره غمونه ولېدل او څو کاله ووهل شو، لکن امير هغه پری نښوده

^{۲۵} نايل. دکتاب جمله (۱) گڼه اول دکابل چاپ ۱۳۵۷ ش کال.

۴_ تاریخ حکمای متقدمین از هبوطا دم تابعت حضرت عیسی:
دپوهني وزارت په پریکړه درشدي ټولگیو لپاره په ۲۸۹ مخونو کې
په کوچنې قطع، دکابل چاپ ۱۳۰۲ ش کال.

۵_ تذکرت الانقلاب:

دسقاو دخوی داپرو دور او د امانی سلطنت د له منځته وړلو دورخو
دورخینو پېښو څخه خپل دسترگو لیدلي حال د روزنا مچي په شکل
لیکلي او هغه گټور کتاب دي چې دکاتب د نورو پاتي شوو اثارو په
جمله کې په ۱۳۵۸ کال کې د ملی ارشیف لپاره را ونیول شول او
اوس هلته خوندي دي.

لکه څنگه چې مو پورته وویل: کاتب د امیر حبیب الله خان دعصر
ټول احوال هم د ۱۳۳۷ ق کال تر پایه پوري لیکلي و او د امانی
دوري په لومړیو وختو کې هغه دفرمان په صادریدو سره چې اوس
هم دهغه په اسنادو کې شته دیتنه وگمارل شو چې د امانی دوري
پېښي هم ولیکلي او د بهرنیو چارو د وزارت څخه ورته سند ورکړ
شوي و تر څو وکولي شي دارشیف اسناد وگوري.
دغه کاغذ هم دده په اسنادو کې موجود دي.

د امانی دوري ددربار وزارت د خطي مکتوب دیوي پانې څخه دا
معلومه شوه، چې هغه دیوه هیئت سره په کتابت ټاکل شوي و، چې
په هغې کې مولوي عبدالواسع کندهاري او بدري بیگ هم شامل
وو چې دهېواد قوانین یې دشرعی موازینو سره برابرول (۱۲۹۹ ش
کال).

دسقاو خوی په ۱۳۰۸ ش کال کې کابل د شیعیه مشرانو لکه:
محمد علی جوارنشیر چنداولي، قاضي شهاب، خیلفه محمد
حسین، استاد غلام حسین او فیض محمد په نامه فرمان صادر

دکاتب پر خپل قلم لیکل شوي وو چې اوس په ملی ارشیف کې
خوندي دي.

څلورم ټوک: لکه څنگه چې دکتوربهروز په ۱۳۹۱ ش کال کې ماته
په مسکو کې وویل کاتب خپل تاریخ د ۱۳۰۶ ش کال یعنی امانی
عصر تر ات کال پوري ولیکه، د امیر عبدالرحمن خان وروستی شپږ
کاله او د امیر حبیب الله خان دامارت ټوله دوره په یوه ټوک یعنی
ددری زره مخونو په شاوخوا دمیرزا محمد قاسم خان کابلی په خط
او دپوهني دوزیر فیض محمد خان په فرمایش او دتالیف او ترجمي
د رئیس هاشم شایق افندي په لارښوونه لیکل شوي او دپوهني په
کتابتون کې موجود وو، چې د امیرحبیب الله خان دوزلو احوال یې
هم درلوده، لکن اوس نه شته.

همداراز پنځم ټوک: دا ټوک هم په خپله دکاتب په خط دي او دامان
الله خان دسلطنت داتو کالو او دری میاشتو حالات په کې درج
شوي دي او د عبدالغفور غرقه سره لیدل شوي و، چې ددغو دوو
اخیری ټوکونو سر نوشت معلوم نه دی.

۳_ فیضي از فیوضات

دا هغه کتاب و چې فیض محمد هغه په (۱۳۰۶ ش کال) په کابل
کې د ایران مختار وزیر مهدي فرخ ته ورکړي و، ده په خپل کتاب
کې د افغانستان سیاسي تاریخ (لومړي ټوک دتهران چاپ ۱۳۱۴
ش) له هغه څخه التقاط کړي، او ښکاره ده چې دداسي مطالبو
درلودونکي دي چې فیض محمد هغه له خپلو یادداشتونو څخه
لیکلي چې د افغانستان په داخل کې یې دهغه اظهارول نه غوښتل.

دغه سبب د پکتیا خلک را وپارول شول، ^{۲۸} او ویل به یې: چې اوس د شریعت وخت تیر شوي دي اوس د قانون وخت دي ^{۲۹} نو همدغه و چې دملاي لنگ یعنی گوډ ملا په مشري په پکتیا کې په ۱۳۰۳ ش کال کې عمومي قیام پیل شو.

دغه شکمن فاسد او بدشخص د ۱۳۰۷ - ۱۳۰۸ ش کلونو په ا غتشاش کې د بچه سقاو د عمالو او گمارل شوو کسانو غړي شو، تر څو چې په ۱۳۰۸ ش کال کې اعدام شو.

۲۵ - حاجی محمد اکبر یوسفی:

دا د کابل د روڼ اندو څخه و او په ۱۳۳۲ ق کال کې د ماشین خاني د تحویخانې لیکونکي و چې په لومړي مشروطیت کې بندي او ژر بېرته خلاص کړي شو، او په امانی عصر کې د افغاني قونسل په توگه په بمبي کې یې په ۱۳۰۱ ش کال کې دنده درلوده او له هغې وروسته د سرحدونو رییس او په هند کې وکیل التجاره و.

۱۳۰۸ ش کال په لومړو دور کې یې د نادر خان سره کار کاوه، سردار محمد هاشم خان په لومړي کابینه کې څو میاشتي د سوداگري وزیر و.

ددې لپاره چې رازونه یې پټ و نشو ساتلای، نوله څو میاشتو وروسته له کابینې څخه وویستل شو او په کور کښېنول شو، تر څو چې د ۱۳۲۰ ش کال څخه را وروسته د مشرانو دشورا غړي شو.

۱۳۴۵ ش کال په شاوخوا کې په کابل کې مړ شو، او د سواتو د تطبیق کتابچه یې د ۱۳۴۲ ش کال د قوس یا لیندي په میاشت کې د کابل په عمومي مطبعه کې چاپ شوي ده.

²⁸ همدغه اثر ۸۰۵

²⁹ همدغه اثر ۷۱۷ او دمحمد حسین انقلاب ۱۵۵

کړ، تر څو د ایزنگي ته ولاړ شي او د هزاره خلکو څخه دده په نوم بیعت واخلي. ددې لپاره چې هزاره خلکو د بچه سقاو تقلب ونه مانه، او دغه ډله دبیت د اخستلو پرته کابل ته راستنه شوه، دسقاو ځوي په قهر شو، او د ټکولو لپاره یې ددغه بیچاره گانو د وهلو او ټکولو امر ورکړ، چې فیض محمد هم ددغه وهلو څخه ډیر سخت ناروغه شو، او لدغه درد څخه په کابل کې له دې دنیا څخه سترگي پټي کړي، په داسې حال کې چې د پنځه زره پانو په شاوخوا کې چاپ او ناچاپ پاني یې دهواد په تاریخ کې لیکلي، د مشروطیت په غورځنگ او دلیکوالي په دنده کې یې رپړونه او تکلیفونه لبدلي، او د وحشیانه وهلو ډبولو د ډیر تکلیف په لیدلو سره له دې نړي ولاړ، د ۱۳۴۹ ش کال د روژي ۱۶ دچارشنبې ورځ یا ۱۳۰۸ ش کال).

۲۴ - امرالدین خان:

یوله هغه شکمنو کسانو څخه چې د مشروطه غوښتونکو د افغاني او هندي ډلو تر منځ یې کار کاوه د غبار په قول ^{۲۶} امرالدین او د محمد حسین په وینا یې امرالدین نوم درلوده، هغه دپېښور په پولیسو کې مامور و، او د جرم دکولو په سبب هغه لدغه ځای څخه افغانستان ته راوتښتېده.

او په جاسوسي، مخبري او فساد پیشگي یې شروع وکړه، په امانی عصر کې د جنوبي (نني پکتیا) حاکم اعلی وټاکل شو. ^{۲۷} او هلته یې هم په بدې اخستلو او نورو بدو اعمالو لاس پوري کړ، او دخلکو په عمومي غونډو کې یې دشریعت په ځای قانون معرفي کړ چې په

²⁶ افغانستان در مسیرتاریخ ۷۱۹

²⁷ افغانستان در مسیرتاریخ ۷۱۹

۲۶ - میرزا محمد حسین:

دا په راقم اچکرایې مخلص او د کوتوالی لیکونکي هم غبار په قول ددې ټولنې غړي و. چې بندي شو او په ۱۳۲۵ ش یا ۱۹۱۴ م کال کې په زندان کې مړ شو دده داشعارو بیلگي په سراج الاخبار کې موجود دي.

۲۷ - احمد قلي خان:

د چنرالو قزلباش او دستاره دولت (مخابراتو) مامور چې دا هم دغبار له قوله پیژنو.

۲۸ - عبدالوهاب خان:

دغبار په قول د بلخ د مزاری کندک کرنیل.

۲۹ - میرزا غیاث الدین:

د کابلي مستان شاه ځوي چې پلار یې متصوف شاعر او د اشعارو د دیوان خاوند و، هغه ددوو وروڼو سره تر امانی دوری پوري په شیرپور کې بندي پاتي شو (میر).

۳۰ - ملا عبدالحق:

ارغندیوال په امانی عصر کې د حبیبی د ښوونځي د دینیاتو استاد او د لومړني ښوونځي د څلورم او پنځم ټولگیو د دینیاتو د سلسلي مولف او هم د مشروطه غوښتنی روڼ اندي عالم و، چې تر امانی عصره په شیرپور کې بندي پاتي شو. (مسیر).

۳۱ - مولان خان:

بدخشانې چې د فرقه مشر د محمد اکلیل خان مشر ورور او د مشروطه غوښتونکو د روڼ اندو څخه و، او په شیرپور کې بندي پاتي و، چې د امانی دوری په پیل کې خلاص شو، ورور یې محمد اکلیل خان د مزار شریف فرقه مشر د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور

کې د مزار شریف په دهدادي کې ونېول شو او دسقاو دځوي دگمارل شویو کسانو په حکم ووژل شو. (مسیر).

(۵)

د دربار غلام بچه گان

لکه څنگه چې د بهیقي په تاریخ کې لولو: دکور (سرایې) غلامان، د دربار نیمه پوځیان چې د شخص سلطان او شاهي حرم په خدمت او ساتنه بوخت و، ټاکلي تشکیلات یې درلودل، او د فخر ډک لباسونه یې اغوستل، چې د غزنوي عصر دهلمند دلشکري بازار د قصر په پاتي شونو چې په دیوالونو یې ددغي ډلي ځینې شکلونه پاتي دي.

په را وروسته وختونو کې تر احمد شاهي دوری پوري دغلامانو دغه ډلي د شاهي غلامانو، په کور کې پیدا شوي غلامانو او دکور غلام. ^{۳۰} او په داسي نورو نومونو د فارسي او خراسان په دربارونو کې موجود و چې الفستون ددوي شمېر دسدوزو په دوره کې د قولاراقاسیان خاص تر مشري لاندي دیارلس زره تنه ښې، ^{۳۱}

د غلام بچه، جوړښت په خپله د افغانستان ددري ژبو جوړونه ده او ما په پخوانیو متنونو کې دهغي استعمال لېدلي ندي، دغلام کلمه هم دلته د (برده) یعنی (مړیې) معنی نلري، بلکه غلام په عربي ژبه کې هغه چا ته ویل کېږي چې تنکي او نوي ځوان وي او بروت یې

³⁰ محمود المنشي. تاریخ احمد شاهي ۱ - ۱۹۷ او ۲۰۰

³¹ سلطنت کابل ۲ - ۲۳۴ ترجمه پښتو. د کابل چاپ ۱۳۶۱ ش کال

امير حبيب الله خان د شاهي حرم شاغاسي نيك محمد خان گريدزي.

د لومړي مشروطيت د غورځنگ د پيل څخه ددې ټولنې د مخكښانو نظر در باري ځوانان (غلام بچه گان) ځانته راجلب كړي و. ځكه پدغه ډله كې با دركه او پوهه عناصر او د سياسي شعور درلودونكي شامل و، د ۱۳۲۷ ق كال د صفري د مياشتي په نيولو رانيولو كې ددې روڼ اندو او ناكامو ځوانانو څخه څو تنه ووژل شول، ددوهم مشروطيت په وخت كې د حالاتو په بدلولو، د امير حبيب الله په وژنه، او كله د امان الله خان پشان د روڼ اندي شهزاده په تخت كښناستلو او د هېواد د ازادي د بيرته تر لاسه كولو په كار كې يې هم پوره لاس درلوده. او محمد ولي خان د همدې ډلې مشر و چې د افغانستان د ازادي په اعلانولو سره ازادي د حاصلونكي د غازي امان الله خان له خوا د افغانستان د گرځنده اوځانگړي سفير په توگه اروپا او امريكا ته واستول شو، (۱۲۹۸ ش كال دورې ۲۱). له هغې وروسته په ۱۳۰۱ ش كال كې د بهرنيو چارو وزير او په ۱۳۰۲ ش كال كې د حربي وزير او په ۱۳۰۶ ش كال كې اروپا ته غازي امان الله د سفر په وخت كې دسلطنت د مقام وكيل، او د انگريزانو په ضد د هېواد پالني فعال غړي و، چې په ۱۳۰۸ ش كال كې د نادر شاه په امر محاكمه او اعدام شو.

د غلام بچه گانو له دغې ډلې څخه ډير مشهور ملكي او نظامي اشخاص رامنځته شوي دي، چې د امانې دورې په پېښو كې يې پوره ونډه درلوده، شهزاده امان الله خان او عليا حضرتي سراج الخواتين ملكي (مورثي) د امير حبيب الله خان په عصر كې اكثر دغه سياستمداره غلام بچه گان د خپلو طرفدارانو او اړوندانو په

نوی راغلي وي او همداسې معمول و او په قران شريف كې هم دي معني راغلي دي.

غالبا چې د احمد شاهي عصر څخه را وروسته دغې كلمې په دربار كې رواج پيدا كړ او هغه چا ته ويل كېدل چې د شاهانو په دربار كې يې د چارو سمبالښت او پيش خدمتي دندي اجرا كولي.

امير عبدالرحمن خان د هېواد دمتفيذينو د قبيلو د مشرانو او مخورو ځامن په خپل دربار كې د غلام بچه گانو) په ډله كې داخلول، ددې لپاره چې ددغو مشرانو او مخورو زامن په دربار كې د يرغمل په ډول وي، تر څو چې پلرونه او دهغوي خپل خپلوان د مركز د اطاعت څخه سر غړونه ونكړي، دوهم دا چې دغه ځانزاده گان دلته د اسي وروزل شي چې د خانانو او مخورو په ادابو پوهه شي، نوي ژوند سره آشنا او دسواد څښتن شي، او په راتلونكي كې د هېواد په درد، دواشي. دغه ځوانان چې زياتره يې پي مخي او بنكلي و، او په دربار كې هم په ناز او تنعم كې ساتل كېدل، نو پدغه اساس د هغوي پلرونو ددغه حالت دقبلولو څخه سر غړونه نه كوله، او هم په خپله دغو ځوانانو د دربار دعيش او نوش سره له بلديدو وروسته نه غوښتل چې له دربار څخه جلا شي.

غلام بچه گانو د شاهي ارگ په داخل كې ددربار دامنيت، د شاه او شهزاده گانو د خوړو او لباس د ترتيب او شاهي حرم دندي په غاړه درلودې. نو پدې اساس ددربار او حرم د خلكو څخه د قدرت د خلكو او ددولت دغړو او شهزاده گانو سره آشناو، چې په پاي كې كار پوهه هونبيار او تنظيمونكي اشخاص تري جوړيدل، او د همدغو عناصرو څخه و چې كله كله به ددربار د شاغاسي گري (د شاهي حرم او دربار د چارو كرده گي) درجي ته هم رسيدلي، كله د

دا مشهوره خبره ده چې د لغمان په کله گوش کې د امير حبيب الله خان قاتل هم د دربار د فعالو غلام بچه گانو څخه همدا شجاع الدوله و، چې د امير په وژلو سره يې د سسي د جلال اباد د حالاتو او دمعين السطنته سردار نور الله خان د امارت د دعوا اطلاع په کابل کې شهزاده امان الله خان ته ورسوله. او د امانې تخت د نيولو په کار کې يې فعاليتونه وکړل، او د غازي امان الله خان پر تخت د کبناستلو وروسته، په ۱۲۹۸ ش کال په لومړني کابينه کې د امنیې وزير وروسته په ۱۳۰۰ ش کال کې د هرات د تنظيميد هينت رييس، او له هغې وروسته په ۱۳۰۳ ش کال د کب په مياشت کې په لندن کې د افغانستان مختار وزير و.

چې په ۱۱۰۸ ش کال کې د امانې دولت د له منځه تللو وروسته برلين کې اوسيده، او په هماغه ځاي کې مړ شو،

۲ _ لعل محمد خان:

داد خاصو غلام بچه گانو په ډله کې د پخوانې خزاندار د جان محمد خان کابلي ځوي و چې په جلال اباد کې د درې تنو نورو مشروطه غوښتونکو سره د درباريانو پلاس اعدام شو.^{۳۲}

۳ _ محمد عثمان خان پرواني:

د محمد سرور خان پرواني ځوي چې د دربار د خاصو غلام بچه گانو غړي او د لومړي مشروطيت د فعالو غړو څخه يو تن و، او په جلال اباد کې توپ خولي ته وتړل شو،^{۳۳} دده پلار سرور خان د امير شيرعلی خان او امير عبدالرحمن خان د دربار د غړو څخه و^{۳۴} هغه د

^{۳۲} مير قاسم خان او غبار

^{۳۳} مير قاسم خان او غبار.

^{۳۴} همدغه ماخذ.

کړې کې شامل کړي و، چې د دغه امير د وژولو په پيښو او د غازي امان الله په تخت کبناستلو کې لاس درلودلي و، د همدغه سربښندنکو ځوانانو له ډلې څخه و چې په لومړي مشروطيت کې يا ووژل شول او يا هم بنديان شول.

بنا کردند خوش رسم به خاک و خون غلطیدن

خدا رحمت کند ان عاشقان پاک طينت را

۱ _ جوهر شاه غوربندي:

د رښتینو او هېواد دوستو څخه و چې اصلاً غوربندي و، چې په هماغه لومړي ورځ په جلال اباد کې د دربار په د ننه کې د امير په امر د تفنگچي پواسطه اعدام شو. وايي لکه څنگه چې امير د ژوند په وروستيو شیبو کې هغه ته نمک حرامه ووايه، هغه ځواب ورکړ: "ما د افغانستان د دې غريبو خلکو نمک خورلي دي، او دې خلکو ته به د ژوند تر اخره وفادار پاتي شم او پدې وفاداري کې خپل ځان قربانوم."

په المان کې افغاني محصل چې وروسته بيا په ۱۳۲۹ ش کال، کې د فوايد عامي وزير شو د پيلوم انجینر محمد اکرم پروستا وويل: چې د تحصيل په وخت په برلين کې د ۱۳۱۰ ش کال په شاوخوا کې د شجاع الدوله خان غوربندي (پدې کتاب کې دې دوهم مشروطيت ته مراجعه وشي) چې په برلين کې اوسيده ورغلم، دده په خونه کې د يوه ځوان عکس لېده کېده، ماتري پوښتنه وکړه چې دا څوک دي؟ شجاع الدوله وويل: دادې د کاکا د شهيد جوهر شاه عکس دي.

هغه څوک چې د مشروطه غوښتني په لومړي غورځنگ کې قرباني شو، لکن ما په خپله دغه گوته (د ښي لاس د شهادت گوټي ته په اشاري سره) دهغه د ويني بدل د امير څخه واخست.

محمد ایوب خان کندهاري سره هند ته دټیښتي او په بهرنیو جریدو کې د مشروطه غوښتونکو د سرگذشت د خپرولو لپاره په سرحد کې ونهول شو او امیر ته راوستل شو. امیر په قهر شو او عثمان ځواب ورکړ:

" ځما د مرگ يا وژني تکلیف له څو دقیقو څخه زیات ندي، لاکن ستاسو محاسبه دایمي ده، ما نه غوښتل چې تاسو و وژم بلکه غوښتل مو چې افغانستان اصلاح کړو." ^{۳۵}

۴ _ محمد ایوب خان کندهاري:

دا د تاج محمد خان پوپلزایي ځوي و کوم چې دکندهار دکابل بازار دیحی خان په کوڅه کې او سیده، دغه شخص د سردار ایوب خان سره یو ځای هند ته فراري شو.

او له هغې وروسته بیرته هېواد ته راغې دده ځوي ایوب د یوڅه وخت لپاره د چغانسور سرحدار او له هغې وروسته د حضور غلام بچه و، بیا د مشروطیت د قضیې دکشف نه وروسته د محمد عثمان سره یو ځای د جلال اباد څخه دهند خواته حرکت وکړ په لاره کې ونیول شول او دواړه په جلال اباد کې د توپ خولۍ ته تړل شول ^{۳۶} د محمد ایوب یو ورور چې محمد عیسی نومیده او د میمنی د گزویان حاکم و د لومړی مشروطیت په دې قضیه کې لاس درلوده، چې بندي شو او په زندان کې مړ شو.

۵ _ پاچا میر خان:

هغه د لوگر او سیدونکي او د وزیرو د قوم د خانزاده گانو څخه د حضور غلام بچه و، چې له همغه وخت څخه یې د شهزاده امان الله

^{۳۵} همدغه ماخذ.

^{۳۶} میر قاسم خان او غبار

دري تنه ۶، ۷، ۸:

د دغو وینښو ځوانانو له ډلې څخه د غونډې مشر محمد ولي خان، میرزمان الدین خان بدخشاني او شجاع الدوله غوربندی هم و چې بندیان نشول لاکن په دوهم مشروطیت کې ددوې ونډه ډیره مهمه وه چې په راتلونکي کې به معرفی شي.

(۶)

الف: د مشروطه غوښتونکو د لومړي ډلې يا د ټولني

مرامونه

د افغانستان د مشروطه غوښتونکو ډلې (ټولني) يا د ملت سر بنسندونکو په ظاهره کوم ځانگړي او ليکلي مرامنامه نه درلوده، او يا دا چې موږ ته نده را سیدلي.

کله چې به یونوی غږې په دې ډله یا ټولنه کې شاملیده، په یوه فرعي او محدوده کړۍ کې د هغه اعتماد والي دهغه د اهلیت سره په نظر کې نیول کېده د هغې وروسته نوموړي ته په همدې کوچني

^{۳۷} میر قاسم خان او غبار

۱۰_ د صنعت او حرفت (کسب) څخه دنوي مدنيت اساساتو پراختيا، د اوبو او برېښنا او نورو سرچينو، دښارونو اونورو ودانيو جوړول.

دغو لسو مېداو ته هغوي په قراني تعبير سره (تلک عشيره کامله) ويل. ددې ټولني مخکښانو دا عقیده درلوده چې تر خپلي وسي دسولي، سلم او د خير غوښتنې دتلقين له ليارې خپل مرام مخ په وړاندي بوزي. او د وخت امير دپوهني عامولو، ددولتي چارو د اصلاحاتو قبلولو او د ظلم، زور او استبداد له مخته وړلوته تشويق کړي، او خنډونه دښه او خير په فکر کولو او د امنيت په ټينگښت سره له مخه يوسي، او پدغه لاره کې لږه ځاني قرباني ورکړي. ځکه د هېواد د ځوانانو په منځ کې روڼ اندي، فهم او پوهه کسان کم و، او دغه هر يوه يوقيمت يا بيه درلوده، نو پدي اساس د ځاني تلفاتو څخه مخنيوي کول او د احتياط څخه کار اخستل عبدالجلال خان او با با عبدالعزيز خان کندهاري څخه اوريدلي و، چې د شهيد مولوي عبدالواسع او عبدالرحمن لودين خبرې هم هغه تاييدولي.

ب: د مشروطه غوښتنې د ټولني نښان يا سمبول د افغانستان د مشروطه غوښتونکو ټولنه چې دملت د سرښندنکو په نامه هم ياده شويده. کوچني فرعي جرگه گي يا کړۍ درلودې او په کلی توگه د ټولني ټول غړي يې نه پېژندل، هري فرعي جرگه گي يو مشر در لوده، او د هغوي دغه غونډي هم ددغو جرگه گيو د غړو په کورونو کې په پټه توگه جوړيدې. کله چې د جرگه گي غړي سره راټوليدل، او په خبرو اترو يې پيل کاوه قران عظيم يې په خپل منځ کې ايښود. چې په هغه باندي يو قلم اوتوره هم وه. د ټولني دغه نښان د بترک علامه او د اسلام ددين او د قران عظيم د لارښوونو او

ډله يا کړۍ کې په قران عظيم او توري سره قسم ورکول کيده، او هغه دا لاندي غوره مرامونه په ځان منل:

۱_ د اسلام د اصولو او د قران عظيم د تقديس اطاعت او د ټولو اسلامي احکامو منل.

۲_ د ملي حقوقو د لاس ته راوړلو او د ملت دا ستازود نظر لاندي د حکومت، د رژيم مشروطه کولو، د ملي حاکميت او د قانون د حکم د تامينولو لپاره هميشنی او دوامداره کوښښ.

۳_ د ژوند د چارو په سموالي او د بدو او ناوړو عادتونو څخه په لري والي او يا ورته په بد ويلو باندي د خلکو د تلقين کولو په لاره کې کوښښ کول.

۴_ د افغانستان د ټولو قبلو او قومونو تر مينځ ښه تفاهم او پخلاينه، او دملي يووالي ټينگښت.

۵_ د سولي او پخلايني له لاري د ملت د اصلاح کولو په لاره کې کوښښ نه دا چې د زور او د وسلې په استعمال سره.

۶_ د خلکو د وښولو د وسايلو د مطبوعاتو د ښوونځيو او د پوهني عامول.

۷_ د خلکو د ازادو انتخاباتو له ليارې د ملي شورا د مجلس (جرگي) جوړول.

۸_ د افغانستان د ازادي او سياسي استقلال حاصلول، او د بهرني نړۍ سره د اقتصادي او سياسي اړيکو پراختيا، (ځکه په هغه وخت کې د افغانستان امير مکلف و چې د برتانوي هند له دولت پرته د نورو دولتونو سره سياسي اړيکي ونلري).

۹_ د ټوليز عدالت او مساواتو د اصولو ټينگښت.

کسانو کار و چې همیشه يې د خپلو سپرو او پخوانيو کسانو ملي شعایر او د دونه که څه هم گټور و په خپل ټيټ سر سره يې له مخته يوړل او د تير وخت سره يې خپلي مسلسلې اړيکې شلولي دي.

ج: ايا د مشروطيت غورځنگ يو ملي او هېوادني غورځنگ و؟

موږ پدې رساله کې د مشروطيت په غورځنگ کې د هندي بنوونکو ونډه په جلا فصل کې تشریح کړې ده، موږ بايد د هندي مسلمانانو د ا خلاص نه ډکې هلې ځلې د پوهني په پراختيا او د نوو افکارو په تلقين کې هيري نکړو، لکه څنگه چې ځينو بهرنيو ليکوالو او دهغوي څخه په تقليد سره ځينو کورنيو خلکو داکتر عبدالغني هندي د مشروطيت د غورځنگ موسس او مشر گڼلي دي. چې دا خبره دمخلو وړنده، ځکه نوی فکر او د نوی مدنيت د گټور اساس اقتباس د ډيرو کلونو څخه مخ کې وجود درلوده، لکه چې د سيدجمال لدين افغاني فکري غورځنگ له همدې ځايه د هند، ايران، عثماني او عربي هېوادونو تر خپور شوی و او بيا د امير شير علی خان د عصر غورځنگ او دکابل شمس النهار د جريدي خپريدل چې دیرش کاله مخ کې د نوموړي ډاکتر د راتگ څخه کابل ته زموږ ددې مدعا بڼه شاهد دي. او له هغې څخه وروسته په ۱۳۳۳ ق کال کې د افغانستان د سراج الاخبار د ټولني جرييدل دا په ثبوت رسوي، چې دغه غورځنگ په خپله په افغانستان او د خلکو په افکارو کې سوابق درلودل.

د افغانستان خلک دلومړي مشروطيت غورځنگ نه مخ کې چې د څوارلسمې هجري پېړۍ د لومړي څلورمې په پای کې رامنځ ته شو، د نړۍ د ډيری لوی استعماری قوي يعنې د بریتانیا د امپرا طوری سره په خپله خاوره کې دوه ځله لاس او گريوان شول، او په

احکامو قبلول دي او د هېواد د استقلال د لاسته راوړلو لپاره پرتوره تکيه کول وو او قلم د پوهې غوښتنې او د پوهې خپرولو او عاملولو نمايندگي کوله چې دغه دواړه يې د قران شريف په وجود سره بترک کول.

دغه نښان دغازی امان الله خان د تخت کښناستنی څخه را وروسته د پوهني وزارت لپاره وټاکل شو، تر څو د هېواد د سر بنسندونکو او د پخوانيو مشروطيت غوښتونکو د هېواد غوښتنې د مرام ادامه وي.

د پوهني وزارت رسمي ليکونو (مکتوبونو) او خپرونو د يو څه وخت لپاره دغه نښان وساته، او د (معرف معارف) يوي مياشتي خپروني هم تر څو کالو پوري دغه نښان درلوده، او حتي چې د پوهني دزده کوونکو د ځانگړي ځولۍ لپاره هم د قلمي (رصاص) له مخي نښان په همدې شکل جوړ کړي و.

دغه نښان د (نظامنامه نشان های دولت عليه افغانستان) د برلين چاپ ۱۳۴۱ ش کال په کتاب کې داسې راغلي دي:

د غنمو د وړو په يوه دايره کې چې پورتنې برخه يې خالی ده يو مستطیل شکله کتاب دي چې لانديني پشته يې دليدونکي خواته ده دهغي د بنی خوا په اخري برخه کې هغه توره پرته ده چې د لاسی (دستی) برخه کې د کتاب په لانديني برخه پرته ده، او دکتاب په بهرني کينه زاويه باندي يوه مشوانی دیوه وزر (پر) لرونکي قلم سره ليدل کېږي.

نوموړی نښان د پوهني په لومړۍ، دوهمه او دريمه درجه دولتي نښانونو باندي هم رسم کيده، چې ځنې وخت يې يوازی قلم او کتاب رسم کړي چې توزه يې د هغې څخه لري کړي ده او دا د هغه

د پرمخ بيولو لپاره ټولني جوړې كړي وي. ددې لپاره چې ددغه ټولني تكړه كسان د حبيبي دښوونځي استادان وو. او ددغه ښوونځي -مومي سر پرست ډاکتر عبدالغني و نو داسي گمان كيده چې دغه مفكوره د ډاکتر عبدالغني د فكر څخه را پيدا شویده، نو پدي اساس يې د مشروطه غورځنگ بنديانو ته د ډاکتر عبدالغني د فقري بنديان ويل، او كوم وخت چې به مشروطه بنديان د پوښتني لپاره غوښتل كېدل نو غږ به يې كاوه چې د ډاکتر غني د فقري بنديان راو غواړي!

يوه ورځ د زندان نفر كوټه خلاصه كړه او غږ يې وكړ چې د ډاکتر غني د فقري بنديان دي بيرون ته راشي، هغه څو تنه چې پدغه كوټه كې و بيرون ته راغلل، مير احمدخان كندهاري چې په كاكا مشهور و هغه هم پدغه كوټه كې و د هغه څخه يې پوښتنه وكړه چې ته هم د ډاکتر غني په فقره كې شامل يې، هغه پداسي حال كې چې ډاکتر غني هم پدغه خونه كې ورسره و ډيري سختي ښكښلي وكړي چې د ډاکتر غني داسي او هغسي، زه په خپله فقره كې بندي يم." ميرقاسم وويل:

دكاكا خبره رښتياوه، ځكه دغه فقره يعنې لومړي مشروطيت د ډاکتر غني سره هيڅ اړيكي نه درلوده، ددغه غورځنگ ځوانان زموره خپل پوه خلك و لكه د كاكا سيداحمدخان پشان يو شمير پوه او د حساب خلك په كې شامل و نو په دي خاطر دغه غورځنگ يو ملي او هېواد ني حرکت (غورځنگ) و.

مير صاحب زياتوي چې:

"دا څويم ځل دي چې ځينو خلكو په افغانستان كې د مشروطه غوښتني دلومړي غورځنگ په باره كې مطالب ليكلي دي: چې

دغو دواړو دفاعي جگړو كې بريالي راووتل. تر څو چې نړۍ خورونكي دښمن يې له خپلي خاوري څخه وشاره، ايا د هېواد څخه دغه ډول بريالۍ او په ميرانه دفاع د سياسي بيداري او د حالاتو (واقعي) درك څخه پرته ممكنه وه؟

د مشروطه غوښتونكو دټولني نښان چې وروسته د افغانستان د پوهني رسمي نښان شو.

پداسي حال كې چې پدغه دواړو جگړو كې له ١٨٣٩ م كاله څخه تر ١٨٨٠ م ناله پوري څلويښتو كالو په موده كې نه كوم پردي او يا هندي سړي لكه ډاکتر غني په افغانستان كې و اونه دهغه وخت په ساقطو حكومتونو پوري مربوط دداخلي اجالو نه كوم سړي، (امير دوست محمد خان او امير شيرعلي خان) اونه دغو خلكو زمور د هېواد خلكو لوري وركونه او سازمان وركونه په غاړه درلوده او ما څو ځلي ويلي دي او بيا هم واييم: چې د هېواد څخه د دفاع يا ساتني دروند بار يا پيټي يوازي او يوازي د افغانستان د كليوالو، كسبگرو او بزگرو خلكو يعنې د افغانستان د عامو خلكو په اوږو پريوتلي و:

نازم به بازوی كه كشرانچ بيشمار

تنها هم اوست منجی اين سر زمين خویش

پدي ځاي كې بيا د خبرو سر خدای بخښلي ميرقاسم خان ته ورپرېږدو، چې د مشروطه غوښتونكو سره ملگري او بندي هم و، هغه وويل:

"په هغه وخت كې د څو تنو پر ته چې هغه هم د گوتو په شمار وو نو نور خلك ددې كلماتو لكه ديموكراسي او مشروطه سره بلدنه وو، دهمدغه روڼ اندو او درديدلو كسانو يوې ډلي د همدغي مفكوري

ګوندي دغه سياسي، مترقي او افغاني غورځنگ د يوه پردې تن د افكارو څخه رامنځته شوي دي، او ددې هېواد علمي، روڼ اندی او تکره کسان او هېواد غوښتونکي صديق او رشيد افغانان دي د يوه بهرني د لاس اله وی... بنایې ددغو ليکوالو په نظر دا ډيره عجيبه او غريبه راغلي وي چې دغه ډول روښان او مترقي افکار دي پدغه راز تورتم او د ظلمه ډکه فضا کې ددې خاوري د زامنو د مغزو څخه راسر شوي وي، لکن د تاريخ په شهادت په هر عصر او وخت کې زموږ پدې خاوره کې داسي فکر منداونو بنسټگر انسانان موجود و چې د پوهي او علمي مقام له نظره بايد هغوي په وجود افتخار وکړو...^{۳۸} دا هغه څه و چې د خدای بخښلي مير قاسم خان له وينا څخه مو دلته رانقل کړل مگر ددې کرښو ليکونکي په ځانگړي توگه پدې برخه کې د خپل تره ځوی او استاد د مولوي عبدالواسع شهيد څخه چې د لومړي مشروطيت د بنديانو له ډلي څخه و مي داسي واوريدل چې ددې ټولني دکندهاريانو لومړني غونډه، يعنې مولوي واصف او دده د کورنۍ غړي د کاکا سيداحمدخان سره د کوټي ملگري و دغه خونه په شاهي مدرسه (چوب فروشي) کې د دغې مدرسي په مدرس مولوي عبدالروف خان پورې اړه درلوده چې په هغه وخت کې د هغه دوه ځوان زامن د عبدالواسع او عبدالرب په نومونو هم په هغه ځای کې اوسېدل او د لومړي مشروطيت د لومړني غورځنگ طرحه په همدغه ځای کې برابرده شوه، او دا هغه وخت و چې تر دغه وخته ډاکتر غني افغانستان ته نه و راغلی، له دغې وروسته دغې مفکورې د حبيبي دارالعلوم ته هم نفوذ وکړ، او استاد مي داهم ويل: چې ما ډاکتر

* د سر قاسم خان مقاله،

غني په خپلو سترگو نه و لېدلی، تر څو په زندان کې مې د هغه سره وپېژندل، د هغه په وينا: ډاکتر غني انگليس مشر بې شخص و چې د انگرېزي ژبي او د هغه علومو پرته چې په لندن کې يې زده کړې و، د ختيځو ادبياتو، سقاقت او علومو څخه په نور هېڅ څه شي هم نه پوهېده، او په ماته او ډېره بده فارسي ژبه يې خبرې کولې، او انگليسي ژبه يې د اردو ژبي څخه هم ښه او روانه زده وه. بل سرې چې د يوه څه وخت لپاره په کندهار کې و او ځما استاد و (۱۳۰۴ ش) کال په شاوخوا کې و دا په کريټ متخلص عبدالرحمن لودين دی، دا تندمزاجی او راستکاره ځوان و، دا د کوچنيتوب څخه د خپل پلار د کاکا سيداحمدخان پواسطه د مشروطه غوښتونکو د لومړي ټولني د غړو سره يو ځای اشنا او ددوهم مشروطيت روح او زړه و، هغه ځوان چې په شور بازار کې يې د امير حبيب الله خان په موټر دتفنگچي ډز وکړ، او دخدای بخښلي عبدالهادي داوی سره يو ځای بندي شو هغه هم دا ويل چې: د لومړي مشروطيت دافغانی ټولنی لوي مشر مولوي واصف دي چې کبريت دهغه څخه په کوچنيتوب کې درس لوستلي و، او دحبيبي په ښوونځي کې دهغه د ادبياتو استاد و.

هغه دريم سرې چې دمولوی عبدالواسع او کبريت دغه قول او وينا يې تائيدوله، خدای بخښلي بابا عبدالعزيز دی، چې زه دکندهار په طلوع افغان کې څلو کاله دهغه مرستيال وم، هغه چې دمشروطيت په دواړو غورځنگونو او درون اندو او وينو ځوانانو په ټولنو کې گډون درلوده، په صراحت سره ويل چې ددغو دواړو غورځنگونو رامنځ ته کوونکی، پر مخ بيونکی او دوام ورکونکی موږ په خپله افغانان وو او هندیانو هم يوه ځانگړي فرعی کړې درلوده چې د

افغانی مرکزی جرگي سره یې اړیکي درلودی، ولي دکار رشته او عمومي لارښوونه دافغانانو پلاس او واک کې و، ځما دغه ټولي اوریدني هم دخداي بڅنډلي مير قاسم خان دهغي وينا صدق کوونکی دي چې دمشروطه غوښتني غورځنگ يو خالص ملی او افغانستاني غورځنگ و نه دا چې دنورو او پرديو پواسطه برابرشوی او يا تلقين شوی وی.

۷ څپرکي

دهندی ښوونکو ونډه (داسلام سرښیندونکی)

وارسیدیم بجایی من وخاطر در عشق

که بود بلبل وپروانه نصحیت گر ما

په لومړي مشروطیت کې خون ګرمه ځوانانو، تندرو او رادیکالو اشخاصو وجود درلوده، چې دهغوی لارښوونکي او رهبران دمعتدل فکر او احتیاط خوښوونې درلودونکی وو. او دکار ډیپل څخه یې داسي فکر کاوه، چې په خپل منځ کې باید ځني معتدل عناصر او په ګوندی چارو پوهه تجربه لرونکي اشخاص هم ولری.

د ۱۹۰۳ م کال په شاو خوا کې کله چې دحبیبی دارالعلوم په کابل کې پرانستس شو په هغه ځای کې په ځینو افغاني پوهانو برسیره، دطبعي علومو لکه: ریاضي جغرافي دتدریس لپاره دځینو ماهرینو استادانو شتون ته هم اړتیا پیدا شوه ځکه افغانستان په نوو تجربوی علومو کې ماهران نه درلودل. زموږ علماو د منځنیو پړیو دمعقولاتو دښوونې دنصاب سره سم دحکمت فلسفي او ریاضي دعلومو سلسله چې په اسلامي هېوادونو کې معمول وه لوستل، او دمفقولو او معقولو علومو دزړو معلوماتو دیوی څانګي سره اشنا او بلد شو، پداسي حال کې چې صنعتي انقلاب (بدلون) او داروپا

نو هغه ورته د خدمت لپاره راغي او ځيني وخت يې ور سره د ژباړونکي په توگه کار وکړ. کله سردار بېرته خپل هېواد ته راتله نو هغه ته يې د افغانستان دراتللو دعوت ورکړ، او يو کال وروسته کابل ته راغي، او د حافظ احمدالدين وروسته د حبيبي د مدرسې د مدير په توگه وټاکل شو. دده لوي و. ور مولوي^{۳۹} نجف علی او کشر ورور يې مولوي چراغ علی هم د شمدي مدرسې، عربي او فارسي اسلامي پوښتون کې هيڅ لاس نه درلوده او يوازې په انگريزي ژبه کې يې خپل زده کړې په رياضي و طبعياتو کې بشپړې کړې وې. اود افغانستان په ښوونځيو کې هم د رياضي، جغرافيه او طبيعي علومو درس ورکاوه، په هغه وخت کې په کابل کې دريو کورنيو د مولوي لقب درلوده:

اول: د شاهي مدرسې مدرس او د لومړني سراج الاخبار موسس مولوي عبدالروف او دده دوو زامنو مولوي عبدالواسع او مولوي عبدالرب چې پدې رساله کې معرفي شوي دي. دوهم: د ميزان التحقيق فقر اسلامي غړي مولوي عبدالرزاق د هغه د زامنو سره.

درېم: تاجر مولوي احمدخان او ځوي يې مولوي محمد سرور واصف چې پدې کتاب کې په جلا توگه معرفي شوي دي. د ښوونکو له ډلې څخه وو. يو کال وروسته چې کله دغه ډاکتر درخپي لپاره هند ته تلو، په ده باندي ديو ډول قاچاقو اشتباه وشوه، او هغه يې په تورخم کې تالاشي کړ، ولي څه شي يې ترې تر لاسه نه کړل، نوموړي پدې حرکت سره ډير په قهر شو او افغانستان

^{۳۹} مولوي لقب په هندوستان کې هغه چاته ويل کېږي چې په دين يا ادبي علومو کې په عربي يا فارسي ژبو کې د استادې د مقام درلودونکي وي

رئسانس په ټولو عقلي او طبيعي علومو کې هغه نوي بدلون چې دتجربي او ازمايښت په اساس ولاړ و منځ ته راوړي و. او نوي علومو په هندوستان په ۱۹ پېړي کې دانگليس داستعماري قواو په راتللو اود ښوونځيو او نوو پوهنتونونو په پرانستلو سره رواج پيدا کاوه.

افغانی پوهانو ددربار په گډون دښوونې او روزني د نوي قانون رواجول، او دنوي پوهنی عامول د اروپا د تمدن د هداياتو سره سم په خپل هېواد کې لازم ليدل. نو پدې اساس پدې فکر کې شول چې ځني مسلمان ښوونکي دانگليس د هندي مستعمري څخه خپلو ښوونځيو ته راولي، تر څو زموږ نوی زده کوونکي وکولي شي د نوي پوهني سره آشنا شي. او پدی وسيله نوي علوم، صنعت او حرفت پراخيا او پرمختيا وکړي.

د ۱۳۲۳ کال دسراج الاخبار د يوی گڼې سر مقاله او مطالبو يې چې په تيرو څو کړنو کې مو معرفي کړل د خلکو او دربار دغه هبله او ارزو ښه توضیح کوي.

پدې سلسله کې د هندي ښوونکو لومړني ډله چې افغانستان ته راغله ډاکتر غني او دده وروڼه و چې د حبيبي د مدرسې د تدريس او تنظيم لپاره کابل ته راغلل (۱۹۰۳ م) د مير قاسم خان په قول دا ډاکتر غني د پخاپ د کجرات د جلال پورد جتانو د خلکو او د علی گرد کالج د تکړه او ممتاز محصلينو څخه و. چې انگريزانو هغه د لوړو زده کړو لپاره کيمبرج ته واستاوه، نوموړي د خپلو زده کړو په وروستي کال کې ناروغ شو او ويې نکړاي شول چې په اخرينو ازموينو کې بريالي شي، کله چې نايب السلطنه سردار نورالله خان د ملکي ویکتوريا په د عوت انگلستان ته ولاړ، (۱۳۱۲ق ۱۸۹۵ م)

شهرت درلوده، او امير عبدالرحمن خان هغه ته بلنه ورکړې وه چې د هغې د منشي په توگه افغانستان ته راشي.⁴⁰ سره له هغه نظره چې په نوي پوهنه کې په تدریسي چارو وگمارل شول، په خپله ډاکتر غنی چې د زندان ډیر اوږد رنج او تکلیف یې تیر کړې و، د خپلو خپلوانو د لېدلو په بهانه هند ته ولاړ او بیرته رانغی، هغه په انگریزي ژبه د REVIEW OF POLITCSIN CENTRAL AS SID کتاب ولیکه چې په لاهور کې په ۱۹۲۴ م کال کې چاپ او خپور شو، او په کابل کې یې یوازي یو وراره د نجف علی خوي عبدالمجید د ښوونکي په توگه پاتې شو.

د ملت د سرښندنوکو (د اسلام سرښندنوکو) د هندیانو هغه ډله چې په کابل کې وه او د افغان مشروطیت غوښتونکو سره یې یوځای کار کاوه، خپل شعار یې د هندوستان د کانگرس د گوند په تقلید د خپل هېواد د لباسونو اغوستل گرځولي و،⁴¹ وایې چې عبدالغني مفکر او پوهه شخص و، کله چې په ۱۳۲۹ ق یا ۱۹۱۱ م کال کې د منگلو قبایلو اړودور او بغاوت وکړ، او جنرال محمد نادر د هغې دغلي کولو لپاره وگمارل شو، په دغه وخت کې ډاکترغني د ارگ د زندان له دننه څخه د هند په جریدو کې یومضمون خپور کړ او په هغې کې لیکلي و چې که امیر د اسلام د سرښندنوکو د هڅو د دوام اجازه ورکړې وي، داسې پیښې به نه راپیدا کېدی، ځکه د هېواد د ټولو قومو او خلکو استازي به د تل لپاره د امیر په حضور کې موجود وي، او د خلکو شکایات او ستونزې به یې امیر ته

⁴⁰ انقلاب ۱۱۰

⁴¹ انقلاب ۹۱

ته یې د بیرته راتللو څخه انکار وکړ، کله چې امیر ته ښکاره شوه چې دې اشتباه حقیقت نه درلوده نو دوه ځله یې په موکده توگه هغه ته ولیکل که چیرې دا یو راسخ مسلمان وي نو د اسلامي هېواد د خدمت څخه باید ځان ونه سپموی، هماغه و چې ډاکترغني بیا کابل ته راغی.

هغه د مشروطیت په مقاله کې د خپلو وروڼو او مولوي محمد حسین سره یوځای چې په امانی دوره کې د لوړینو ښوونځیو مدیر او بیا وروسته د تدرساتو رئیس و په ارگ کې بندیان شول. تر څو چې د امان الله خان دسلطنت په وخت کې ازاد شول، او د علی احمدخان والي په ملگرتیا د هېواد د استقلال د بیرته لاس ته راوړلو د سولې د خبرو په هیت کې راولپنډي ته واستول شو.

هغه وخت چې ډاکتر غنی د یوولس کاله زندان څخه وروسته د امیرحبيب الله خان د وژلو نه را وروسته د ارگ له زندان څخه را ووت، (۱۲۹۸ ش) په ډیر درناوي سره یې هر کلی وشو، او دامان افغان جریدې د زندان څخه دده د ازادې خبر په ډیره خوښې سره خپور کړ او د افغانستان په پوهنه کې یې دده د خدمتونو د ادایې غوښتنه وکړه.

مولوي محمد حسین چې د پېښو شاهد او دده سره په زندان کې یوځای و ډاکتر عبدالغني په برخه کې داسې لیکي: هغه د ملت دسرښندنوکو یا د اسلام دسرښندنوکو د مجلس مشر (د لومړي مشروطیت د هندیانو ډله) و چې ۱۱ کاله بي ځایه زندان یې تیر کړ د هغه علمي او اخلاقي لیاقت ښکاره و، چې د پنجاب د سټیټ سکالر په توگه یې په انگلستان کې نهه کاله تحصیل وکړ او د لندن په اسلامي ټولنو کې یې د فصیحو او بلغیو ویناو په کوونکي

ډاکټر د حرکاتو له مخي وڅيرو او قضاوت پري وکړو: هغه چې په افغانستان کې انگریزانو په گټه کار کاوه نو ایا په افغانستان کې د مطلقیت او ارتجاع په ضد دیوی مترقي مفکوري رامنځته کول او هغی ته پراختیا ورکول د انگریز په گټه و؟ همدا زړه ورملي غورځنگ و، چې د امیر حبیب الله خان لپاره د ترکمانچي^{۴۳} د متحوسي موافقت نامي نه منل یوه لویه بهانه شوی، هغه دانگلیس په مقابل کې وویل، څرنگه کېدای شي دداسي یوه تړون سره چې خلک په کې رضایت نه لری موافقت وښایم؟ په داسي حال کې چې د افغانستان خلک د مشروطه غوښتني لپاره هلی ځلي کوي، باید و چې ډاکټر غنی فعالیت کړي وي، تر څو پدغه تړون باندي د امیر حبیب الله خان لاسلیک او منل ژر تر ژره تر لاسه شوي واي ترڅو چې دده دا ښه خدمت د انگلسانو له خوا تقدیریده.

^{۴۳} همدا راز د میرقاسم په مقاله کې؟ لکن څما په یقین د حافظي هېرتیاده ځکه چې دترکمان چاي تړون (دا زریایجان د گرم رود دیوه کلي نوم دترکمان سینددي) د ۱۸۲۸ م کال د فبروري په میاشت کې د امیر حبیب الله خان د عصر څخه مخ کې د ایران او تزاري روسي ترمنځ شوي، وضانات ایروان او نخچوان کې د پنځه ملیونه تومانو په مقابل کې روسي ته ورکړ او خانگري گمرکی حقوق او نظامي محاکمات یې هغه دولت ته ورکړه وو لغوه اعلان کړه، شایددخداي بخښلي میرقاسم خان مقصد پدي ځای کې د روس او انگلیس ترمنځه د ۱۹۰۷ م کال تړون وي چې په لومړۍ ماده کې تزاري دولت افغانستان د خپل قدرت د کړۍ څخه چې یسنن د اکتوبر د انقلاب څخه را وروسته د هغی بیرون بللي اودافغانستان سره یې اړیکي د انگلیس د بهرنیو چارو دوزارت له لیاری ومنل او د هغی په څلورمه ماده کې دواړو خواو په افغانستان دسوداگري مساوات ومنل، لکن امیر حبیب الله خان ددې تړون دتصدیق څخه ځان وژغوره، اودواړو خواو د افغانستان د پاچا له موافقي پرته د تړون اجرا وړ ویا له او امیرهم چوپه خوله پاتي شو...

تقدیمولي او دشکایت او بغاوت ځای به نه و.^{۴۲} ډاکټر عبدالغني په برخه کې د همغه اولي ورځي څخه چې د افغانستان ته راغي داسي اوازي اوشایکات و چې نوموړي دانگلیسي مقاماتو د هندوستانې حکمرانانو گمارل شوي او استول شوي شخص دي. ددې لپاره چې په هندوستان کې اوس د انگلیسي انتلجس سرویس اسناد دمحریت څخه راوتلي دي او اوس د څیرونکو په لاس کې دي، نو هغه چا دا اسناد لېدلي دي وایې چې پدغو اسنادو کې ډاکټر غني په برخه کې داسي اسناد موجود دي چې د انگلیس د جاسوسي ددستگاه سره دده ترلتیا ښي ددې لپاره چې ددې کړښو لیکونکي په خپله دغه څه ندي لیدلي او داسي نقل کوونکي(راوي) چې شقه او دااعتبار وړ وي او هغه یې کټ مټ نقل کړي اویا خپاره کړي وي هم موجود ندي نو پدي خاطر پدي ځای کې د میرقاسم خان وینا چې ډاکټر غني هم عصره و رانقلوو او راتلونکي، راتلونکو ته پرېږدم، تر څو په خپله وگوري او یقین حاصل کړې، دا ځکه چې یوازي دیر چاپه برخه کې په یوه د فتر کې د اطلاعاتو او اسنادو شتون نشي کولای د یوه چا د بدکاری او فساد سبب شي ځکه کېدای شي هغه اطلاعات دهغه دنیکو او مثبتو اعمالو په برخه کي وي.

خداي بخښلي میرقاسم وایې: "ویل یې چې ډاکټر غني دانگریز جاسوس دي که دغو کسانو چې دغه خبره یې کړي ده د انگلیس د انتلجس سرویس څخه پوره او شقه معلومات تر لاسه کړي وي نو پدي صورت کې ددغه کار تردید مشکل دي او که چېرې خبره یې یوازي د حدس او گمان له مخي وي، نوښه به داوي چې نوموړي

کړ. او د تفسیر په دقیقه مطالعه کې لگیا شو، ددې لپاره چې دعلی گر په پوهنتون کې یې عربي ژبه زده کړي وه، خپل ځان یې نور هم په اسلامي علومو وپوهاوه، د بندڅخه د خلاصیدو وروسته امانی دربار ته یې لپاره ومونده او په ۱۲۹۸ ش کال کې دکابل د لومړنیو ښوونځیو مدیر^{۴۴} وټاکل شو چې په تصلیمي غونډه کې لومړني تن و، تر څو چې د ۱۳۰۵ ش کال په شاوخوا کې د پوهني په وزارت کې د عمومي تدریساتو په ریاست وټاکل شو.

مولوي محمد حسین د امانی رژیم د زمانه سازی د شخصیت سره موافق و او د (افغان پادشاه) په نامه کتاب یې د امانی دورې د حالاتو په توصیف کې په اردو ژبه ولیکه، چې په ۱۳۴۶ ق کال کې په لاهور کې چاپ شوي دي.

ولي څه وخت چې حبیب الله د سقاو ځوي په ۱۳۰۷ ش کال په ژمي کې کابل ونيوه، هغه د حبیب الاسلام په نامه دارتجاعي جريدي مدير شو، او څه ناسزا نه و چې ده د امير امان الله خان په برخه کې روا ونه بلل او وروسته له څو میاشتو د کابل څخه وتښتید او هند ته ولاړ.

کله چې د ۱۳۰۸ ش کال د میزان یا تلی په میاشت کې محمدنادرخان کابل ونيو او پاچا شو، هغه د (انقلاب افغانستان) په نامه کتاب په جالندهر کې په اردو ژبه خپور کړ، چې سر تر پایه د محمدنادرخان او دهغه د کورنۍ په صفتونو او مدایحو او دامان الله خان او د هغه د وخت د اشخاصو په غندنې او بدولو ډک دي دغه دواړه اثرونه اگر چې بیطرفانه ندي، لاکن په کابل کې د هغه د ۲۵ کلن ژوند د شاهداتو درلودونکي دي، چې د تاریخ لیکونکو

نه دا چې د هغې د وروسته کیدو سببونه یې برابر کړل، زه (میرقاسم) د ډاکتر غنی سره څه اړیکې نلرم، مگر د اخلاقو له پلوه، دمستندو دلایلو پرته، یوانسان او په ځانگړې توگه یود اسی مسلمان چې څوکاله یې زموږ د هېواد پوهني او مطبوعاتو ته خدمت کړی دي، د جاسوسي او ورانکاری په فعالیتونو تورنول د انصاف څخه لري کار دي.... که چېرې هغه د انگلیس جاسوس و نو طبیعي خبره ده اعلحضرت امان الله خان چې د انگریز سر سخته دښمن و، هغه ژرته ازاد اوه، او خاصتا هغه به یې د والي علی احمد په ملگرتیا د هېواد د استقلال د بیرته ترلاسه کولو او دسولې د خبرو په حقیقت کې راولپنډۍ ته نه استاوه."

مولوي محمد حسین:

بل مهم سړي چې په لومړي مشروطیت کې یې لاس درلوده او یو ولس کاله یې بند ولېده، د پنجاب د جالندهر دهندي شوو افغانانو د اورمړ د کورنۍ څخه یوتن و چې د علي گر په پوهنتون کې یې د (بي، ای) تر درجي پوري درس لوستي، او په انگریزۍ، پښتو، فارسي، اردو او عربي ژبوښه پوهیده، هغه د حبیبی د مدرسې دجوړیدو څخه را وروسته په ۱۹۰۷ م کال کې کابل ته راغي او پدغه مدرسه کې دتاریخ او جغرافي د ښوونکي په توگه وټاکل شو او د افغاني مشروطه غوښتونکو سره یو ځای شو، او د ډاکتر غنی څخه را وروسته د ملت دسرښندنکو دهندیانو دټولني داراکینو څخه و، چې د ۲۶ کلنۍ په عمر په ۱۹۰۹ م یا ۱۳۲۷ ق کال کې د مشروطه غوښتونکو له ډلې سره دکابل په ارگ کې بندي شو، یوولس کاله وروسته د امان الله خان دپرتخت کښیناستلو سره سم په ۱۳۳۸ ق کال کې ازاد شو، هغه په زندان کې قران عظیم حفظ

د مشروطیت د غورځنگ مخبران

د مشروطه غوښتونکو د ټولني د مخلصو او رښتینو دردیدلو غړو په منځ کې څو فاسد او د دولت گمارلي اشخاص هم و، چې د ټولني د اقداماتو او پریکړو اطلاع یې امیر ته ورکوله، چې د هغې جملې څخه د میر قاسم خان په وینا بلوونکي ملا منهاج الدین، سردار محمد کبیر خان او عبدالحق څخه یادونه کولې شو، او مولوي محمد حسین هم دهغه نوم راوړي اولیکلي چې: امیر حبیب الله ملا منهاج الدین ته ویلي و چې: که چېرې دده د فهرست شامل ټول کسان (مشروطه غوښتونکو د ټولني ټول کارکونکي) ووژل شي د هغوي خون به دهغه په غاړه وي^{۴۶} نو پدې اساس امیر د ټولني ټولو غړو اوږد فهرست په بخاری کې وسو ځاوه، او وي ویل: که چېرې دغه ټول ځمک ووژنو عالم به برباد شي.^{۴۷} ملا منهاج الدین چې اصلا د جلال اباد دختیخ لوري د شینوارو د قوم څخه و اود دربار دشهزاده گانو ښوونکي و، ددې ناجایزه عمل د کولو سره سره چې د روڼ اندو د نفرت وروگرځیده، ولي بیا هم د زمانه سازي او د استخباراتي سرچینو سره د اړیکو په سبب په امانې دوره کې په خپل ځای پاتې شو او په ۱۲۹۹ ش کال کې د چاریکارو دستاره افغان د جریدي د مدیر په توگه وټاکل شو، لکن د مشروطه غوښتونکو دنوو ازادو شوو ملگرو په احتجاج د پوهني وزیر

⁴⁶ انقلاب ۲۲۸

⁴⁷ غبار. مسیر ۷۱۸

لپاره ښه ماخذ اومدرک کیدای شي (د ټولو هغو وچو او لمبدو سره چې په دواړو کتابونو کې موجود دي).

محمد حسین پر کاره سړي و، په کابل کې (۷۵) کتابونه او رسالي په پښتو، فارسي، انگریزي، او اردو ژبو ولیکلي چې د هغې څخه ۱۳ ټوکه یې د پوهني وزارت په تعلیمی نصاب کې چاپ شوي دي، او ۱۸ ټوکه یې امان الله خان ته تقدیم کړل او پنځه ټوکه نور یې د پوهني دارلتالیف ته لیکلي او یا ژباړلي او نور پاتې یې په هند کې چاپ او یا نا چاپ پاتې دي^{۴۵} د ۱۲۹۹ ش کال په شاوخوا کې د (معرف معارف) مجله هم دده له خوا خپریدله چې په هغې کې د (جهاد اکبر) په نامه دده خپل په فارسي ژبه ناول په تدریج سره چاپیده، چې د افغان او انگریز د لومړي جگړې پښې یې د افغانستان د خلکو د هېواد پالنې او جهاد دوستي دولولو په تعویرولو د کابل د عوامو د محاورې سره سمې لیکلي او دا په فارسي ژبه لومړني ناول دي چې په افغانستانې مطبوعاتو کې خپور شوي دي.

هغه د خپلو کتابونو په فهرست کې په اردو ژبه دیوه کتاب یادونه کوي چې د لومړي مشروطه غوښتونکو د ټولني پراحوالو یې لیکلي و ولي په خواشینۍ سره باید ووايو چې چاپ شوي ندي. په هر حال سربیره پردې چې دا زمانه سازه او مذبذبه شخصیت و ولي هغه کار چې محمد حسین خان د افغانستان د پوهني په برخه کې تر سره کړي او د مشروطیت په لاره کې دده ویولس کلن زحمتونه او د افغانستان د پښدني په برخه کې دده تالیفات د هیروولو وړ ندي.

⁴⁵ انقلاب، د کتاب د پای فهرستونه.

دوهم بخش

دوهم مشروطیت

لومړنی خبرې

په تېرو مخونو کې مو د لومړي مشروطیت دملي غورځنگ د پیل داستان چې په ۱۳۲۳ق کال کې د سراج الاخبار د ټولني په بنسټ رامنځ ته شوی و او د یوي ډلې روڼ اندو افغانانو په وژلو او بندي کولو سره د ۱۳۲۷ق کال د صفری په میاشت کې پای ته ورسید ولوسته.

هغوی په خاورو او وینو کې ولړلی شول او د ملي مبارزي په ډگر کې قرباني شول، ولي:

عشق از فریاد ما، هنگامه ها لقمیر کرد

ورنه این بزم خموشان هیچ غوغای نداشت

هو! دا فریادونه، زگپړوی او شور او واویلاوی ارامی نه شوی، او د هېواد او ملت سره د مینې لرلو او د همدغسې روښانه پاتي شو، او د زموږ د خلکو او روڼ اندو تر منځ د ازادۍ غوښتنې غورځنگو نو او د ملي بیداری یا وینښېدو څپو دوام وموند.

د شلمي پېړۍ په دوهمه لسيزه کې زموږ د هېواد ټولنيزه بڼه بڼه نه وه ځکه امير حبيب الله خان د خپل قدرت په لوړو پورو کې له خلکو څخه لرې او د غبار په قول "په حرم کې ډوب شوی و" او په دغه کار کې يې دورمره افراط او زيادښت وکړ چې مزاجي حالت يې هم ډېر بد او زير شو، او د ده مامورينو او گمارل شوو کسانو وليدل چې امير د غفلت په خوب کې ښه ډوب شوی دی، نو د بي گناه خلکو په

محمدسیلمان خان د هغه لاس د کاره وویست، چې بیا وروسته د قطن او بدخشان د لوري په مخبري يعنې جاسوسي واستول شو.^{۴۸} دویم شخص عبدالحق یوازی د میر قاسم خان په وینا پیژنم او په بل ځای کې مې دده نوم ندی لیدلی، لاکن دا کاذب یا درواغجن مخبر عبدالحق د ملا عبدالحق ارغندیوال څخه پرته بل څوک دی چې د عبدالحق ارغندیوال یادونه مخکې راغله.

دریم شخص چې د فهرست په توگه د مشروطه غوښتونکو د نومونو په تقدیمولو سره امیر ته متهم یا تورنی دی د غبار په قول د کابل د فابریکې^{۴۹} فني کارگر استاد محمدعظیم خان و چې دوشکي د پخوانیو او ماهر و جوړونکو له کورنۍ څخه راوتلی او په خپل فن کې ډېر پوخ ماهر و، او د راپور د ورکولو څخه وروسته لوړو رتبوته ورسېد.

دغه فني شخصیت په امانی دروه کې هم په لوړ قدرت کې و، د جگړه ایزو وسلو جوړولو د سر افسر په توگه و ټاکل شو او د ۱۳۰۰ش کال په شاوخوا کې د وسلو د پېرودلو لپاره اروپا (ایتالیا او المان) ته واستول شو او د برلین د ختېځ د ازادۍ په جریده کې د هغه عکس د افغاني اشخاصو په ډله کې چاپ شوی و. هغه په کابل کې په برگر عظیمو شهرت درلوده.

⁴⁸ انقلاب ۲۲۸

⁴⁹ غبار ۷۱۷

زیلی خغلولی وې او دوهم مشروطیت یې رامنځ ته کړ، چې په الماني دوره کې یې د هېواد ازادۍ، د ادارې نوی لاره، او د افکارو د بدلون ثمره وکړه.

لومړی نړیواله جگړه چې د ۱۳۳۲ق کال د روژې په میاشت او د ۱۹۱۴م کال د اگست په میاشت کې پیل شوه، ټولې بشري نړۍ ته ټکان ورکړ د دی لپاره چې د خلافت مقام (د ترکی عثمانی سلطنت) هم په هغه کې د المان او دهغه د متحدینو په طرفدارۍ ورگډ شو، د انگلیس د دولت او دهغه د انډیوالانو د جگړه ایزو اقداماتو په خلاف لویه هیاهوی او شورماشور د هندوستان د مسلمانانو او د نورو اسلامي هېوادونو تر منځ راپورته شو، او په ډېره لږه موده کې د نړۍ او د ختیځو هېوادونو د ژوند حالات او سوداګرۍ بدله کړه.

امیر حبیب الله خان یوه میاشت وروسته په کابل کې د هغه وخت د سپین بېرو او مخورو په دیوه لویه غونډه کې د بیطرفۍ اعلان وکړ (د ۱۳۳۲ق کال د شوال میاشت ۱۹۱۴م کال) په داسې حال کې چې عوامو خلکو د عثمانی ترکی او د اسلامي خلافت د مقام چې په استانبول کې و د بریالیتوب شعارونه ورکول، او د خلافت گوند چې د هندوستان د ملیونونو مسلمانانو په منځ کې نفوذ کړی و او د عثمانی ترک د قواو د تقویې لپاره یې د مرستې وسایل او چاندې راټولولې، او هره ورځ به د خلافت د ورځپاڼې په سلگونو زره نسخې په بمبې کې ویشل کېدې، او سلطاني سره خولۍ د مسلمانانو شعار ګرځېدلې و.

لاکن امیر چوپ او د حرم له اړخه لری نه تللو، شاید چې په دهلي کې د هغه د انگریزی اریابانو لپاره همدغه د چوپتیا او اراموالی

چور او چپاول یې لاس پوری کړ. خو ځلې د پکتیا (جنوبي) کندهار او هرات په سمتونو کې د عوامو خلکو بلواوی اوپو دوړ رامنځ شو، لاکهن مرکزی حکومت په زور بنودلو او لښکر کشیو اتکا وکړه، او امیر د غفلت د خوب څخه راویښ نشو.

د مظلومو خلکو او په ځانګړې توګه د افغانستان د ملت د شجایاو او مزاجی خطایعو څخه ده هر څومره چې رپړونه او تکلیفونه وګورې او هر څومره چې وټکول شې په هماغه اندازه د دوی ملي مقاومت، ټینګتیا او استواری نوره هم زیاتېږي او د مبارزې میدان ته تر ټولو مخکې ورځي.

د افغانستان خلکو په دوو دفاعي جګړو کې بهرنیو یرغلګرو او انگلیسي نیورکګرو ته خپل دغه ملي خوې او خصلت په ثبوت رسولی دي. دغه راز زموږ د خلکو ملي احساس د کورنۍ زور زیاتۍ او د امیر د ګمارل شویو د چور او چپاول په مقابل کې هم ژوندی و چې:

ملت بود ان شیر، هنگام تزام

چون بیشتر از رده شود، بیشتر اید

د لومړی مشروطیت نیک او ملي غورځنګ د امیر او د ده د ذریبانو په استبداد، زور ازمویلو او وینو تویولو سره چې ویل به یې "د نوو اصولو هر څه قبلوم الامشروطه"⁵⁰ په ظاهري توګه له منځه ولاړ، لاګن وروسته یې د ملت د زامنو په زړونو کې په پټه

⁵⁰ دا ملت عبدالقدوس خان اعتماد الدوله په هغه استحضاتو کې چې د کندهار د علماو څخه یې په ۱۲۹۹ش کال کې کړی و، لیکلی دی (د بشپړو معلوماتو لپاره د غبار ۸۰۳ مخ وګورئ) د اعتماد الدوله مړینه د چهارشنبې په شپه د ۱۳۰۷ش کال د کب په ۲۳ د کابل په شهرار کې ده.

کلداري چې واکمني یې ورکوي یوازې د امیر د مینځلو مزد دي، او د بریتانوي هند واکمني باید په دې باندې همیشه معترف وی

چې:

"امروز در قلمرو دل، دست، دست تست"

په دغه کاره او ناروغ سیاست سره امیر عبدالرحمن وکولی شول چې خپل موقیعت د افغانستان د امارت سره ټینګ وساتي، لاکن د هغه د مړنې وروسته ځوي یې امیر حبیب الله خان ونه کولی شول چې په یوازې توګه دغه حالت ته دوام ورکړي، نو په دې خاطر یې خپل ورور سردار نصرالله خان چې یو اخوند مشرېې سړی و، د دې سیاست د یوه اړخ د پر مخبېولو لپاره وګماره، دا په خپله د واکمنۍ سره جوړ راغی او خپل مشر ځوي سردار عنایت الله خان یې د هند د وریسرا لارډ کرزن حرمور ته ورولبېره (۱۹۰۴م کال د ډسمبر ۱۲) او یو کال وروسته (۱۹۰۵م کال) یې د هند د بهرنیو چارو سکرتیر لویش ولیم دین ته په ډېره ښه ښه او دارمدار سره په کابل کې هر کلي و وایه، او په یو څو کرښیزو تړون کې هر هغه څه چې امیر عبدالرحمن د راولپنډي په سفر کې په ۱۸۸۴م کال کې د لارډ سره منلی و کټ مټ یې هغه ومنل او په دې توګه افغانستان بیا د هند د واکمنۍ د ستقیم نفوذ لاندې پاتې شو، د موافقت دغه اړخ د واکمنۍ د سیاسي اعتماد د ترلاسه کولو لپاره و چې امیر د همیشه لپاره هغی ته متعهد و او د سرد وینسته په اندازه یې د هغې څخه کوډوالی نه کاوه او د بریتانیا د دولت اعتماد یې له لاسه نه ورکاوه.

لاکن په دغه سیاسي لوبه کې یې چې امیر یې په خپله لوبغاړی و، خپل بل ورور سردار نورالله خان یې له شاهي ارګ څخه وویست او د

حالت د یوه داسې هندوستان په خوا کې چې په جګړه کې د بریالیتوب د سرچینو څخه یوه و مطلوب و.

افغانستان د افغان او انګلیس د دوهمې جګړې را وروسته د برتانوي هند د قوي دولت په خوا کې و، او امیر عبدالرحمن خان چې قهار سیاست مدار او د کورنیو سر غړونکو لپاره د تیره تیغ درلودونکي سړی و. په بهرنی سیاست کې د ډېرې ښې رویې سره یې یوازې په دهلي تکیه وکړه، او د افغانستان هغه سیاست چې تزاری روسي ته یې تمایل درلوده او د امیر شیر علي خان سیاست و چې د هغه د له منځه تللو سبب شو په ښکاره یې هغه یوه سهوه او خطا بلله او منشي سلطان محمد هندوستانی په هغه شرح حال کې چې د ده د نظر لاندې لیکلی او د تاج التواریخ په نامه ژباړل شوی محکوم کړ. لاکن د دغه دارمدار او نرمش او د هند د وریسرا څخه د کال ۱۸ لکو کالدارو د ترلاسه کولو سره، سره بیا هم ختېځ سرحدات او د قبایلو چاري یې یوازې د وریسرا رحم او کرم ته پري نښودې، او په هغه پوهې او لیاقت سره چې په سیاست کې لرله د یوې خوا یې د هند وریسرا ډاډه ساته، لاکن د دې لپاره چې د افغانستان د سیاسي او شوق الجیشي موقیعت څخه یې پورته ګټه اخیستی وای، نو کله، کله به یې د هډي د ملا نجم الدین په شان ملایان د کابل د ګردې جومات او د نورو دیني مرکزونو څخه قبایلو ته ور شړل او فراري کول تر څو هلته د جهاد او اوزي ګرمي وساتي او وریسرا پاملرنه به یې دې ډول قبلي غورځنګونو ته راوړوله چې که چېرې د هند د لویدیځ سرحدي قبایل د دې خوا څخه تحریک شي نو د برتانوي هند لپاره به یې نتیجې ډېرې وي، هغه ۱۸ لکه

(۲)

گاوندي محرکه عوامل

ازاد قبایل او د هندی مجاهدینو مرکزونه:

ددیورند دسرحدی کرښې په دواړو غاړو کې، چې د برتانوی هند او د افغانستان ترمنځ د ۱۸۹۳ م کال دنوامبر په ۱۲ په ۱۳۱۱ ق کال کې د هند د بهرني سکرتر سرماتيمر د یورند او د امیر عبدالرحمن تر منځ رامنځته شو، او د افغانستان د خلکو او قبایلو د رضایت پرته په رسمیت وپیژندل شو او وپیل شو، پښتو ژبی سرحدی قبایل جنوبا د وزیرو، میدو، دورو بنگښ، اپریدی، مومند او نور دلار یې تر سیمی پوری شمالا او سیدل، دي قبایلو دپښو راو دنورو هغو ښارونو د انگلیس حکمرانانوسره چې د هغوي د مستقمي سلطی لاندی وي دهندوستان د پولیتیکل ایجنټ پواسطه اړیکي درلودي. لکن د صوبه سرحد د داخل پولیسي او امنتي قوانین پرهغوي جاري نه و، او عموما د عنعنوي جرگي په توگه اداره کیدل، نو پدي اساس انگلیس پولیتیکل ایجنټ دا حق نه درلوده چې د هغوي په کورنېو چارو کې مستقیمه مداخله وکړي.

د هند د مغولي امپراطوري په مرکز کې د ۱۱۷۰ ق یا ۱۷۵۶ م کلو په شاوخوا کې یو ډیر مهم فکري، اصلاحي او دیني حرکت د هغه وخت د مشهور عالم شاو ولي الله دهلوی پواسطه منځته راغلي و، چې ددغي کورني د مشرانو له خوا تعقیب شو، د هغه د مهمو اصولو څخه د ټولینزو او اقتصادي اصلاحاتو او د اسلامي

ارگ په لویدیځ لوري کې ورته هغه مانې چې اوس د وزیرانو د شورا د کار ځای دې دزین العماره په نامه ورته جوړه کړه ترڅو چې خلک وکولی شي پرته له قیدو بسته همیشه په ازاده توگه ده ته راشي، او د هر خان، ملک او اخوند سره اړیکي ولري، او د ټولو سرحداتو او قبایلو چاري اداره کړې، او د لازم لېدلو په صورت کې وکولی شي په ختیځو سرحدونو کې یو حرکت او خوځښت را منځته کړي. او که چیرې وغواړي جهاد اعلان کړې او هغې ته د افغانستان د خلکو د ارادې د ښکاره کولو رنگ ورکړې،

دا هغه سیاست و چې امیر او د ده ورور له خپل پلار څخه زده کړی و، چې د خوږوالي او سازش سره یو ځای د قهر او غضب وسله هم باید په لاس کې ورسره وي. نو په همدې خاطر د سردار نصرالله خان مقرر د همیشه لپاره د قبایلو د مشرانو، روحانیونو او د جهاد د اخوندانو رجوع وه د هېواد د مرکز او اطرافو سره، او په همدې ترتیب سره یې د افغانستان پر خلکو خپلې مطلقې حکمراني ته ادامه ورکوله او د سراج الملتة والدین د ؟ خپل ذات یې د دیني او دینوی روښنا یوو سر چینه بللي و، پداسي حال کې چې دده زیاتره ارزښتناکه وخت به ددربار په ښایست او دحرم د ښکلو میرمنو په ډول او سینگار کې تیریده، او که کله به بهرته هم راووت نو په ښکار میله جوړول او د ساعت تیری د فرش و ظرف په ترتیب او سمبالولوبه لگیا او اخته کیده او سراج الاخبار به دده دښکار په برخه کې د طنز او کنایې په توگه داسي لیکل:

همه اهوآن صحرا، سر خود رانهاده برکف!
با میدانکه روزی بشکار خواهی امد!

درلوده، او همیشه يې دکابل ددربار او ددې ځاي درون اندو سره اړيکي درلودل چې ددې اړيکو د اسنادو يوه برخه د کابل په ملي ارشيف کې موجوده ده، چې افغاني حکومتونو به د هغوي سره مالي او اخلاقي مرستې هم کولې. د شلمي ميلادي پېړي په پيل کې په هند کې دکانگرس د ازادې غوښتني غورځنگ اوله هغي وروسته په ۱۹۱۴ م کال د لومړي نړيوالي جگړې له پيل څخه په هغه ځاي کې د خلافت غورځنگ او مهاجرت په ډير شدت سره روان و. او په هندي ځوانانو کې (د هندوانو او مسلمانانو په گډون) د هندوستان د ازادې غوښتني جذبي مخ په وړاندې خپلي خغلولي، او ټول دغه راز خلک چې د پرديو د حکومت او د انگريز د نيواکگرو سره يې جوړښت نه درلوده او غوښتل يې چې د ازادې لپاره يو کاروکړي، نو دپښتنو د سرحد دازادو قبایلو او د مجاهدينو دې ټاټوبي يا ځالي ته يې مخ راگرځاوه، او د همدغه سربښدونکو او زيار کښو خلکو په واسطه به په کابل کې افغاني مرکزونو ته ور پېژندل کېدل، او کابل ته به يې د هغوي درسولو وسايل د قبایلي سرحداتو د ليارې برابرول، او همدا خلک و چې د هند د ازادې او د ازاد هندوستان د موقت حکومت د جوړولو زميني يې په کابل کې برابرې کړې. چې ددهلي انگريزان او دپلټنو نيواک گر مرکزونه يې ډير سرگردانه کړي و.

دشيخ اله: د غورځنگ د ياغيستان د قبایلو په منځ کې د ازادې غوښتونکو مرکزونه او کابل:

په ۱۸۵۷ م کال يا ۱۲۷۳ ق کال کې دهند د ازادې غوښتني د پاڅون وروسته چې انگليسي نيورگ گرو هغه د غدريعني MuTiny په نامه و ځپل دهند ځينو (مسلمانو مخ کښانو د شيخ

حکومت د ساتلو په لاره کې د جهاد څخه يادونه کولې شو، او کله چې لدې وروسته لار دليک Lord Lalke انگليسي حکمران په ۱۸۰۳ م کال کې دهلي ونيوه نو سکانو هم په پنجاب کې خپله سلطه ټينگه کړه، نو پدې خاطر د شاه ولي الله لمسي مولوي اسماعيل د هلوي د سيد احمد بريلوي سره يو ځاي د مجاهدينو ديوه کاروان په ملگرتيا دسيند، کندهار او کابل له ليارې پيښور ته راوړسيدل، او د جهاد هنگامه او ولوله يې د هغه سيکانو سره چې پيښور يې نيولي و او هم يې د بارکزيې سر دارانو سره (د امير دوست محمد خان وروڼه) گرمه کړه، او يو شرعي حکومت يې د ۱۲۲۴ ق کال د جمادي الاخير په ۱۲ يا د ۱۸۲۷ م کال د جنوري په مياشت کې د پيښور په چارسده کې اعلان کړ، لکن ددغه حرکت يا غورځنگ دواړه مخکښان يا مشران د ۱۲۴۶ ق کال د دذيقعدې په ۲۴ يا ۱۸۳۱ م کال د می په ۶ دسيکانو د لښکرو په مقابل کې د برجيلم په غاړه په بالا کوت کې په شهادت ورسيدل. او ددوې نور ملگري په هم هغه غرونو کې سره خواړه واره شول. تر څو چې ددغی کورنۍ د پاتي کسانو څخه يوتن سيد نورالدين دهلوی د صوبه سرحد دکوهستان په درستانه کې د ازادو مجاهدينو لپاره يو مرکز په ۱۸۴۰ م کال کې جوړ کړ او دهغه دنيا يې خلکو څخه مولانا عبدالله چې په ۱۹۰۲ م کال کې و مړ د هغه څخه وروسته د هغه ورور عبدالکريم چې په ۱۹۱۵ م کال کې مړ شو او دهغي څخه راوړوسته دهغه لمسي رحمت الله او نعمت الله د چرکنډ د سمڅي په ځای کې يو په بل پسي د هغه په ځای کيښاستل. دې سلسلي دالمجاهد د جريدې په خپریدو سره چې مدير يې محمد بشير چې تر ۱۳۱۰ ش کال پوری هم ژوندی و دوام

به يې د هند د ازادې د حاصلولو لپاره د اسيا او اروپا په هېوادونو کې خپلو هلو ځلو ته دوام ورکاوه. په همدې وختونو کې د لاهور د گورنمنټ کالج د زده کونکو يوه ډله د هری پور او ازادو سرحداتو له ليارې د ۱۹۱۵ م کال په فبرورۍ کې کابل ته هجرت وکړ، چې پدې ځاي کې د هند د ازادې غوښتونکو په ټولنه کې شامل شول، چې پدې ډله کې د ملتان افتخاري مجتريټ د (بابړو د قوم) خان بهادر رب نواز ځوي الله نور خان هم شامل و، چې وروسته يې د هند درنښتنو ازادې غوښتونکو اطلاعات د کابل څخه دانگريزي جاسوس سر چينوته ورکول.^{۵۱} په دې ډول کابل د هند د سياسي فعاليتونو مرکز وگرځيد، ار محمد ميان بن عبیداله (مولوي منصور انصاري) چې د شيخ الهند د سر بنندونکو شاگردانو څخه و د مهمو سياسي اسنادو سره د حجاز څخه هند ته ورسيد، (۱۹۱۶ م کال اپريل) او له هغه ځاي څخه د ازادو سرحدونو له ليارې د ۱۹۱۶ م کال د جون په مياشت کې کابل ته راغی، دا شخص باعمله عالم و چې په ۱۳۰۱ ق کال د هند په سهانپور کې زيږيدلي او د ۱۳۲۴ ش کال ددلوۍ په مياشت کې د ۶۲ کالو په عمر وفات شو چې د لغمان د مهترالملک په هديره کې بنځ شويدي.

^{۵۱} الله نواز چې په اماني دوره کې يو شکمن شخصيت و او له معارف څخه وويستل شو، د محمد هاشم خان په کابينه کې وزارت او سفارت ته ورسيد. او د عمر تر پايه په کابل کې پاتې شو، چې په همدې ځاي کې د ۱۳۴۵ ش کال د وږۍ د مياشتې په ۱۲ نېټه مړ شو، هغه د دوهمې نړيوالې جگړې په وخت کې د افغانستان د سفير په توگه د هتله تر څنگ په برلين کې ناست و.

الهند مولانا محمود الحسن (د ۱۹۱۷ څخه تر ۱۹۲۰ م کال تر جون پوري په مالټا کې اسير) په اشاره او تلقين د هند په د ننه او بهر کې د ازادې غوښتنې حرکاتو ته ادامه ورکړه، چې د هغې جملي څخه ومولانا ابوالکلام ازاد، مولانا محمد علی جوهر، حکيم اجمل خان نواب وقار الملک، ډاکټر مختار احمد انصاري، مولانا تاج محمد امروتي او د کراچي سوداگر عبدالله هارون او داسي نورو چې د هند په دننه کې يې په پټه توگه فعاليت کاوه، او په ازادو سرحداتو کې فضل واحد د ترنگزو حاجی، دبابړي ملا صاحب (چې د ۱۹۱۵ م کال په سپتمبر کې د شبقدر د حملې مشرو) او د اباسين دکوهستان ملا احمد جان صاحب سنډا کې چې (د ۲۰ پېرې په پيل کې د انگليس د استعمار په مقابل کې سر سخته مجاهدين و) لدې وروسته د خدای خدمتگارانو د ټولني بنسټ اېښودنکي خان عبدالغفار خان و،

شيخ الهند ده ۱۹۱۵ م کال د سپتمبر په ۱۸ يا په ۱۳۳۳ ق کال کې حجاز ته ولاړ او له هغه ځاي څخه يې د ازادې د مبارزې د ليارې د ملگرو څخه يوتن (نوي مسلمان شوي شاگرد) مولانا عبیدالله سندهی دکويتی، بنوراوک او کندهار د ليارې څخه کابل ته راو استاوه، چې د ۱۹۱۵ م کال په اکتوبر کې دې ځای ته راورسيده، او د سردار نور الله خان، سردار عنايت الله خان او داندو د حاجی عبدالرزاق په مرسته يې د هند د ازادې غوښتونکو د فعاليت لپاره په کابل کې مرکز جوړکړ، او د (ازاد سرحد) د چمبرکند د سمڅي او ستهاني د مجاهدينو د مرکزونو سره يې خپلي اړيکي ټينگي کړي، او له همدې لارې څخه به د هند ازادې غوښتونکي ځوانان او عالمان د تحریک د ادامي لپاره کابل ته راتلل، او لدې ځاي څخه

مولانا منصور سربيره د ازادي غوښتني د کردار، فکر مند مولف او دځانگړو، ياسي نظرياتو درلودونکي شخصيت و چې په اردو او فارسي ژبو کې اتلس ټوکه کتابونه د اسلام له نظره په سياست دين او حقوقو کې وليکل، چې ځينې يې چاپ شوي دي، ددې کړنو ليکونکي هغه لېدلي او د هغه سره خبري اتري درلودي، هغه د عمر تر پايه د ازادي غوښتني او فقيري او درويسي پر مسلک د " دالهي حکومت" د ثابتو او نه تغيريدونکي افکارو سره پاتي و، ددې لپاره چې په ازادو سرحداتو کې د افغانانو سره ډير وخت لپاره يوځاي و په پښتو او دري ژبو کې بنسټي خبري کولي او د سيد محمدا مين بنوري باجوړي دلور زهرانامي سره يې واده کړی و چې او لادونه يې تر اوسه په کابل، ننگرهار او هند کې پاتي دي.

دري مهمی پيښی

دلومړی نړيوالي جگړې د پراختيا او شدت سره، د انگليس د امپراطوري بډايې مستعمره هندوستان د المان او دهغه د ملگرو له نظره په جگړه کې لری نه و، او غوښتل يې چې پدغه نيمه لويه وچه کې او په ځانگړي ډول د هغه ځای د مسلمانانو په منځ کې نفوذ وکړی، او دغه کار د عثماني خلافت پواسطه چې په جگړه کې د هغوي ملگري و تر سره کيده، تر څو د افغانستان مسلمانان د انگريزانو په مقابل کې جهاد ته ولمسوي، او پدې وسيله په هند کې يو پاڅون منځ ته راوړي او د انگريز قواوي په خپله په هند کې بوختي وساتي او د جگړې له ډگر څخه يې لری کړي: نو پدې خاطر کابل د ځينو اروپايي او اسيايي هېوادونو د سياسي فعاليتونو مرکز وگرځيده، لاکن امير په ډيره خونسر دي او هغې تجربی سره چې د خپل پلار له وخت څخه يې پدې برخه کې لرله، د

شو کولای د کابل د خلکو سره وگورې نو په دې خاطر د کابل د ملکي روغتون په دننه کې د ترکی سر طیب ډاکتر منیر بیګ چې د عثمانی ترکانو له خوا د دې غورځنگ ملگری و د ده خونه یې د یو بل سره د لېدنو کتنو لپاره ټاکلی وه او همدلته به یې یو د بل سره کتل او سلامشوري به یې کولې.

کله چې د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې مولوي برکت الله بهوپالی (هندي فراري انقلابي شخص) هم د الماني پلاوی سره کابل ته راوړسېده، او د دې متشکلي او منظمې ډلې سره یو ځای شو او د هغوي په راس کې یې په انقلابي اقداماتو پیل وکړ.^{۵۳}

دوهم: د الماني پلاوی سره د راجه مهندره پرتاب راتګ:

په اروپا کې د المان او د هغي د طرفدارو سريزو، د عثمانی دولت په گډون چې د خلافت د مقام لمرنی مقدس ځای و په هندوستان کې د اړو دور او نا ارامۍ د پېدا کېدو لپاره یې د افغانستان بي طرفه هېواد تشخیص کړی و نو په دې اساس یې یو بشپړ پلاوی چې په هغي کې الماني، استریایي، ترکی او د فراري ازادۍ غوښتني هندیانو منصبداران په کې شامل و، د استانبول، حلب، بغداد، اصفهان، قم او هرات د لارې کابل ته واستاوه، چې د ۱۹۱۵م کال د سپتمبر په ۲۶ نېټه د هزاره جاتو له لپاري کابل ته راوړسېده، او د ۱۹۱۵م کال د اکتوبر څخه د ۱۹۱۶م کال د می تر میاشتي پورې د کابل د بابر باغ په میلستون کې پاتې شو، او د دولت له طرفه د دغه پلاوی میلمه پالی شجاع الدوله او اشباشي و. دا پلاوی د شجاع الدین چې د هندي مهاجرو طالبانو څخه په کابل کې و (په

⁵³ د شیخ الهندي په تحریک کې په تفصیل سره راغلی دی.

چې په دې وخت کې په کابل کې شو مهمې پېښې شوي دي چې د افغانستان د کورنیو خلکو په فکري حالاتو یې اغېزه کړی وه چې د دوهم مشروطیت سره فکري اړیکې لري چې باید په دې ځای کې په لنډیز سره راوړل شي:

اول: د هندیانو تنظیم

لکه څنگه چې مو وویل د شیخ الهند رښتني او ازادۍ غوښتونکي شاگرد مولانا عبیدالله سنډهي د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې کابل ته راغی او ټول هغه هندي طالبان چې مخکې ازادو سرحداتو او کابل ته راغلي و راټول او تنظیم یې کړل، او د سردار نصرالله خان او سردار عنایت الله خان چې د امیر له خوا په دې کار گمارل شوی و او د حاجي عبدالرزاق اندر سره یې خبري اترې وکړې او د ۱۹۱۶م کال د جون په میاشت کې مولانا منصور انصاري هم په دې ډله کې ور شامل شو، او د شیخ الهند مهمي لارښووني یې هغوي ته ورسولي.

په دې وخت کې یو نوی مسلمان شوی شخص (د هند د نامتو لیدر د اچاریه کر پلانی مشر ورور)^{۵۲} د مولوي عبدالرحیم په نامه چې د هند د ازادۍ غوښتونکو د تکره کارکوونکو له ډلې څخه و کابل ته راوړسېده او د سرحد د مجاهدینو د ایلچي په توگه یې د نایب السلطنه سره کتنې وکړې، او د افغاني شخصیتونو سره د هندي مهاجرینو د اړیکو د ټینګولو وسیله وه، چې د نایب السلطنه له خوا یې ازادو قبایلو ته کمکې نقدې پېښې او وسلې رسولي.

د هندیانو ډله د حکومت او په کابل کې د بریتاني د سیاسي نمایندګه له خوا د کلکي څارني لاندې وه. او د دې لپاره چې نه یې

⁵² د ۱۳۶۰ش کال د حوت د میاشتي په ۲۸ په دهلي کې ومړ یعنی ۱۹۸۲م.

افغانستان اشخاص د هغې پر بنسټ د انگلیس پر ضد پاڅون او جهاد اعلان کړي.

په هغه لیکونو کې چې راجه د المان څخه راوړي و، د جرمني د دولت د رئیس لیکونه یې د هند د ایالاتو د راجه گانو په نامه په الماني او هندي او هم د کابل د امیر او د رانانپال په نامه درلودل، تر څو مهندره پرتاپ سره مرسته وکړي او هندوستان د انگلیس د استعمار د مینگولو څخه خلاص کړي او الماني دولت د هندوستان د ازادۍ د ساتلو ژمنه کوي.

د دې لپاره چې هندي او الماني پلاوي او دغه راز د هند موقتي حکومت د کابل په بابر بن کې ناکام پاتې شول، راجه د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر د پاڅون څخه وروسته د کابل څخه ولاړ او د شوروي دولت د لپاري اروپا ته ولاړ او د هند د ازادۍ د اعلان وروسته په ۱۹۴۷م کال کې د جواهر لعل نهرو حکومت هغه ته د هند د راتللو بلنه ورکړه، او تر یوه وخته یې د هند د مشرانو په جرگه کې غړیتوب درلوده تر څو چې په زاړه عمر کې د ۱۳۵۸ش کال د ثور په ۹ یا د ۱۹۷۹م کال د اپریل په ۲۹ په نوی دهلي کې ومړ، او دغه د ولولو ډکه لمبه یا شغله مړه شوه.

۲_ فان هینتنګ Von Henting :

هغه د المان د توپخانې مشر، پلار یې د عدلیې وزیر، تکړه پوځي ځوان و چې په نوموړې پلاوي کې یې دیندرمایر سره په گډه مشري په غاړه درلوده.

ایران کې نېول شوی) د هغه بیان په اساس چې د هندوستان پولیسو ته یې د پوښتنې په وخت کې کړی و عبارت و له : ۵۴

۱_ راجه مهندره پرتاپ:

د گهنشام سنگر راجه مرستان ځوی او د علي گره د مرستان د ځای د حکمرانانو د کورنۍ، د راجه دت پرشادسنگه ورور او په هغه ځای کې د ځمکو د پراخه جايداد درلودنکی و چې په علي گرکي زده کړې کړې وې. په بندرابین کې د یوه موتي هندوستان په فکر د مسلمانانو هندوانو او مسحيانو د پیوستون یوه کمېټه جوړه کړه، د دې لپاره چې د سیل گری سره یې مینه درلوده، په امریکا کې د هرديال او د هند د ازادۍ غوښتنې د باغيانو د ټولنې له نورو غړو سره یې وکتل او د انقلابي افکارو سره یې میند پیدا شوه، او د ۱۹۱۴م کال د دېسمبر په ۲۰ نېټه هندوستان ته راتلو په لپاره مارسلیز ته راغی او له هغه ځایه برلین ته ولاړ او د هنديانو په هغه ټولنه کې شامل شو، چې د هند د ازادۍ د لاس ته راوړلو لپاره یې هڅې کولې چې هندي مولوي برکت الله بهوپالي او هرديال هم په کې گډون درلوده.

راجه د المان د قيصر Wilhelm II او د جرمني د نورو اشخاصو سره د کتنو نه وروسته د خپل کار پلان داسې طرحه کړ، چې د هند د ازادۍ غوښتونکو او ترکي او الماني اشخاصو گډ پلاوي دی د قيصر او سلطان محمد رشاد خامس او انور پاشا لیکونه او د استانبول د شيخ الاسلام فتواوي افغانستان ته ورسوي، تر څو د

⁵⁴ د شيخ الهند تحریک

۵- ووکات (هوخت) :

دوان هینتنگ سکرتر .

۶- نیدرماير :

۷- یوزباش کاظم بي (ترکي) :

هغه د ترکي عسکرو ډگروال او د منصبدارانو په هیت کې د انور پاشا کارمند و، چې د الماني تر وخته پورې په کابل کې پاتې شو او د ۱۹۱۹م کال په جنوري کې بخارا او خيوا ته راغی.

کله چې د ۱۹۱۹م کال په اپریل کې د محمد ولي خان خانگړی هیئت یا پلاوی مسکو ته ورسول شو. کاظم بي هم په دې ډله کې شامل و، او له هغې وروسته هغه په عشق اباد کې وینو چې د " غریبانو غږ" د ترکي ژبي جریدي Vice of the four سره همکارۍ کوي او خپل خان يې د هغه ځای يو تکړه حکمران جوړ کړی و، د ۱۹۱۹م کال په اکتوبر کې يې په کاکان کې د ځوانو بخارايانو د ټولني په جوړولو کې هلې ځلې وکړې او په سياسي غورځنگ کې يې ونډه درلوده او د افغانستان سره يې هم خپل اړيکي ساتل او د هرات حکمران ته به يې ليکل چې :

" په دې نږدې وختونو کې به د پان اسلامي قواوی ايران ته ورداخلې شي او د انگليس پوځونه به له هغه ځای څخه وباسي او تاسو ته د بلشويک دوستانو په برخه کې ځانگړی ډاډ درکوم چې هغوي د مسلمانانو ډېر نژدي دوستان دي او د غازي امير امان الله لپاره به دوی الوتکي، توپونو او نور ډېر جنگي سامان برابر کړي." ^{۵۶}

۸- مولوي برکت الله :

^{۵۶} ادميک افغانستان ۱۴۴، د هند د ملي ارشيف د محرمانه اسنادو څخه ۱۶۰ د ۱۹۲۰م کال د فبروري مياشت

د دې لپاره چې په خپلو موخو کې بريالی نشول نو بېرته المان ته ولاړ او خپل راپور يې وليکه چې په ۱۹۶۳م کال کې د هغې متن په گوټن گن کې چاپ شو.

ده د خپل راپور په ۹۳-۹۴ مخونو کې د خپل پلاوی غړی داسې معرفي کړی دی: Dr: Becrer او لفتنت Rdether الماني او ترکي کاظم بي او هندي مهندره اپرتاب او برکت الله او شپږ تنه افریدی کوم چې ددوی انگليس سر تيري و او په جگړه کې د المانيانو په لاس ورغلی و، دوه تنو افغانانو د عبدالرحمن او سبحان په نومونو هم په خپل لگښت سره په دې پلاوی کې گډون درلوده. ^{۵۵}

۳- ويگنر

ديوي الماني کورنۍ ځوی او د بي سيم د مخابراتي مشر و.

۴- لواري:

دوان هینتنگ د سکرتر په توگه .

^{۵۵} لودويک ادميک افغانستان ۲۲۳ د ۱۹۶۷م چاپ، د الماني عسکرو مشر او فعال نظامي سړی و چې نوم يې په اردو ژباړه د شجاع الله په وينا کې سينديري مشر راغلی (تحريک ۲۶۵) لکن اصلا د المان په ملي ارشيف کې (بون) او په نورو سرچينو کې Nieder myer دی. هغه د ۱۹۱۴م کال په سپتمبر کې په استانبول کې د روف بي ترک په مشرۍ د ويلهلم واسموس تر رياست لاندې د المان د ۲۳ کسيز عسکري هیت غړی و چې د مهندره پرتاپ د پلاوی سره يو ځای شو او خپل خان يې په منځنۍ اسيا کې د حربي منصبدارانو د نظامي چارو د روزني ژمنه باله، په داسې حال کې چې د ده بل ملگري هنتنگ د افغانستان سره د سياسي اړيکو د ټينگولو لپاره هلې ځلې کولې.

نیدرماير په کابل کې يوه کوچنی افغاني نظامي مفرزه د نظامي روزني لاندې ونهوله چې د هغې جملي څخه يو هم قوماندان عبدالحميد و چې په امني دوره کې رنيس ارکان و چې بيا وروسته په ۱۳۰۲ش کال د گوډ ملا د سر غړوني په قضيه کې په لوگر کې ووژل شو

نورو اروپايي هېوادو ته واستول شوي دي سياسي پلاوي کې برکت الله او کاظم بي دواړو گډون درلوده چې د ۱۹۱۹م کال د اکتوبر په ۱۰ په مسکو کې ورته د درناوي ډک او تود هر کلي وويل شو.

برکت الله د مسکو څخه د منځني اسيا شوروي برخي ته بېرته راوگرځېد او د بریتانيې پرضد لمسونو ته يې دوام ورکړ، او ديلشویزم او اسلام په موضوع يې يوه رساله وليکله، او په هغې کې مارکسي سوسيليزم يې په اسلام کې د بيت المال د تصور يو ډول بېرته راگرځېدنه وبلله، چې يو ډول داسې خزانه ده چې عمومي او په ټوله ټولنه پورې اړه لري.

د دې کرښو ليکونکي د ۱۹۲۰م کال را وروسته د برکت الله د عواقبو څخه خبر نلرم، ولي بايد ووايو: چې دغه پلټونکي، ويونکي او تکړه شخصيت خپل عمر د بریتانيا د استعمار او امپريالېزم سره په مبارزه کې تېر کړی و.

* * *

په هر صورت د ۱۹۱۵م کال د اکتوبر په نيمايي کې دغه گډ پلاوي د پغمان په تپه کې امير خپل حضور ته ومانه او خبري اتري پيل شوي. پلاوي هڅه کوله چې امير د انگليسانو پر خلاف د جهاد اعلان او د المان د متحدينو طرفداري ته وهڅوی او هغه ليک چې انور پاشا راوړی و لاندیني څلور موخي په کې وې:

اول: د دې لپاره چې عثماني سلطان جهاد اعلان کړی بايد امير هم همداسې وکړي.

د منشي قدرت الله بهوپالي ځوی و چې د هندوستان د جیدو عالمانو څخه و هغه په توکیو کې د اردو ژبي پروفیسور او په هند کې د بریتانیا د سرسختو مبارزو مخالفانو له جملي څخه و، چې په ۱۹۱۴م کال کې يې د بریتانې د سفارت په اشاره په جاپان کې له کار څخه گوښه کړ، چې بیا له دغه ځای څخه سانفرانسيسکو ته ولاړ، او د هند د ازادۍ غوښتونکو په ټولنه (غدر) کې شامل شو، هغه د جهاد ديني او تبليغي دقيقې مقالې په فارسي ژبه د کابل سراج الاخبار ته د جاپان څخه رالېږلې،^{۵۷} او په کابل کې د هند د ازادۍ غوښني د يوه تکړه او ملي عنصر په توگه پېژندل شوی و، نو په همدې اساس د الماني پلاوي سره کابل ته راواستول شو، او په دې ځای کې د راجه مهنديرتاپ او د مولانا عبدالله سندهي سره يو ځای يې د انگليس ضد ولولي راگرمې کړي، او په جنودريانيد (د هند د خلاصون سرتېري) کې يې د جنرال د مرستيال رتبه درلوده، او د ازاد هند په موقتي حکومت کې چې په کابل کې جوړ شو صدر اعظم و، (۱۹۱۶م کال د جنوري ۲۴) د دې لپاره چې د ۱۹۱۷م کال په پای کې د شوروي ترکمنستان بهرنۍ کميسايت امير حبيب الله خان ته د دوستانه اړیکو د ټنگولو پيغام ورکړ، برکت الله د کاظم بي سره يو ځای چې پخوا يې يادونه وشوه د شوروي ترکمنستان جمهوريت ته د خبرو اترو لپاره واستول شو.

په ۱۹۱۹م کال کې د افغانستان د ازادۍ د اعلان څخه را وروسته هغه وخت چې گرځنده او د امان الله خان ځانگړی سفېر محمد ولي خان د همدې کال د اپريل په ۷ نېټه د تاشکند له لېارې مسکو او

^{۵۷} وگورئ د سراج الاخبار ۴ مخ ۲ گڼه ۳ کال د ذلعهدي لومړۍ نېټه. ۱۳۳۱ق کال يا د ۱۹۱۱م کال د اکتوبر ۱۲

حال کې چې عمومي انتظار داسې و چې امیر دی د دغه بهرني پلاوی سره جوړ راشي او جهاد دی اعلان کړي.

په دې وخت کې د برتانوی هند د دولت سیاسي نماینده حافظ سیف الله خان ته د خلکو له خوا پټه اخطارونه ورکول کېدل چې د هغه د نمایندګۍ ځای د خلکو د تاخت و تاز لاندې راځي، تر څو د برتانيې سره جنګي عملیات ترسره شي، (د نوموړي حافظ لیک د ۱۹۱۶م کال د جون میاشت). پټه دی پاتې نه وې چې د ۱۹۱۵م کال د سپتمبر څخه دمخه هغه وخت چې دغه الماني پلاوی د هزاره جاتو په لاره د هرات او کابل تر منځ و د هند وایسر او برتانيې د امپراطور په لاسلیک یو لیک د امیر حبیب الله خان په نامه راوړلېږه، او هغه یې د برتانيې اطاعت او د بي طرفۍ ساتلو ته وهڅاوه، او د هغې میاشتي تقاوی یې د یونیم لک څخه دوه لکو ته د پټې خولي نېولو په خاطر زیاته کړه.

امیر د دربار د بېلا بېلو ډلو د جهاد د عمومي تمایل او د الماني پلاوی د هیلو تر منځ د یوه ماهر لوبغاړي په شان رول لوباوه، د یو پلوه یې الماني، ترکي او هندي میلمانه په مستقیمو او غیر مستقیمو خبرو اترو مصروف ساتل، او په دې ترتیب د افغانستان، المان او د هغه د انډیوالانو تر منځ یولس ماده ایز تړون^{۵۸}

⁵⁸ لکه څنګه چې د ساتلي مخفف لیکن Seiler په روزنامه کې په انډیا افس (لزن) کې راغلی دی د تړون دی مسودې لس مادې درلودې، چې د هغې په سربزه کې د افغانستان او المان او د داوړو ځواک حکم لرونکو او د المان د نورو متحدینو تر منځ د دوستۍ ټینګښت، او د افغانستان د ازادۍ په رسمیت پېژندلې و، او د افغانستان لوري باید عسکري قواو په مجهزولو او د هغې په اساس تنظیم لاس پورې کړې، او د فارس، هند او د روسي ترکستان د خلکو سره سیاسي اړیکې ټینګې کړې، او المان سل زره عصري توپکونه، درې سوه پوښونه

دوهم: ایا امیر د افغانستان د خاورې له لارې "عثماني ترکي عسکرو ته مند ته د تېرېدلو اجازه ورکوي؟

دریم: باید افغانستان د انگلیس سره خپلې اړیکې وشلوې. څلورم: امیر باید ټولې متنفذ او بارسوخه ملایان د جهاد اعلان ته راوګماري.

لاکن امیر د دې مسئلو په ځواب کې نوموړي پلاوی ته وویل: د افغانستان خلک د راسخي عقېدي مسلمانان دي لکن د جګړې وسایل نه لري، نو په دې اساس همیشه یوازي د خپل هېواد څخه د دفاع لپاره چمتو دي.

پلاوی امیر ته د هر ډول نظامي مرستې او وسلو او دولس سوه زره پونده تقاوي وعده ورکړه، لکن امیر قطعي ځواب ورنکړ او مسئله یې خپل د مشوري مجلس ته واچوله.

په دې وخت کې د امیر درباریان دوه ډلې و:

یوه ډله یې د جګړې طرفداره وه چې په هغې کې د امیر ورور سردار نصرالله او د امیر دوه زامن عنایت الله او مان الله شامل و، چې د محمود طرزي (د شهزاده گانو خسر او د روڼ اندو مشر او مهم غړي) دیني کړيو د ترک د طرفدارانو او د زیاتره افغاني قبایلو له خوا یې ملاتړ کېده، دوهمه ډله یې د انگلیس طرفداران و چې د عبدالقدوس خان اعتماد الدوله په شاوخوا راغونډ شوي وو. چې په هغې کې د بي بي حلیمي ساتونکي (د امیر میره مور چې د خپل ځوي عمر خان د امارت خوب یې لېده) د هندوستان سره د معامله لرونکو سوداګرو ډلې ځیني نظامي کسان او بروکراتان په کې شامل وو، لکن امیر غوښتل چې د دې ډلې سره سیاسي لوبه په ډېر احتیاط سره تر سره کړي، او د انگلیس طرفداران وساتي، په داسې

د هغو اسنادو له مخې چې په ملي ارشيف کې شته: سردار نصر الله هڅه کوله چې هغوی ولاړ نشي او وعده يې ورکوله چې د امير د خوښۍ پر خلاف به سرحدې قبایلو د بریتانیا سره د جگړې لپاره چمتو کړي، لکن د پلاوی غړو دغې وعده ته اعتبار ونه کړ او نيدرماير د روسي منځني اسيا د لاري خان تهران او کرمانشاهان ته ورساوه، او په دې لاره کې د يوې فرقې په اندازه مرسته ولېدله، لکن هنتنګ د چين او امريکا له لارې جرمني ته ورستون شو، په داسې حال کې چې د پلاوی نور غړي په هرات کې تر هغه وخته پاتې شول، تر څو چې د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر شوروي پاڅون د برتانيا د مخالفو کارکونکو لپاره لاره هواره کړه.^{۵۹}

امير په دغسې سياسي ماهرانو عملياتو سره خان د المان او ترک د گډو هيلو او خواهشاتو څخه خلاص کړ، او د ۱۹۱۶م کال د سپتمبر په ۱۶ نېټه کې د بریتانیا نماينده سيف الله خان يې بيا دستي راوغوښت او د هغی سره يوازې کښيناست او د پلاوی موزي او اهداف يې غوره او په زړه پورې ونه بلل، او ويې ويل چې هغوی په ناهيلي سره له کابل څخه وتلې، او زموږ د هېواد له سرحد څخه به تېر شوی وي، او يوازې درې تنه يې کاظم بي، برکت الله او مهندره پرتاپ په کابل کې پاتې دي چې د هغه د انديښنې وړ دي. د دې لپاره چې هغوی ميلمانه دي، دانه پوهېږي چې څه ډول خپل خان له دوی څخه خلاص کړي؟ لکن په خپله دوی هم تصميم لري چې په نژدې وخت کې له دې ځای څخه ولاړ شي.

امير ډاډ ورکړ چې په بي طرفی، او د بریتانیا سره د تړلتيا او د دوستۍ په وعده ټينګ ولاړ دی، او د خيرالدين او احمد په نومونو

⁵⁹ ادمیک: افغانستان ۲۲۵.

برابرو ته ورنژدې کېدل؛ لکن د بل پلوه په همدغه ورځ چې په سبا ته يې بايد تړون لاسليک شي د ۱۹۱۶م کال د جنوري په ۲۵ د برتانيا نماينده حافظ سيف الله يې راوغوښت او په يوه ځانگړې مرکه کې يې هغه ته د بيطرفۍ د سياست د ادامې ډاډ ورکړ او ويې ويل: چې سربيره پر دې، په عمومي دربار کې د دې سياست د دوام اعلان هم وکړي، لکن د هغه خبرې به د عوامو خلکو د ولولو د تسکين لپاره وي او د برتاني دولت بايد د ده د خبرو څخه په ويره او تشویش کې نشو، او دغه وعده شوې دربار څلور ورځې وروسته د جنوري په ۲۹ نېټه جوړ شو، کله چې امير د بي طرفۍ دوام اعلان کړ، د قبایلو او کابل خلک چې د جهاد اعلان ته سترگې په لار وو ټول خفه شول، او د المان، ترک او هند گډ پلاوي ناکام شو، او په دې اساس د پلاوي اروپايي غړو د ۱۹۱۶م کال د می په مياشت کې تصميم ونېوه چې د کابل څخه ولاړ شي.

او نور عسکري تجهيزات د لس مليونه سترلنگ پونډو سره افغانستان ته ورکړي، دغه راز المان به خپله لاره د پارس د هېواد لپاره خلاصوي، تر څو د دې لارې څخه افغانستان ته مرسته ورسېږي.

د دواړو لورو تر منځ سياسي اړيکي ټينگي او هنتنګ د المان د استازي په توگه په کابل کې پېژندل کېږي، د افغان استازي يا نماينده پارس ته استول کېږي تر څو هلته د المان د متحدو دولتونو (مرکزي قواوې) د سياسي نماينده گانو سره خبرې وکړي، په کابل کې د الماني د سفارت او قونسلگري د پرانستلو په برخه کې به په نژدې وخت کې لازمه مفاهمه وشي. (ادمیک: افغانستان ۹۴).

سندهي وي^{۶۱} او دغه ازاد حکومت د ازادۍ غوښتونکو د مقر څخه (د کابل بابر باغ) څخه اعلان شو د (۱۹۱۶م کال سپتمبر) هغه اطلاع چې په دې برخه کې د هند د وایسراد بهرنیو چارو د دفتر له خوا د ۱۹۱۶م کال د سپتمبر په ۱۶ نېټه ثبت شویده او د سیاست

^{۶۱} لکه څنګه چې وویل شول هغه د شیخ الهند د ملګرو څخه و، چې په کوچنیوالي کې یې په بوتاسنګه مشهور و کله چې مسلمان شو، عبیدالله ونومول شول، او په دېوبند کې یې اسلامي علوم ولوستل او د ۱۹۱۵م کال په اکتوبر کې کابل ته راوړسېد، چې د ملي مبارزینو د مشرانو څخه شمېرل کېده، دغه فعال او سرسخته انقلابي شخصیت د شاه ولي الله د هلوي د فلسفي د شرحه کوونکو څخه و نوموړی د اسلامي علمو تکره عالم، پلټونکی، کونښن فکرمند او ازاد مشري شخص و سریره پردې چې د ازادۍ غوښتني خوې، سياسي کارنامې او د هند په موقتي حکومت کې غړیتوب او د جماعت خدام خلق (جنودالله) جوړول یې تر سره کړل، په اردو او عربي ژبو یې ډېر لوړ اشار ژباړلی دی چې د هغې جملې څخه کتاب التمهید په عربي او تحریک سياسي شاه ولي الله په اردو او اوه کاله په کابل کې په اردو ژبه لیکل شويدي هغه د امانی دورې تر اولو وختو پورې یعنی اوه کاله په کابل کې پاتې شو، او د شاه څخه یې د هندي درس خانې اجازه واخیستله، چې د بریتانیا سفارت د مداخلې په اساس ونه پرانیستله شوه، او په ۱۹۲۳م کال د تاشکند د لېسې مسکو او استانبول ته ولاړ او د شوروي د انقلابیونو اولنیم سره یې لېدنې وکړې، او انقلابي تجربې یې تر لاسه کړې او په ترکیه کې یې مصطفی کمال ولېده او له دغه ځای څخه یې په مکه معظمه کې استوګنده غوره کړه او د خپلو دیني او انقلابي افکارو په لیکنه او تالیف بوخت شو،

کله چې هند ازاد شو او په ۱۹۴۹م کال کې د ده د بیرته راستنېدو لاره هواره شوه، هند ته بیرته راغی او د "هندستاګر اکاډمی" په نامه یې علمي موسسه جوړه کړه، او د عمر وروستی وختونه یې د شاه ولي الله د فلسفي په تغیر، تبلیغ او خپرېدو کې تېر کړل، او د مولانا تاج محمود سندهي قبر ته نژدې د سند د سکارپور د امروت په کلی کې اوسېده ترڅو چې همدلته مړ او ښخ کړای شو.

دوه تنه چې د تیراه قبایل د انګلیس په مقابل کې راپاڅوې، د ترکی نمایندګان ندې، لومړنۍ کس د کابل په حربي ښوونځي کې ښوونکی و د دې لپاره چې شاګردان یې سیاست ته رابلل، برطرف شو او دوهم کس شاهي پخلنځي اشپز و، چې د نااهلي په اساس ووژل شو، دغه دواړه د امیر د اجازي او خبرتیا پرته تیراته تښتېدلي دي او د هېڅ کومي خوا نمایندګې او واک نه لري، او باید دي چې د بریتانیا نمایندګه خپل دولت ته له دې خوا څخه پوره ډاډ ورکړي^{۶۰} دریم: په کابل کې د یوه ازاد موقتي حکومت جوړول:

لکه څنګه چې وویل شو، راجه مهنډره پرتاپ او مولوي عبیدالله سندهي مخکې د افغاني شخصیتونو سره د خبرو اترو مقدمات د حاجي عبدالرزاق پواسطه برابر کړي وو او سردار نصرالله نایب اسلطنه یې راضي کړی و چې د هند یو موقتي حکومت په کابل کې اعلان کړي. کله چې برکت الله د الماني پلاوی سره کابل ته راغی لکه څنګه چې د هندي مهاجرو طالبانو څخه یوه تن د مولوي غلام جیلاني ځوی عبدالباري کله چې په ایران کې ونېول شو د هند پولیسو ته یې د یوه سلطاني شاهد په توګه داسې بیان ورکړ، د هندي ډلې مشران او کاظم بی د نایب اسلطنه په اجازه د حاجي عبدالرزاق په کور کې راغونډ شول ترڅو د ازاد هند د حکومت د جوړولو لپاره لارې چارې برابرې کړي، په لومړي سر کې په نظر کې و چې دا حکومت دی د شاهي کورنۍ د شهزاده ګانو څخه د یوه تن په صدارت په کابل کې جوړ شي لکن وروسته په دې خبره سره یوه خوله شول چې د حکومت صدر دی مهنډره پرتاپ، صدراعظم دی مولوي برکت الله او د کورنیو چارو وزیر دی مولوي عبیدالله

لومړي: تزاري روسي ته دسفارت ديوه پلاوي استول او دهغه ځاي څخه کابل ته د سفير درالېرلو هبله.^{۶۲}

دوهم: هندوستان ته دسفارت استول (چې بريالي ندي).

درېم: د پارس د لياري استا نبول او برلين ته د استول.^{۶۳}

څلورم: چين او جاپان ته دسفيرانو استول.^{۶۴}

⁶² د ۱۹۱۴ م کال دسپټبر ده نيټي دهند د بهرنېو چارو ددفتر د اطلاعي په اخير کې وايې چې: ډاکتر مهتر اداس دشميرسنگه په نامه او هم خوش محمد او عبدالقادر چې طالبان و ددې هيت غړي هم و، چې د ۱۹۱۶ م کال د مارچ په مياشت کې تاشکند ته ولاړ او دهمدي کال د می په مياشت کې بيرته کابل ته راغلل، (تحريک ۱۱۷).

⁶³ ددې هدف لپاره د لاهور دوه تنه مهاجر طالبان عبدالباري د غلام جيلاني ځوي او شجاع اله د لاهوري حبيب الله ځوي د مولانا عبیداله سنډهي له خوا له کابل څخه واستول ترڅو د ايران دلياري ترکي ته ولاړ شي. لکن د ۱۹۱۴ م کال د اگست په مياشت کې د ايران په محمود اباد کې د ايران د سر تيرو پلاس ونيول شول او روسي گارد ته تسلیم کړي شول ترڅو چې دواړه په ترتيب جام کې انگليسي مامورينو ته وسپارل شول، او له هغه ځاي هغوي هندته واستول، ترڅو چې دسلطاني شاهد په توگه يې د ازاد هند د حکومت د فعاليتونو ټول معلومات انگليسي حکومت ته وسپارل، چې د هغې تفصيل د تحريک شيخ الهذ په کتاب کې راغلي دي.

⁶⁴ دې پلاوي چې متهر اسنگه او شيخ عبدالقادر په کې شامل و د مهنډره پر تاپ او برکت الله دليکونو سره چې د چين د سون يات سسن او د جاپان د شهنشاه ميکادو په نومونو ليکل شوي و د ۱۹۱۴ م کال د جولای په مياشت کې دروسي ترکستان له لاري سفر وکړ، لکن په هغه ځاي کې د تزاري حکامو پلاس ونيول شول او په مشهد کې د برتانيا جنرال قونسل ته وسپارل شول اوله هغه ځايه لاهور ته راوړل شول چې متهر اسنگه په يوه ځانگړي عکسري محکمه کې تورن او د ۱۹۱۷ م کال د مارچ په ۲۱ اعدام شو (تحريک ۳۴۲).

په نړۍ کې د (دوربنمينو ليکونو قضيه) په نامه يادېږي داسي دي: چې عبیداله تندهي به په ورينمينو دستمالونو ليکونه ليکل چې په ښکاره به نه ليدل کيدل، لکن دليک اخستونکي کولاي شول چې ديوه کيمياوي عمل تر سره کېدو وروسته هغه ولولي، دغه ليکونه د عبدالحق پواسطه چې د ملتان د خان بهادر رب نواز خان گمارل شوي جاسوس و د نوموړي خان دوه زامن اله نواز او شاه نواز د هندي مهاجرو طالبانو په ډله کې په کابل کې و ددغه جاسوس پواسطه چې پورته يې نوم ياد شو لاهور ته دغه ليکونه راوړل شول او د نوموړي خان بهادر خان پواسطه د هند دحکومت پلاس کې ولويدل او مسله رسوا شوه.

پدي ورينمينو ليکونو کې چې مولوي عبیداله سنډهي د کابل څخه ليکل ويل کېږي چې الماني پلاوي په کابل کې په درناوی سره ومنل شو، لکن په خبرواترو کې کوم ځاي ته ونه رسیده، ځکه افغانستان وغوښتل چې ترکي سر تيري دي د افسرانو، وسيلواو نقدي مرستي سره د افغانستان مرستي ته راشي، او دهغه د جگړي متحدين دي ددې هېواد د سلامتيا اوساتني ژمنه وکړي. نو هغه وخت به افغانستان کې د انگليس پر ضد په جهاد کې پاڅون وکړي، لکن ددې لپاره چې عثماني دولت دغه شرطونه ونه منل، نو پدي اساس الماني پلاوي ناکام پاتي شو.

د هند ازاد موقتي دولت چې د هغه غړي د کابل په باغ بابر کې ناست و په لاتدي کړنو لاس پوري کړ:

اړخ يې نه درلوده، نوپه همدې اساس په هند کې انگليسي اشخاصو هغه له يوې ټوکې پرته بل څه نه بلل. لاکن د ختيځ له لوري:

هغه بل سياسي جريان چې د پښتنو خلکو افکارو ته يې ټکان ورکاوه او سياسي وپښتوب يې مخ ته راوړه، او د افغانستان پر خلکو يې هم اغيزه کوله، همدغه د هند د ازادې غوښتونکو حرکتونه او ددغه ځاي سياسي گوندونه و چې د شلمې پېړۍ په لومړيو وختو کې په ټول هند کې په خوشحال سره په هغې لاس پورې کړي و او تل يې غوښتل چې د هند د شمال لويديځ سرحد او دنيمه ازادو قبایلو د خلکو له قوې څخه هم کار واخلي، او لکه څنگه چې وويل شو، ددې خاورې ازادې غوښتونکي خلک د شلمې پېړۍ داوایلو څخه د هند د سياسي او ديني گوندونو سره اشنا شول، د حيرانتيا ځاي دي. چې د برتانيوي عصر په اوخرو کې هغه وخت چې د برتانيوي دولت استونکي پلاوي د هند د سياسي حالاتو د مطالعې او سروې لپاره راتلل وي موندله چې په شمال لويديځه صوبه کې سياسي وپښتيا او د ازادې غوښتنې منظم فعاليتونه د هند د نورو ټولو ولاياتو څخه، (حتي په بمبي کې هم) ډير زيات دي. (د ۱۹۴۵ م او ۱۹۴۶ م کلونو د کريس راپورته دي مراجعه وشي).

حزب الله:

دا د برتانيا په محکومه خاوره کې د پښتنو خلکو د سياسي وپښتيا په لړ کې لومړني سياسي او اصلاحي حرکت وي، چې د ترنگزو په حاجي صاحب مشهور د فضل واحد او دده د ملگري مولوي عبدالعزيز اتمانزي (چې په ۱۹۳۴ م کال وې) مولوي فضل الربی (په ۱۳۳۵ ش کال په کابل لوگر کې و مې) او فضل محمود

پنځم: هند او برلين ته په تکرار سره د سفارت يو بل پلاوي استول کېږي.^{۶۵}

شپږم: د هند موقتي حکومت د جنورديانير په نوم (دمسلم د خلاصون لښکر، سالوشين ارمی) يو تشکل په مدينه، استانبول، تهران او کابل کې د کاغذ په مخ جوړ کړ چې ټول عالم اسلام د هند څخه تر مصر او استانبول پورې په کې شامل و. چې د هغې ښوونکي د مسلمانانو خليفه د ايران احمد شاه قاجار او امير حبيب الله خان و. چې د کار خلک او سالاران يې د اسلام په ټولو خلکو چې د افغاني قبایلو د مبارزو خلکو په گډون په کې شامل شوي وو. چې ددې غير عملي پيښې ټول تفصيل د مولوي عبیداله سندهي په ورښمينو ليکونو کې (چې د انگليس د جاسوسانو په لاس کې ولويد) ليکل شوي دي.^{۶۶} لاکن دا ټول ترتيبات کاغذ پر مخ پاتې شول او عملی

^{۶۵} تحریک ۱۱۴.

^{۶۶} ددې ورښمينو ليکونو اردو ژباړه د تحریک په کتاب کې د انډيا افسيس د اسنادو له مخې چاپ شوي دي. ددې ليکونو راوړونکي عبدالحق چې اصلا جيون داس د لورندارام ځوي د پنجاب د شاهپور خلصی د جنجیال اوسيدونکي و چې په ۱۹۱۲ م کال کې مسلمان شو چې يو څه وخت دملتان خان بهادر رب نواز خان په کور کې دده ددوه زامنو هر يو الله نواز او شاه نواز په ملگرتيا کابل ته ولاړ او د ۱۹۱۴ م کال په جولای کې يې د عبیداله سندهي څخه دشيخ عبدالرحيم سندهي په نامه ورښمينو ليکونه واخستل، چې هغه په عربستان کې مولانا محمود الحسن ته ورسوي، لاکن عبدالحق هغه په لاهور کې خان بهادر ته ورکړ تر څو چې د هند حکومت ته ورسیده.

يعنې دا چې دغه شخص او د خان بهادر خامنو د همدې کار لپاره کابل ته هجرت کړي و او عبدالحق د همدغه خدمت په بدل کې د پنجاب د اوسپني د لاري په پوليسو کې ټاکل شو، (تحریک ۳۰۲).

قبایلو دغو هلوځلو په ۱۹۱۸ او ۱۹۱۹ م کلونو کې هم دوام درلوده لکه د مغول کوټ، تانک رپوزي، توچي، کسي غر، کاور، مانجی گري، ژژی، درابن، ترکی او قلمه دوه او داسي نورې جگړې، چې دغو ټولو انقلابي حرکتونو زموږ د هېواد په خیتخ کې خلک راوینسول، او په عوامو کې یې د ازادي روحيې ته قوت ورکاوه، پداسي حال کې چې د افغانستان د ازادی جگړه هم په بريالیتوب سره تیره شوی وه او دافغانسان خلک یې راوینس کړي او دوهم مشروطیت ثمرته رسیدلي و.

دهېواد دشمال او لويديځ حالات:

لومړني نړيواله جگړه چې د ۱۹۱۴ م کال په اگست کې پيل شوي وه د ۱۹۱۸ م کال د نوامبر تر ۱۱ يې څلور کاله دوام وکړ او دځينو هېوادونو سياسي او ټولنيزو حالاتو ته يې بدلون ورکړ، پداسي حال کې چې د هېواد په خیتخ کې د هند دازادي غوښتونکو او سرحدي قبایلو خلکو يو ملی پاڅون لکه څنگه چې مخ کې ورته اشاره وشوه ټينگ و.

په شمال کې هم د تزاري روسي په پراخه هېواد کې، روسي کارگرانو ډير لوي پاڅون وکړ او دلومړي ځل لپاره يې دسوشلزم ايديا لوژي د عمل مرحلې ته ورسوله او کمونست گوند (بلشوېک) د اکتوبر په سر انقلاب سره تزاري استبدادی دولت رانسکور کړ، او دشوروي روسي دنوی دولت واگی په خپل لاس کې ونیولي (۱۹۱۷ م کال دنوامبر ۷) د شوروي ترکستان د بهرنیو چارو کمېسار په ۱۹۱۸ م کال کې امير حبيب الله خان ته يو پيغام ور واستوه تر څو دواړه يو دبل سره دوستانه اړيکي ټينگي کړي:

مخفی (په ۱۹۴۷ م کال و مې) د پښتو مشهور شاعر ددې گوند له مخکښانو څخه و.

حزب الله دوه مهم مرامه درلودل:

اول - يو ټولنيز اصلاحي او د مغرو رسومو او عاداتو سره مبارزه. دوهم - د ازادي د حاصلولولپاره کوبښن او دانگليس د استعمار په ضد د جهاد اعلانول، چې په هغه وخت کې د چارسدي د اتمانزو ځوان خانزاده محترم خان عبدالغفار خان د بهرام خان ځوي هم پدغه لاره کې کوبښن کاوه، ددې لپاره چې دلومړي نړيوالي جگړې په پيل کې (۱۹۱۴ م) د ترنگزو د حاجی صاحب دنيولو امر ورکړ شو هغه د خپل گوند مرکز د ازاد سرحد دباچور سورکمر ته رانقل کړ او دغازی اباد دکلی بنسټ يې کيښود چې د حاجی ارامگاه هم په همدغه ځاي کې ده.

لکه څنگه چې مووويل حاجي په خپل دغه گوند سره د انگليس په ضد په صوبه سرحد کې د ډيرو اوږدو مبارزو مصدرو او خون گرمه مبارز ملگري يې درلودل.

چې ددغې جملي څخه ميرسيدجان چې د بابری په ملا مشهور و چې د پيښور په شمال په شبقدر کې په ۱۹۱۱ م کال کې د انگليس دسرتيرو سره په جگړه اخته و

(۱۳۴۲ ق کال په چامنګ کې و مې) او ملا احمدجان چې په سنډر کې په ملاصاحب مشهور و په چکدره او ملکنډ کې يې د انگليسانو سره جهاد وکړ (۱۹۱۴ م) او يو کال وروسته په ۱۹۱۵ م کال کې دوزيرستان قبایل هم د استعماری قواو په ضد په جهاد لاس پوري کړ او مومندو قبایلو د ترنگزو د حاجی په مشري په شبقدر کې د انگليسي عسکرو پر ځايونو شېخونونه وکړل او د

وکړه او دافغانستان د ټولنيزو حالاتو د بدلون او داستقلال او ازادي
د بيرته تر لاسه کولو سبب شو.

پټه دې پاتې نه وي چې د تزاري روسي د دولت او برتانيا تر منځ په
۱۹۰۷ م کال کې يو تړون لاسليک شوي و، چې دهغه په لمړي ماده
کې افغانستان دروسي د نفوذ څخه بهر سيمه گنل شوي وه او په
څلورمه ماده کې په افغانستان کې دروسي او برتانيې د سوداگري
په اړيکو کې د مساوات اصل منل شوي و. نو پدې اساس د شلمي
پيړي په لومړي او دوهمو لسيزو کې افغانستان او مخصوصا
هرات، کندهار او کابل د هندوستان سره د روس او ايران
د سوداگري تيريدونکي لاره وه. او د سوداگري د مالونو راکړه ورکړه
او دخلکو تگ راتگ بخارا، تاشکند، مشهد پيښور، کراچي او
بمبې ته زيات و. پداسې حال کې چې په قاجاري ايران کې
دمشروطيت غورځنگ خپلو جگو پورته رسيدلي اودداسې فرمان
دصادريدو سبب شو چې په ۱۹۰۷ م کال مظفر الدين شاه قاجار
داساسي قانون اودملې شورا د جرگې د پرانستلو سبب شو.

دغه ټول حالات په افغانستان کې د مشروطه غوښتنې د کمبود نه
مړ کېد د محرکه عواملو څخه وو او ددې خاورې په روڼ اندو کې
سياسي درک او سنجش او عين پوهي نشوونما کوله.

اگرچې د ۱۳۲۷ ق کال په صفره کې په ډير بد او خراب شکل سره د
لومړي مشروطيت غورځنگ په کابل کې وځپل شو لکن بياهم
سياسي حالات او ملي وينيتيا د افغانستان په دريو برخو کې، او
هم د افغاني ټولني د کورني محرکه عواملو باز تاب دي ته نه
پريښودله چې دغه لمبه په بشپړه توگه مړه شي، نو پدې اساس گورو
چې د مشروطيت غوښتنې دوهم غورځنگ د افغانستان د روڼ اندو
ځوانانو په منځ کې په يوې پرمختيائي انقلابي روحيې سره نشوونما

ددربار دویرولو پرته په حقه سره د مولوي محمد سرور واصف عليه الرحمه په ځای کیناست او د مشروطه غوښتنې نیالیګې ئې ثمر ته ورسوه.

محمود طرزي څوک وو؟

دنولسمې پېړۍ په لومړي لسيزه کې د ابدالي احمد شاه امپراطوري چې د پاتې کسانو تر منځ ئې شديد اختلاف پيدا شوي و. ټوټې ټوټې شوه او بارکزايي سردارانو(د سردار پاينده محمد خان محمد زائي ځامن) د ۱۲۴۲ ق کال د ربيع الثاني يا ۱۸۲۶ م کال د عهد نامې له مخې چې د هغې اصل د کابل په ملي ارشيف کې موجود دي، د دراني امپراطوري پاتې مخکې او برخې لکه د خپل ميراثي او شخصي مال پشان ترکه او وويشلي، چې پراخه کندهار د شاه جوي څخه تر فراه او شکارپوره پورې په هغو پنځو وروڼو پورې تعلق پيدا کړ کوم چې (دغلجې ايدو خېل هوتک له موره څخه و). يعنې: پردل خان چې په مشرقي متخلص و.

رحمدل خان چې په ۱۲۷۵ ق کال کې په ايران کې مړ شو او په نجف اشرف کې خاورو ته وسپارل شو د غلام محمد په نامه يو ځوي درلوده چې په هندي سبک کې د ديوان درلودونکي شاعر او هنرمند ليکونکي چې طرزي ئې تخلص کاوه په ۱۲۴۵ ق کال کې په کندهار کې وزېږېد او په ۱۳۱۸ ق کال د شعبان په ۱۵ د جمعي په ورځ په دمشق کې مړ شو دا دښه ذوق درلودونکي، صوفي مشر به او هنر دوسته کندهاري سردار په هغه سيالي کې چې د افغانستان د امارت په سر د دوو ترونو د زامنو يعنې دميوڼد د فاتح سردار محمد ايوب خان او د انگليس دنماينده) دلپېل گريفن غوښتل شوي او گمارل شوي سردار عبدالرحمن خان تر منځ پيدا شوي وه، نوموړي د

محمود طرزي او سراج الاخبار

د ۱۳۲۷ ق کال د صفری دمیاشتي د وژني او تاراج څخه راوړوسته چې امیر او د هغه درباریانو د مشروطه غوښتونکو لپاره روا بللی په ظاهري توګه د ظالمو حاکمانو او دکورنېو او انگلیسی جاسوسی د سرچینو له ویری دا غږ غلي شو لاکن: این قصه هفت گنبد افلاک پر صداست کوته نظر نگر، که سخن مختصر گرفت مظلومی او استبداد خپلي ټولني دروانو اوبو خصلت لري که چیري مخي ته ئې خنډ ورییدا شي په موقتي توګه بي حرکت پاتې کیږي او یو په بل باندي متراکمي کیږي او په ډیر زیات فشار او قوت سره دخپلي مخي څخه خنډونه لري کوي.

په ۱۳۲۳ ن کال کې دلومړي سراج الاخبار مری دښکیلاک منګولو ونيوله او پرته له یوي گڼي نور هیڅ خپره نه شوه. لاکن شپږ کاله وروسته امیر دوخت غوښتنې او د چاپیریال جبر ته سر تیت کړ او په ۱۳۲۹ ق کال کې بیا دهم هغه جریدي د خپریدني اجازه محمود طرزي ته ورکړه چې د سیاسي وینستیا او د مشروطه غوښتنې د تخم د پالنې بلکه د ازادي غوښتنې زمينه او سرچینه شوه. دغه نیکمرغه حرکت چې په ۱۳۲۷ ق کال کې داختنق سره مخامخ شوي وو، دوه کاله وروسته د سراج الاخبار په بیا خپریدو او دیوه مخلص افغان پوهه او تکره لیکوال محمود طرزي په مسیحیایي نفس سره بیا ژوندي شو، دغه پوهه او مدبر شخص د هیاهوي له پیدا کیدو او

محمود ۱۷ کلن ځوان با سواده د ادبي ذوق درلودونکي دخپل پلار او کورنۍ سره د ۱۸۸۲ م کال څخه تر ۱۸۸۵ م کال پوري او دخپل عمر تر ۲۰ کلني پوري په کراچي کې ژوند وکړ او اردو ژبه ئې زده کړه. لاکن پلار ئې سره لدې چې بریتانوي هند معاش ورکاوه نه ئې غوښتل چې په دار حرب کې ژوند وکړي نو په همدې اساس د همدغه کال په دوېي کې دبحري کشتي پواسطه د خپل ځوی او کورني سره بغداد ته ولاړ او په دې ځاي کې ځوان محمود ترکي ژبه هم زده کړه او کله چې په ۱۳۰۴ ق کال يا ۱۸۸۶ م کال دمشق ته ولاړ، نو په هغه ځاي کې ئې عربي ژبه هم په بشپړه توگه زده کړه، او تر ۱۹۰۰ م کال يا ۱۳۱۸ ق کال پوري چې عمر ئې ۳۵ کلو ته رسیده او لږ څه فرانسوي ئې هم زده کړي وه.

حقوقو، ادبياتو، سياست او اجتماعياتو او دطبيعي علومو د مباديو په برخه کې خپلو پراخو مطالعاتو ته دوام ورکړ او ليکوال، ژباړونکي، تکړه سياستوال او دهبواد غوښتنې شاعر تري جوړ شو او ډير کتابونه ئې په دري ژبه تاليف او ترجمه کړل. او د عربي او عثماني پراخه هېواد ښارونو ته ئې سفرونه وکړل او دعربو او ترکي باسقافته رجالو سره اشنا شو.

سردار غلام محمد خان طرزي د ۱۹۰۰ م کال ددسمبر په ۷ يا په ۱۳۱۸ ق کال د شام په دمشق کې د هېواد په غربي کې ددې نړي څخه سترگي پټې کړې او هم هلته خاورو ته وسپارل شو ۳۵ کلن محمود طرزي د همدغه وخت څخه هېواد ته دراتللو په فکر کې شو او د ۱۹۰۲ م کال د فبروري په مياشت يا په ۱۲۸۰ ش کال کې پداسي کال کې چې امير عبدالرحمن خان دنړي څخه سترگي پټې کړې وي کابل ته راغي او نهه مياشتي ئې دلته تيري کړې چې په

سردار ايوب خان (دانگليس دښکيلاک مخالف عنصر) خواته ميلان درلوده کله چې سردار عبدالرحمن خان امارت ته راغي (۱۸۸۰ م کال جنوري) د امير جاسوسانو خبر ورکړ د سردار غلام محمد خان طرزي سره يو تن هراتي په يوه محفل کې ناست و او داسي ويل:

سردار محمد ايوب خان چې د کندهار دپير پايمال دجگړې او دانگريز دښکرو په مقابل کې دماتي څخه وروسته ايران ته تللي و بريالي بيرته راگرځي.

دافغانستان دژورناليزم پلار علامه محمود طرزي وايي چې: امير ددې خبرد تر لاسه کولو څخه وروسته دطرزي د مالونو دمصادره کولو او هند ته دده د تبعيد امر ورکړ او هغه بل هراتي ئې زنجير او زولانه يوړ او دهرات د غوريانو په سرحداتو کې دناجويه يوه ډېره جگه ونه کې يوه ډېره کلکه پنجره ورته جوړه کړه او دغه مظلوم ئې پکې واچوه، تر څو چې په همغه کې هلوکي وراسته شول او دامير په قول(تر څو وگوري چې د سردار ايوب خان موکب څنگه له ايران څخه راگرځي)^{۶۷}

وايي چې سردار طرزي ئې په ډېر بد حال دخپل کورنۍ ۳۶ تنو غړو سره کوټې او کراچي ته فراري کړ، (۱۸۸۱ م کال جنوري يا ۱۲۹۹ ق کال). دهبواد څخه ددغه اجباري فراريانو په کاروان کې د سردار غلام محمد خان د ۱۶ کلن ځوي محمود نامی هم و، چې د ۱۲۸۲ ق کال د ربيع الثاني په لومړي نيټه يا د ۱۲۴۴ ش کال د سنبلې په لومړي نيټه او يا د ۱۸۶۵ م کال د اگست په ۲۳ نيټه په غزني کې د سلطان محمود د قبر تر څنگه پيدا شوي و، چې په همدې مناسبت ئې هغه ته "محمود" نوم کيښود.

⁶⁷ مهدی فرخ: تاريخ سياسی ۱۳۵۱.

۲_ ددري د نثر ليكلو د سبک ټنگښت او دتاليف او ترجمي رواجول، او دنوي عصر (۱۳۲۹-۱۳۳۷ ق) د اوصولو سره سم د مطبعي ترتيبول.

۳_ ددوهم مشروطه غوښتونکو ځوانانو اغيزمنه لارښوونه د ازادي او تجدد غوښتنې د فکر پراخول، يعني دلومړي مشروطيت دټکول شوي غورځنگ بيا ژوندي کول او لکه د امان الله خان، عبدالرحمن لودين او عبدالهادي او داسي نورو پشان د سرښندونکو ځوانانو روزل.

۴_ دافغانستان د ۱۹۱۹ م کال داستقلال د اعلان څخه راوروسته د امان الله خان په کابينه کې دلومړنۍ بهرنيو چارو د وزير په توگه دده انتصاب، دکابل د ستوري په ماڼي کې دبهرنيو چارو د وزارت تشکيل، داستقلال د لاس ته راوړلو دمذاکراتو رياست (په ۱۹۲۰ م کال په اپريل کې دهند د ميسوري په غره او په ۱۹۲۱ م کال په کابل کې) لدي وروسته په لندن، پاریس او دنړي په نورو مرکزونو کې د افغانستان د سفارتونو جوړول او خپلو جانشينانو او شاگردانو ته د بهرنيو چارو په وزارت کې دبهرنۍ سياست لارښوونه.

۵_ دميرمنو غورځنگ ته دهغه پاملرنه دهغي د لورملکي ثريا پواسطه دښځو د ښوونځيو پرانستل دستر رفع کول يعني دچادري لري کول، په (۱۳۰۰ ش کال دحمل په لومړي نيټه) دده دميرمن اسما او دده د وريري روح افزا پواسطه د کابل دارشاد نسوان د جريدي خيول، ددغو ټولو با ارزښته کارنامو سره محمود په ۱۹۲۲ م کال کې په پاریس کې د افغانستان مختار وزير او په ۱۹۲۴ م کال کې ددوهم ځل لپاره د بهرنيو چارو وزير وو، په

(بيگ صاحب) ئې شهرت درلوده. څرنگه چې امير حبيب الله خان هغه بيرته خپل هېواد راتللو ته راوباله، دمشق ته ولاړ، له ۲۳ کاله تبعه څخه وروسته په ۱۹۰۵ م کال کې دټولي پلرنۍ کورنۍ سره يو ځاي کابل ته راغي او په ده افغانانو کې (اوسني ښاروالي ته مخامخ) د ملا عموي توخي په کور کې ئې استوگنه غوره کړه. او همدغه وخت دی چې پوهه، پرکاره او مدبر ځوان دهيواد خدمت يا چوپړ ته ملا وتړله د سراج الاخبار افغانيه د اته کالو خپرولو سربيره ۳۱ کتابونه او رسالي په نشر او نظم په دري ژبه تاليف او ترجمه کړي چې يوازي د روس او جاپان دجگړې تاريخ ئې په څلورو ټوکو کې ۱۲۷۰ مخونو حجم لري.(د۱۹۱۶-۱۷ م کال د کابل چاپ). د محمود ژوند په عين چوپتيا او خونسردې کې دهلو ځلو، شور او تدبير څخه ډک و، هغه کار کاوه پوښتونکي او لټونکي و، او دافغاني غرور او لوړتيا په بشپړه عقیده او کامل ايمان سره ئې د خپل هېواد لپاره مهم او دقدر وړ خدمتونه سر ته رسولي دي. لکه:

۱_ په افغانستان کې دنوي فکر او ژورناليزم دښت اېښودونکي، چې هغه د افغانستان د (صحافت او تجدد) پلار گڼو او دا کار د ۱۳۲۹ ق کال د شوال په ۱۵ (د ۱۲۹۰ ش کال د ميزان ۱۶ يا ۱۹۱۱ م کال) چې د سراج الاخبار افغانيه لومړي گڼه خپره شوه، شروع شو. او داتم کال تر شپږمې گڼې د ۱۳۳۷ ق کال د ربيع تر ۱۵ يا د ۱۲۹۷ ش کال د لېندي يا دقوس تر ۲۷ يا د ۱۹۱۸ م کال ددسمبر تر ۱۹ پوري دوام وکړ.

د(سراج الاخبار افغانيه) لومړي گڼه چې په ۱۲۹۰ هـ ش کال کې دعلامه محمود طرزي په مديريت خپره شویده

واني چې هغه په خپل ژوند کې هغه ملهم و، چې دهغه مړينه دخپل
گران هېواد څخه په لري والي کې واقع کيږي او ويلي ئې وو:

در غربت اگر مرگ بيگر د بدن من

ايا کي کند قبر کي دوزد کفن من؟

تابوت مرا بر سرکوهي بگذاريد!

تا باد وزد بر سران از وطن من

لري نده چې هېواد ته دهغه د قدر وړ خدمتونو څخه ددرناوي لپاره
د افغان نوي نسل د هغه پاتي شوي هډوکي د هغه د استاد سيد
جمال الدين افغاني پشان بيا هيواد ته راوړي، او هغه د کابل
پوهنتون په زړه کې، دنوموړي سيد تر څنگ د تل لپاره خاورو ته
وسپاري:

(تا باد وزد بر سر او از وطن او)

د هغه افغاني پيلوټ چې محمود ئې د هېواد څخه د وروستي ځل د
وتلو لپاره هيرات ته وړه، داسي روايت دي چې محمود پدغه الوتنه
کې ډېر ناراحته وو او اوبنکي ئې تويولي او له ځانه سره ئې دا پښتو
بيت زمزمه کاوه:

دا ستا په مينه په شپو شپو زه کريدلي يم

اوس دي پرېرېدمه چې انگريز درته غندلي يم

هغه ويل چې په دويمه مصرغ کې اصلاً (چې رويار درته غندلي يم)
وو او دغه بيت د محمود وفاداره استاد ملامحمد اکرم هوتک چې
د خپلي کورنۍ سره په دمشق کې فراري و دهيواد نه دوتلو په وخت
کې ويلي وو.

۱۹۲۷ م کال کې په اروپا کې د مزاج د علالت تداوي وکړه په
۱۹۲۸ م کال بيرته کابل ته راغي ددي لپاره چې داماني حکومت د
عمالو سره ئې په ځينو برخو کې اختلاف درلوده او عمر ئې هم (۶۰)
ته رسيدلي وو، رسمي کارو څخه ئې ځان گوښه کړ.

محمود طرزي داماني دوري تر پاي پوري، محترم پاک لمن او
لارښونکي شخصيت پاتي شو او ددي لپاره چې ملکه ثريا د امان
الله خان ميرمن ئې لور وه او اماني دربار په انگليس ضد محور
خرخیده او برتانوي پروپاگندي يا تبليغاتي سر چينو د شاه، ملکي او
ددربار په ضد په زهر جنو تبليغاتو لاس پوري کړي وو چې دهغي
اصلي علت د امان الله خان ضد انگليس سياست او مسکو ته دهغه
تگ و. نو پدي اساس د ۱۳۰۷ ش کال په مني او يا په ۱۹۲۸ م
کال کې اړو دور يعني اغتشاش ئې رامنځ ته کړ چې شورشيانو په
خپل اوه فقره ايزو وړانديز کې دمحمود طرزي د کورنۍ داخراج
غوښتنه هم کړي وه. ددي لپاره چې امان الله خان هم کابل د اړو دور
کوونکو مشر کله کاني حبيب الله (په بچه سقاو مشهور) ته پرېښود
او د ۱۳۰۷ ش کال په جدي کې کندهار ته ولاړ، محمود طرزي هم
په الوتکه کې دکندهار څخه هيرات ته او دهيرات څخه ايران ته
ولاړ. چې اته مياشتي په ايران کې و. او له هغه ځايه څخه په ۱۹۲۹
م کال د اکتوبر په ۲۶ دشوروي دباطوم له لياري بيا د ترکي په
هيواد کې پناه هنده شو او په استانبول کې ژوند پيل کړ، تر څو چې
په ۱۹۲۳ م کال د نوامبر په ۲۲ نيټه د ۶۸ کالو په عمر د ځيگر
دسرطان د ناروغي له امله لدي نړي څخه سترگي پټې کړي، او دابو
ايوب انصاري مزار ته نزدي خاورو ته وسپارل شو، (رحمه الله عليه)

طرفدار شهرت موندلی او د خپل وخت د عالمانو سره ملگری وه په ملي ارشيف کې په ډېره روانه عربي يو ليک د نسخ په ډېر ښکلې خط په دوو مخونو کې د قاضي طلا محمد پښورې په خط موجود دې چې د مولوي عبدالرحيم بن مولوي حبيب الله د کندهار د خپرونکې په نامه ليکلې دې چې د هغې ليکونکي طلا محمد د پښور د قاضي خيل د کورنۍ يو عړی او تاييف کوونکی عالم، شاعر او هنرمند دی، چې په هغې کې هم سردار طرزی ته سلام او احترام ډالی شويدي او معلومه ده چې طرزی ته يې ارادت او علمې او ادبې اړيکې درلودلې، لکن هغه وخت چې سردار د انگليس سره د مخالفت په جرم د هېواد څخه تبعيد شو او په هند کې يې پيدا کړه چې نوموړی قاضي د ده د کاکا د ځوی قاضي قادرو په شان (د اميرشير علي خان د دربار جاسوس) د ښکيلاک د دستگاه د کارکونکو څخه دې. هغه يې وغنده، چې دغه غندنه د طرزی په چاپ شوې ديوان کې شته دی (۱۸۹۲م کراچی چاپ).

سره له دې چې سردار طرزی زاهد، خدای پالونکی او بې غرضه زور سپری و لکن د انگليس د سفارت د مامورينو د هلو ځلو په اثر په شام کې د عثماني دولت د گمارل شوو کسانو نظر د پلار او د هغه د ځوی په نسبت بدلون موندلی و. او د محمود د ژوند په چارو کې يې ستونزې پېداکولی: لکن پلار او ځوی دواړه د انگليس پرضد عقیده باندې په دې خاطر ټينگ پاتې شول چې د اسلامې هېوادو سره د بریتانيانو امپراطوري رویه او د ښکيلاک سياست او په ځانگړې توگه د افغانستان سره په دوو جگړو کې د نفرت او دښمنۍ وړ وباله.

د محمود طرزي فکري جوړښت

ددي لپاره چې دمحمود طرزي فکر او انديشي ددويم مشروطيت پر ټولو افغاني ځوانانو ډېره ژوره اغيزه درلودله او دټولو لارښونکي او مخکښ و نوبې ځايه به نه وي که پدي ځاي کې د هغه فکري بنسټونه لږ څه توضيح کړو:

۱- د هغه د کورنۍ د انگليس پرضدوالی:

د محمود پلار سردار غلام محمد خان طرزی د کندهار د بارکزيې (محمدزی) حکمرانانو څخه د يوه تن سردار محمدې خان ځوی و چې په ايران کې مړ شو ځوی يې د کورنۍ د ځينو غړو او د ترونو لکه د سردار مهردل خان مشرقي ځوی سردار شيرعلي خان د هېلو بر خلاف د انگليس د نفوذ د سلطې څخه بی زاره او متفرد و او په همدې اساس د ۱۲۹۷ق کال يا ۱۸۷۹م کال په جگړه کې د ميوند دفاتح د سردار محمد ايوب خان طرفدار و او په همدې سبب امير عبدالرحمن خان هغه د کندهار څخه کراچی ته تبعيد کړ.

طرزی په کراچی کې د انگليس د بېرغ لاندې ژوند ونشو کولای او لکه څنگه چې وويل شول، بغداد او دمشق کې يې عثماني اسلامې دولت ته پناه يوره او د عمر تر پای هلته پاتې شو.

محمود چې د کوچنيتوب څخه په دې روحیه روزل شوی و، د عمر تر پای په دې مفکوره ټينگ پاتې شو او په هر ځای کې چې کردار وينا او فکر کار کاوه د برتانوی ښکيلاک د نفوذ پرضد يې مقاومت او مبارزه وکړه.

پلار يې طرزی هغه وخت چې د امير شير علي خان په عصر کې په کندهار کې د استوگنې په وخت د شعر، ادب، پوهې او فرهنگ په

ټينگښت لپاره، د کابل تسخير د هغوی د خيال وروستی او مهمه نقطه ده. لکن د برطاني سياستوال بايد پوهه شي چې هغه پياله ماته شوه او هغه ساقې پاتې نشو... د انگليس سياستوالو او پروپاگاندا کوونکو لپاره د عمل غوره لاره يوازې همدا ده. چې نور د وړاندې تگ د پالیسي (فاروردپالیسي) خیالات له منځه یوسي او د شاتگ په قهقراي پالیسي عمل وکړي.

فکر کوم چې انگليس پروپاگاندا کونکی د عامو خلکو دغولولو لپاره د وړاندې تگ د پالیسي په ترڅ کې به د دغه راز لغویاتو د رواجولو لپاره نور اقدام وکړي، د رېښي د زغلولو او د بهرنۍ دسيسو څخه دی لاس واخلي او د خپلو کورنيو اغتشاشونو په له منځه وړلو کې دی کوښښ وکړي.

بد ریا در، منافع بی شمار است

اگر خواهی سلامت برکنار است

د طلوع افغان په جوايیه اوږده مقاله کې په اسلامي او ختيځو هېوادونو کې د انگليس د سياستوالو دسيسو او خراب او بد نیت ته ډېرې زړه بگنونکې اشارې شوي وې چې لهجه يې هم تنده او قهر اميزه وه.

لکه څنگه چې د محمود سره د بهرنيو چارو په وزارت کې يو مامور حبيب الله طرزی ليکې چې: څرنگه چې د هغې دندې ايجابوله يو ليک يې کندهار ته وليکه چې د داسې مقالو ليکلی په سياسي اړيکو کې جنجالونه رامنځته کوي. د دې جريدي مدير (خدای بخښلی عبدالعزیز خان چې بيا وروسته په باباجان مشهور شو) د دې ليک په ځواب کې يو ډېر شديد مکتوب د بهرنيو چارو وزارت ته را واستوه، او ښاغلی طرزی هم د هغې په ځواب کې يو شديد

د افغانستان د صحافت په تاريخ کې د اوریدو پېښه ده چې درې کرنيو ليکونکي هغه په خپله لېدلی او لوستلی ده او په ۱۳۰۱ ش کال پورې اړه لرې، چې په دغه وخت کې د ۱۹۲۲م کال د سپتمبر په ۱۵ د بلوچستان گزټې جريدي د افغان د وېښتيا په اړه يوه د پېغوره ډکه مقاله وليکله چې گنې د افغانستان استقلال د هغه تړون پایله ده کومه چې د ۱۲۹۸ ش کال د اسد يا زمري په ۲۸ د برتانوي هند د حکومت سره لاسليک شوه او د همدغه دولت سره رابطه وه چې لومړی توب خوښونکی (قدامت پسنده) افغانستان يې اصلاحاتو او نوی مدنیت ته تمایل کړ.

د کندهار د طلوع افغانې جريدي د دې مقالې ځواب د ۱۳۰۱ ش کال د قوس په ۱۰ يا د ۱۹۲۲م کال د دسمبر په لومړی نېټه يعنې د دې جريدي په دويم کال د ۱۴ گنې څخه تر ۱۷ گنې پورې په څلورو برخو کې يو اوږد مطلب وليکه. او په ډېره تنده او بده لهجه يې د بلوچستان گزټي ته ځواب ورکړ د مثال په ډول:

"د افغانستان استقلال د انگلستان يو اعطا کړی شي نه دي... کنه نو، که چېرې د استقلال پيدا کېدل د برطاني د سياستوالو پر وعدو او د کاغذې تړونونو په لاسليک کولو پورې اړه درلودلی، نو اپريلنډ سا، کاله او هندوستان يونيم کاله مخکې بايد د استقلال درلودونکي وای مگر:

ازاده گى به شمشير بسته اند

مردان همیشه تکیه خود را بر او کند....

هو، غواړم چې په پاڼو او واضح الفاظو سره ووايم، چې موږ د انگليس سياستوالو د افکارو څخه په بشپړه توگه خبر يو، چې په منځنۍ ختېځ کې د خپل نفوذ او د برطانيې د حکومت د اقتدار د

ورځ به د نړۍ د دغه علامه په مخکې روان و. د هغې د هرې جملې او عبارت د لیکلو لپاره کتابونه او رسالې په کار وې. " ۶۹

د افغان سیدجمال الدین مبارزه چې په نړیواله سطحه پیل شوې وه او د هغه فکرې پیروانو په ترکیه، مصر، ایران، هند او د اروپا په ځینو سیمو کې هغه تعقیبوله په دوو مهمو اصولونو یې بنسټ اېښودل شوې وه:

لومړی: په اسلامې هېوادونو کې د شاهانو او حکمرانانو د کورنۍ استبداد سره مبارزه.

دوهم: د اپریالیسم سره سرسخته مبارزه، په ځانګړې توګه د انګلیس د شاهنشاهي د کړو وړو او په ختیځو هېوادونو کې د هغوی د زورزیاتې سره محمود چې د کوچنیتوب څخه د انګیس سره شدید نفرت په میراث اخیستی و. د سیدجمال الدین افغانې سره په خپلو اوه میاشتینو بحثونو کې پدې نفرت او بد ویلو او غندلو کې نور هم ټینګ شو او په دې ترڅ کې دی ته هم پاملرنه وکړه چې د ختیځ د دغو حکمرانانو او شاهانو خودسري او کورنۍ استبداد هم د دغه بهرنۍ زور زیاتې څخه کم نه دي، هغه ولېدل چې احرار او ترکي ځوانان د ابو الاحرار مدحت پاشا او انور یې په مشري د قهار او جاسوسی مشربه خلیفه سلطان عبدالحمید د بي امانه استبداد په مقابل کې په سرښندنه او سر تېرېنه ولاړ دي او عثمانې پاڅون چې جرمني زیدان د هغې صحنې تصویر کړی دی په بریالیتوب سره مخ په وړاندې ځي. او مشروطیت د خلافت په سیمه او هم د ایران او مصر او نورو هېوادونو کې ځیلۍ ځغلولۍ، د وینتوب دغه ټولو منظرو د سیدجمال الدین د سحرآمیزه تلقیناتو

^{۶۹} محمود طرزی مقالات ۴۴۳ د کابل چاپ ۱۳۵۵ ش.

سره لیک تسوید کړ او ویې غوښتل چې د بهرنیو چارو د وزیر (محمود طرزی) لاسلیک پر هغه واخلي.

حبیب الله طرزی لیکې چې: کله چې وزیر دغه لیک تر پایه ولوست ماته یې وکتل او ویې ویل: غواړې چې دغه لیک زه لاسلیک کړم؟ هو! ځکه چې د بهرنیو چارو په وزارت یې سخته بلوسه کړیده! وزیر وویل:

"ماته دغه څوکۍ او مقام ارزښت نه لري او ځما د مسلک په مقابل کې چې ژو نالیزم دي په دوه توته هم نه ارزې، زه هم د هغه په شان یو جریده لیکونکی یم او هیڅکله ځان ته اجازه نه ورکوم چې د خپل "کولیک" په مقابل کې داسې یو شی ولیکم." ۶۸

د حبیب الله طرزی دغه لیکنه ټیک ده او د دې کرښو لیکونکی چې یو څه وخت د طلوع افغان مدیر وم، په هغه ادراه کې مې داسې لیک لېدلی و چې محمود طرزی په خپل قلم لیکلی او لاسلیک کړی او د طلوع افغان د مدیر څخه یې د ځوان د ختیځ د ازادۍ غوښتونکو د مشر سره یو ځای څو میاشتې په استانبول کې بلد شو، او د هغه د قدر وړ انسان له برکته د هغه شور او وینتوب نور هم زیات شو، هغه لیکې چې:

علامه سیدجمال الدین د پوهې یو کان و، دغه ځما او د ده اوه میاشتې مګرتوب د اویا کالو شباحت (سیلګری) په اندازه و... هغه علمې، فلسفې، سیاسي، ټولنیز او نور هغه بحثونه چې هره

^{۶۸} محمد کاظم او هنگ تیر ژورنالیزم در افغانستان ۷۹ د کابل چاپ

د هېواد په مينه کې هغه مسنوی چې په ۱۳۲۵ ق کال يا ۱۹۰۷ م کال کې ویلی ده داسې وايي:

پس عشق تو چستان ز سر زمين من به درشود؟
 "با شیر اندرون شد وبا جان بدر شود"
 شدت لهاکه داغ جدای و فرقت
 میسوخت همچو شمع، دل و جان عاشقت
 شبها به یاد وصل تو بیخواب مانده ام
 در روزها به فکر تو در تاب مانده ام
 هر علم و فن که خوانده و تحصیل کرده ام
 نیت برای خدمت و نفع تو بوده ام
 ای خاک پاک و ای وطن خوش زمین من!
 معشوق من، حبیب من و دلنشین من!
 مسعود باش و شاد بزی، تار بد بمان!
 در حفظ و در ترقی و معموری و امان
 اشک او برد تمدن نشان شوی!
 در شرق همچو شمس درخشان عیان شوی!

د کابل په دار السلطنه کې ۱۳۲۵ ق کال، سراج الاخبار دوهم کال اومه گڼه ۱۳ مخ) په واقعیت کې د هېواد مينه او د هغې متمدن کول د محمود د اساسي افکارو څخه و چې د همدغه نيکې موخې لپاره يې شخصاً په خپله هلې ځلې وکړې او تر ټولو لومړی يې د خپلو معلوماتو او مطالعاتو د بشپړولو لپاره کونښن وکړ او د نوو او تازه راټولونو سره يې ځان سمبال او چمتو کړ، کله چې هېواد ته راستون شو، د ټولو د خیر غوښتنې، اصلاح غوښتنې او هېواد

سره يو ځای د محمود طرزی په مفکوره کې نښې پریښودې او د دغه انقلابي افکارو سره يو ځای يې د هېواد، امير عبدالرحمن خان او د هغه د ځوی حبيب الله خان د ظلم او استبداد په هکله فکر کاوه، چې موږ له دې وورسته د ده ډېره پوهه او د تدبير ډکه چو په لاکن د زوږه ډکه کار نامه او مبارزه په راتلونکې کې روښانه کوو.

دریم: د نفس په بشپړیدو کې د ده شخصي هلې ځلې:

محمود د ځوانۍ پر وخت کې په پښتو، دري، اردو، عربي، ترکي او لږ په فرانسوي ژبه پوهېده، او له هغو پراخو روغني ادبياتو څخه چې په دې ژبو کې موجود و گټه اخيستله، هغه د ملا محمد اکرم هوتک يا له هغه استاده څخه چې د کندهار څخه د طرزی د کورنۍ سره يو ځای و، ديني او عربي درسونه ولوستل، او د خپل پلار څخه يې د دري ژبي ادبيات د شاعري او ليکوالۍ تر حده پورې په دې ژبه کې زده کړې وه، او کله چې اردو، عربي او ترکي ژبه يې هم زده کړه، د ترکي او عربي ژبو د نوو علومو د اثارو او علمي ژباړو ادبي پرمختگ، په مصر او شام کې د عربي ژبي صحافت او د عربو او ترکو د فکري غورځنگونو سره آشنا شو. او په خپله يې د ادبياتو او علومو په نوو مطالعو لاس پورې کړ، او د نفس د بشپړتيا لپاره يې کونښن وکړ.

د دغه ځانگړي علاقې او هلو ځلو پر هغه څه ورزياتې شوې کوم چې د پلار او استاد څخه يې زده کړې وې. د دې لپاره چې هميشه هېواد ته بيرته ورته ورتگ په لټه کې و. کونښن يې کاوه چې له هغه ځايه څخه خپل هېواد او خلکو ته ښه زيری راورې، چې د هغوی په درد ولگېږي، او داسې شيان ورته برابر کړي چې له هغه مخکې چا راورې نه وې.

په پای کې په پښتو ژبه وویل " ما له خپل کندهاري استاد ملا محمد اکرم څخه دغه زده کړې وه، چې وطن مه هېروه!"

د سراج الاخبار فکری اغیز

سراج الاخبار یوازې د هېواد په دننه کې مشروطه غوښتونکو او ځوانانو ته د نوي فکر ورکولو د غورځنگ یوازنی سرچینه نه وه، بلکه د منځنۍ اسیا د ځوانانو، د ایران د مشروطه غوښتونکو او دهند د ازادې غوښتونکو په محافلو کې چې د بنکیلاک د اور په لمبو او دخود خواه او په خپل سر شاهانو په استبداد کې سوځول د پاره هم غورځنگ راوړنکي او روح ورکونکي وو.

به چشم کم منگر عاشقان صادق را
که این شکسته بهایان متاع قافله اند

هو! دختیحو هېوادو چور شوي کاروان له حرکت څخه پاتې شوي وو، مرګونی سکون (دریدني) د خلکو ژوند تهدید او، دانګلیس استعمار د هند د نيمې وچې مری ټینګوله. چې له هغه ځایه خوش اوازه نغمه ویونکو د ملي وینبیا لپاره د زمزمه په کولو پیل وکړ، ځینو جریدو لکه الهلال د (ابوالکلام ازاد) له خوا، جبل المتین په کلکته کې د (سید جلال الدین) له خوا او زمیندار د (مولانا ظفر علي خان) له خوا په لاهور کې په خپرونو او تبلیغ پیل کړي وو، کاوه، اقدام، صور اسرافیل او داسې نور د ویننو او حق غوښتونکو ایرانیانو له خوا خپرونې کولې، د افغان سید جمال الدین پیروانو په ترکی او عربي هېوادونو کې نور، مترقي صحافت ملي وینبیا ته

دوستی د تلقینولو لومړنۍ منادي شو یعنی لومړنی غږ کوونکی شو.

د دې کرښو لیکونکی اعتراف کوم چې د ۱۳۰۰ ش کال څخه را وروسته کله چې پوهنې پراختیا وموندله او په کندهار کې اولنی لومړنی ښوونځی جوړ شو، او د سواد، لیکلو او ویلو خاوند شوم د لومړي ځل لپاره مې "د هېواد دیني" مفهوم د محمد طرزي په اشعارو کې پیدا کړ او دغه شریف احساس مې تر اوسه چې ۷۵ کلن یم د هغه وخت څخه مې په یاد کې پاتې دی چې محمود ویلي و "شبهها بساد وصل تو بیخواب مانده" او داسې نور چې په زرګونو افغان ځوانان یې د هېواد د ابادولو په مفکوره روزلي و.

ما په خپل عمر محمود طرزي یو ځل لیدلی دی او هغه هم په هغه وخت کې و چې د کابل د خالي کېدو څخه وروسته یې د ۱۳۰۷ کال په ژمي کې په کندهار کې د شکست حال کې توقف درلوده، چې له څو ورځو وروسته یې هېواد د تل لپاره پرېښوده، په هغه وخت کې زه ځوان او د طلوع افغان د جریدې مرستیال وم. هغه د خپل هېواد د راتلونکي څخه ډېر په تشویش او غمګین و او وویل یې:

زه اوس د ناچارۍ قسم او بیا د هېواد په په بېلتون اخته کېږم، لکن د خدای څخه غواړم چې دا زما د هېواد اخیرنی لیدنه نه وي او بېرته راشم پداسې حال کې چې د هېواد ازادې په خپل ځای پاتې وي او د امنیت د نعمت څخه برخمن وي.

"ای د هېواد ځوانانو! وینئ اوسئ چې د هېواد ازادې له لاسه ورنکړئ! ځکه چې هغه د ډېرو کانونو او مالونو په څربالي کولو او د پرله پسې او ډېرو کوښښونو په کولو سره لاس ته راغلي ده." د خبرو

مريمه معنی دا ده چې يو دولت بل دولت ته ووايي چې له ما څخه پرته بل څوک مه پېژنه! له ما پرته بل دولت ته سفیر مه استوه او نه د چا سفیر قبولوه، د بشپړې ازادۍ او عام و تمام استقلال پاکه او مريمه معنی هم دا ده چې هر دولت په ټولو برخو کې چې پورته يې يادونه وشوه، مستقل او ازاد وي... تر اوسه چې هر څه وه وه، هر څه چې وشول وشول، ولې لدې وروسته افغانان نوره هغه افغانان ندی چې له خپلو حقوقو څخه سترگې پټې کړي..."

(د سراج الاخبار د پنځم کال د لسمې گڼې د خپرې شوې سرمقالې لنډيز، د ۱۳۳۴ ق کال، ربیع الاول يا د ۱۹۱۶ م کال د جنوري ۱۷) پر دغه تبییني خپرونو او د لهجې مراحت د سراج الاخبار اغېز د هېواد په دننه کې د دوهم مشروطیت د غورځنگ او د ازادۍ د نهضت د بیا ژوندي کولو او د افغان دولت د نوي بنسټ د اېښودلو سبب شو، ولې د هېواد څخه په بهر کې هم د محمود طرزي لوړې ليکنې د خلکو په غوږونو کې اورېدنکي وي او په خوب ویده سترگې يې خلاصوي.

د بېلگې په توگه: د ۱۹۱۷ م کال په فبرورۍ کې په ترکستان کې د تزاري روسي حکمران جنرال کوراپاتکين په هند کې د روسي نماينده توميسکي ته تلگرام واستاوه چې: د سراج الاخبار جريدې گڼې په بخارا او د ترکستان په نورو ښارونو کې خپرېږي او د هغې د مقالو څخه په خلکو کې بریتانوي او روسي ضد بولي راپارېدلې دي، نو پدې خاطر بايد د برتانوي هند دولت د افغانستان په امير زور واچوي چې د دغې جريدې تبليغاتي تگلاره بدله کړي.^۷

۷۴ دغه تلگرام د ابي کتاب په (۱۱۵ مخ) کې خپور شوی (د افغانستان تاريخ، دوهم ټوک، ۳۵۱ مخ، د مسکو چاپ ۱۹۶۵، تالیف ماسون ورومادين).

وقف کړي وو، پدغه انقلابي هنگامه کې د افغانانو هېواد هم له غورځنگ او هلو ځلو څخه خالي نه وو، محمود طرزي زموږ دملي کاروان نغمه ويونکي و، چې د خلکو په راوېښولو کې ئې د اخلاصه ډکې هلي ځلي کولي او دنوي فکر حرکت ئې منع ته راوړي و. بلکه چې ليکل ئې:

حي علي الفلاح

نوا را تلخ تر ميزن، چون ذوق نغمه کم يابي!

حدی را تيز تر ميکن، چو محمل را گران بينی!

هوا! هوا! هر څومره چې کولي شي شپيلي (نوا) په ترڅه لهجه ووهه! څومره چې -ی په حنجره کې ځائېږي هومره نغمه تيزه کړه.

ځکه چې مزل ډير اوږد دی او بار پدې اندازه درندېږي، چې د نغمي اوازونه ددرو د اوازونو سره برابر راغلي، ختيځ او لويديځ ئې په يوه اوريدونکي اهتزاز کې سره راټول کړل، لاکن زر ځله افسوس! چې د درانده بار ورونکي اوښان، غمگساره انډيوال له سترتيا او تنبلۍ څخه نه خلاصوي او پل له پل څخه نه پورته کوي...

صبح شد برخيز! ستاز راستی استا نواز!

شام جريان در عقب باشد چو وقت از دست شد...

علی الفلاح! ای د افغان نجیب ملته! خپل ملتي شرافت او قومي لوړتيا وساتئ! د خپل استقلال او دولتي حاکمیت څخه ساتنه وکړئ! هغه افغان چې په دیانت او دینداری، په زړه ورتوب او بهادری، په غیرت او ناموس داری، په ټوله نړۍ کې مشهور شوی دی، آیا دا څه ډول پر خپل وجدان، ایمان او شرف او ناموس باندي ټینگ گڼلی شي، چې د پردي دولت، بې دینه او د بل ملت د حمایت او تابعیت نوم دې پر دې پروت وي... د حمایت او تابعیت پاکه او

ولي په هندوستان کې

لکه څنگه چې د هند په ملي ارشيف کې (د کورنۍ سياسي خانگې) ساتل شوي د ۱۹۱۶م کال د جولای د ۲۱ نېټې پټو اسنادو څخه معلومېږي چې: د سراج الاخبار گڼې سربېره پر دې چې د افغانستان او د سرحدې پښتو ژبو قبایلو د بنارونو په بازارونو کې لاس پلاس کېدلې، د هند او پارس او عثماني هېواد په جريدو کې هم د هغې مطالب اقتباس کېدل، نو پدې اساس د ۱۹۱۴م کال په سپټمبر کې W.M Haily د ډهلي چيف کمیشنر د جنایي اطلاعاتو سرمامور Sir Charles Clive Land ته وليکل: د دې لپاره چې د سراج الاخبار لهجه په بشپړه توگه زموږ د گټو سره په خريت کې ده، نو هند ته د هغې راورل او وپشل بايد منع شي نو له همدې کبله و چې د هند نایب السلطنه د ۱۹۱۴م کال د سمبر په میاشت کې د دغه ډول مقالو نه خپرول د افغانستان د امير څخه وغوښتل او امير هم وعده ورکړې وه چې همداسې به وکړي، لکن د جريدې پاتې اسلامي لهجې تغير ونکړ او د ۱۹۱۶م کال د اپرېل په ۱۶ گڼه کې د مولوي صالح محمد کندهاري پښتو شعر خپور کړ، چې ټول د اسلام د اتحاد په پیغام بنا و او ویې ويل: چې کفار به یو د بل سره په جگړو کې ټول پو پناه شي.

اگر چې د هند حکومت پدې خبره کې څو ځلې امير ته باخبري ورکړې وه، لکن سراج الاخبار لدې کار څخه راونه گرځېده، نو پدې اساس مستر، A.H Grant نایب السلطنه د بهرنیو او سياسي چارو کتونکي یادونه وکړه: "موږ بايد انتظار ونلرو چې دا جريده دي دستی د انگليس طرفداره شي، ولي ددې خبرداريو په تکرارولو سره به امير د خپل رعیت سره لاس په گريوان کړو، یوه جريده چې په

د دې خبرې تصدیق د دې کړنو لیکونکي د ماورالنهر په خلکو کې د نوي فکري غورځنگ مخکښ او د تاجکستان د علومو د اکاډمۍ د لومړني رئیس خدای بخښلي صدرالدین عیني څخه په ۱۳۲۵ش کال د زاړه سمرقند په ښار کې واورېد چې په تاشکند کې مې د هغه ځای د پوهنتون د ۲۵ کلنۍ د نمانځنې په مراسمو کې گډون کړی و.

خدای بخښلی عیني چې محترم سړی و او په خوږه تاجیکي لهجه یې خبرې کولې ویل یې "د بخارا د وروستي حکمران په وخت کې تاجیک ځوانان راوښل شول او هغه یې نوو اصلاحاتو د ښوونځیو جوړولو او د مطبوعاتو ازادۍ ته هڅولي وو. د دې لپاره چې د کابل سراج الاخبار او د محمود طرزي لیکنې هم موږ ته رارسېدلې او هغه مو په پټه لوستلې، د بخارا د امیر گمار شوو کسانو نه پرېښودلو او د سراج الاخبار لوستونکي به یې تعقیبول او ځورول.

ښه مې په یاد دي چې یوه ورځ فطرت بخارایي د سراج الاخبار یوه گڼه د بخارا د مدرسې په حجره کې ماته راوړسوله، او په همدغه وخت کې د بخارا د امیر جاسوس یې ورپسې په تعقیب راغی لکن ما دغه گڼه په برستنه کې وپېچله او د نظر څخه مې پټه کړې وه، زیاتره تاجیکي ځوانو شاعرانو د سراج الاخبار د تنبه کوونکو شعرونو په پیروي شعرونه ویل او ځوانو تاجکانو به هغه یادول، د سراج الاخبار پیام د ماروالنهر په ځوانانو ډېرې ښې او نېکې اغېزې کړې وې."

(۴)

د دوهم مشروطیت د کونښن پایلی

د دوهم مشروطیت د کمی او تشکیلاتي پلوه، یو متشکل گوند چې د هېواد زیاتره خلک په کې شامل وي نه و، لاکن د پایلی، اغیزنښندنې او د ادارې په طرز او سیاست د څیرې په بدلون کې د ډیر ارزښت، درلودونکې و، ځکه د دې مسلی پر بنسټ: "دوه سوه جگړه ایز سپري د سلو زرو تنو څخه بهتر دي" د دې ملي غورځنگ مبارزو ځوانانو د هېواد د چارو سرچینه پاکه کړه، او د امیر حبیب الله د وژلو وروسته یې د اداري واگي د شهزاده امان الله خان د امارت او د افغانستان د ازادې په اعلانولو سره تر لاسه کړي.

دا داراي او د سیاسي واک دا پرېدونه دیوی ډلي ناپوهه، زړوپالو، مرتجع او فرسوده مغزو سردارانو له لاسه ځوانانو دهغي مجلي څخه پوهه، بینا روجو یا کسانو ته یونیک، گټور او ښه کارو چې داماني دورې لومړي دري څلور کلونه دهېواد د خلکو په گټه روان وو. لاکن دغه کوچني مخلصه ډله د مغرضو او فرصت طلبو عناصرو څخه خالي پاتي نشوه، او د خرابکارانو لاسونو په هغي کې فعالیت کاوه، دکورنۍ پالنې، د مالونو د راټولولو، اوحتی د فحشا او منکر ډگر گرم شو، د پادشاه نیکو مرامونو او د چارو د اصلاح پلویانو او نوي حرکت ته یې مکروهه او ناوړه څیره ورکړه، چې په پای کې د ۱۳۰۷ ش کال په ژمي کې د ارتجاعی اړو دور او دغه رژیم ډله منځه تللو سبب شو، چې دا هېواد د ځوانانو لپاره د عبرت یو ځای وي، چې همیشه باید په خلاصو سترگو، تفکر او احتیاط سره قدم واخلي. او غرض لرونکو او وړانکارو خلکو ته په خپل منځ کې ځای ورنکړي او پدې باید پوهه شي چې د هېواد د پرمختگ او د نیکو او خیر

کابل کې خپرېږي د اسلامي یو والي او د بهرنیو سره د مخالفت تمایلات بایدولري که چیري د هغي نوري گټي هم د غسي تندي وي موږ باید امر په همدغه دوستانه وضع کې چې په خپله یې پدې برخه کې غوره کړیده پرېږدو... دا یادداشت د ۱۹۱۰ م کال د جولای په ۲۱ نیټه گرانټ لیکلي چې د هند په ملي ارشیف کې خوندي دي. لاکن د دې لپاره چې سراج الاخبار په وروستیو گڼو خپلي دغي تگلاري ته ادامه ورکړه، نوپدې خاطر گرانټ د هغي په مقابل کې د نرمښت سیاست غوره کړ او وي لیکل:

"که چېرې موږ د سراج الاخبار په مقابل کې تند سیاست غوره کړو دا به په کابل کې د جگړې د پلویانو د ډلي د عمل د تیزوالي سبب شي. نولدي کبله که چېرې امیر خپل د بیطرفي په سیاست کې مستقیم وي. نو پدې ډول مسایلو کې بایدلدي زیات نور څه کونښن ونه شي.

نو په پای کې د برتانوی هند سیاست دا غوښتنه وکړه، چې په هند کې دې د سراج الاخبار د ټولو گڼو د وسیلو خنډ کېږي نه، تر هغه وخته چې په خپله امیر او یا د افغانستان چارواکي پدې برخه کې څه ونه وایې، د هند حکومت هم پټه خوله پاتي شو او دا پالیسي د ۱۹۱۴ م کال د اکتوبر د ۳۱ نیټې په لیکنو کې ثبت شوي ده. (د هند ملي ارشیف، دهلي)

شپږم: د ملي او دوديزو لويو جرگو منځ ته راوړل او د ملي او دولتي شوراگانو د ټاکنو لپاره د قوانينو خپرول.
اووم: د شتوولي کابينې جوړول او د درې گونو قواو مقننه، قضائيه او اجرائي جلا والي او د چارو د کنترول او څارني د مرکزونو ټاکل (وزارتونه).

اتم: د نوي مدنيت د اړتيا وړ د ځينو بنسټونو لکه پست، تلگراف، تلفون، موټر، الوتکي، د موټرو ليارې، بڼار جوړونې او د هېوادني مصنوعاتو رواجول.

نهم: د لوړو زده کړو لپاره د هېواد څخه بهرته د زده کوونکو استول،

لسم: د خلکو او دولت د حقوقو پر بنسټ د اساسي قانون او نورو قوانينو جوړول او خپرول د هېواد د قضائې او اداري چارو د اجرا لپاره، او په هېواد کې د قانونيت د روحي منځ ته راوړل.

تلک عشره کامله، دغه نیک کارونه د امانې دورې د نیک مرغه حرکت پیل و چې تاریخ او انساني بیطرفانه قضاوت هغه هیرولي نشي، لکن د هغې د افسوسه ډکه پای باید دراتلونکو د عبرت لپاره هم په پام ونیسو چې د مولانا بلخي په وینا:

هر هلاک امت پیشین که بود
زانکه بر جندل گمان بردند عود

که څه هم ددغه غورځنگ پای د ۱۳۰۷ ش کال د ویر ډک اړو دور په پیدا کیدو سره نیک مرغه نشو، لکن د لیدونکي وجدان غږ کوي چې:

غوښتونکې موخو د تطبیق لپاره یوازي ولولي، اخلاص او نیک سپت کافي ندي، بلکه ټولنه پښندنه، تدبیر، سیاست مداري، د عقلي او ټولنیزو موازینو سره سمه کړنه او چلند ته هم ډیره اړتیا ده.

په هر صورت موږ نشو کولای د هغو بڼو او نیکو کارونو څخه چې ددغي مخلصي او خیر غوښتونکي ډلي پواسطه ترسره شوي دي د راتلونکي بد اعتبار او د هغې نه د وروسته رژیم د ناکامي په خاطر سترگي پټې کړو. ځکه دا د افغانستان د ټولینز تاریخ مهم فصل دي چې د ازاد افغانستان په مدني تشکیلاتو کې یې دارنگه ونډه واخستله:

لومړي: د افغانستان د استقلال په بیرته لاس ته راوړلو کې مخ کې او د ازادي په جگړه کې لارښوونه او د استعمار په ضد دریدل،

دوهم: د استقلال د تر لاسه کولو څخه وروسته، افغانستان نړي ته د یوه ازاد او مستقل هېواد په توگه ور پښندل، او د نړي د نورو هېوادونو سره د هغې د سیاسي اړیکو ټینګول.

دریم: په هېواد کې د اسارت درواج له منځه وړل او د هغې د پاتي شونو بڅي پو پنا کول.

څلورم: په ټول افغانستان کې د خلکو د اولادونو د عامي روزني لپاره د پوهني رواجول د ښوونځیو او مدرسو جوړول او د جریدو ۳ خپرول او د ژبي د پالنې پیل کول.

پنځم: په دولتي دوايرو او د فترونو کې ددندو د ویش، د ماليې غوښتنې د سیستم د بدلون په بنسټ د نوو تشکیلاتو رامنځته کول، دگمرکونو جوړول، او دنوو محاسباتو په بنسټ د نورو مالي او حسابي څانگو جوړول او د هېواد د بودجې برابرول.

خانمان کرد تبه، تا شود اباد خودش
خانه ظلم وستم یکسره برباد کنید!

بل خوان تندرو شاعر کريت امير ته په خطاب کې داسې وويل:
ای غافل از زمانه و ساغل به لهو گلف
با دشمن خبيث کسی کرده است حلف
خود فکر کنی عدو نه کند چون زعهد خلف
باید گريست بر سر اين احمقی و جلف
تا چند بهر دیدن حق کور و کر شوید!

همدې راز اغېزمنو افکارو او تبليغاتو پایله وه چې بالاخره د
همدغه کال په ژمي کې نوموړی امير د دغې ډلې ځوانانو څخه د
يوه تن پلاس ووژل شو، په داسې حال کې چې د لومړۍ مشروطيت
په مرام کې وېره اچول د وسلې او زور استعمال نه و.

د دې ډلې د ډله اېزې تگ لارې د ځانگړتياو څخه يو هم د پښتو
ژبې ليکلو او لوستلو ته پاملرنه کول دې. چې خپلې ځانگړې ليکونه
يې هم په دغه ژبه ليکلي، چې د دې کرښو ليکونکي پښتو ځانگړې
ليکونه د محمد ابراهيم خان چنداوي په قلم هم لېدلی دی. چې د
کوم ژبني او مذهبي توپير بېرته يې خپلو پښتو ژبو ملگرو لکه
مولوي غلام محی الدين او عبدالهادي داوی او داسې نورو ته
ليکلی و (عليرال محمد).

دريمه نقطه چې د افغان ځوانانو په انقلابي تگ لارې کې لېدل
کېږي هغه دا ده چې د لومړۍ مشروطيت د مرام په دوهمه عماده کې
ملي حاکميت او د قانون حکم مطرح و، د دې لپاره چې دی کار ازاد

گرنبودی کوشش احمدتوهم
می پرستیدی چو اجدادت صنم

(مولانا بلخی)

د دوهم مشروطيت موخي (مرامونه):

په دوهم مشروطيت کې هم افغاني روڼ اندو کت مټ هماغه د
لومړي مشروطيت لس موخي چې مخ کې تري یادونه وشوه
تعقيبولي، يوازي تاکتيک ته يو څه پراخوالي ورکړ شو، چې په
ځينو راديکالو او تندروو کې د ترور اقدام او دگرمي وسلي
څخه کار اخستل هم جايز وبلل شول. لکه څنگه چې ددغې ډلې د
گرم سرو ځوانانو څخه يوه تن د (۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲
شپه) د امير حبيب الله خان پر موکب د تفنگچې ډزي وکړي.

د همدې عصر د ادبياتو څخه چې د هغه وخت د روڼ اندو د انقلابي
روحي او تندروي نماينده گي کوي د هغه وخت د يوه ځوان شاعر (جلوه)
د يوه غزل دا بيتونه دي چې وايي:

تاکی از جو روستم فريدا کنيد
سعی برهم زدن منشا بيداد کنيد!
ننگ دار بشریت ز چنين رژيم
طرح ويرانی اين بنگه بيداد کنيد!
ايشان همه مرغان زستم اتش زد
قصد اتش زدن خانه صياد کنيد!
غازه سازيد زخون شاهد ازادی را
تاز خود روح شهيدان وطن شاد کنيد!

"د هېواد پالونکونو روڼ اندو په منځ کې يوه ډله مرموزو عناصرو د " ضرب نقابدار" په شکل او مصنوعي شوري پېداکړ. دی نقاب لرونکو شارلتانو د هېواد په مرکز او ختيځ کې، د خلکو د غولولو لپاره د درغو "انقلابي" شعارونه ورکول او په ظاهره يې د جمهوريت څخه خبرې کولې، مگر د دوي په اصلي معني کې د ديموکراسۍ، جمهوريت او لورټيا جدي دښمنان و. دوي د نورو دپاره خدمت کاوه... او د جمهوريت غوښتنې تر عنوان لاندې يې د امانې رژيم د راپرزولو لپاره کوښښ کاوه. (افغانستان در مسير تاريخ ۸۱۴).

په هر شکل په لومړي مرام کې بشپړ ټاکلی بدلون رانغې، او هر هغه څه چې د امانې دورې په لومړيو کلونو کې په هېواد غوښتنې او اخلاص سره تر سره شول، د هېواد او د هغې د نوي غورځنگ لپاره گټور و.

لاکن د محمود طرزي، عبدالرحمن لودين، ميرقاسم خان او داسې نورو بافکره ټولنه پېژندونکو او هېواد غوښتونکو عناصرو او شخصيتونو سياسي انزوا يا جلاتوب، او د مشکوکو، مغرضو او پيښه د ویشو لاسونو لپاره د عمل د مېدان خالي کول د امانې رژيم بنسټ ته سخت ټکان ورکړی و. ځکه د چارو واگی د ناپوهه او گټه خوښونکو په لاس چې د کورنۍ پالنې او شخصي مينې په بنسټ منځ ته راغلی و لويديلی وی، او همدغه کسان د امانې رژيم د سقوط او د له منځه وړلو مسوول دي. چې فساد، بدې اخستل، د پېسو راټولول او د خلکو ځورول يې رواج کړی و.

وټاکنو او د قوانينو په ترتيبولو پورې اړه درلوده او وخت او زماني د دې غوښتنه کوله، نو په دې خاطر ټولني اجازه ورکوله، چې يو انقلابي پادشاه چې د امير حبيب الله خان څخه وروسته دی د چارو واگی په لاس کې واخلي کولی شي چې د يوه څه وخت لپاره د هېواد د گټو سره سم کار په مخ بوزي. تر څو چې د ملي حاکميت او قانون د حکم لپاره لاره هواره شي او د همدې کبله و چې امان الله خان غازي د خپلې پاچاهۍ په لومړنيو کلونو کې په ډېر جدیت او اخلاص سره کار وکړ، تر څو چې ډېر ضروري قوانين يې په څو کالو کې ترتيب او د هغې د نافذيدو حکم يې ورکړ، او د دې کار لپاره د بدري بيگ او مولوي عبدالواسع کندهاری تر نظر لاندې د دولت په شورا کې د قوانينو د ترتيبولو يو مرکز جوړ کړی و.

د دې ډلې انقلابي حرکات او د نظر پر اخوالی چې په خپله امان الله خان د دغه کار عامل او لوړو پوړو ته رسونکی و په دې درجه کې د نړۍ پاملرنه ځانته راوړلی وه، چې لنين چې د سوسيالستي حکومت لومړنی منځ ته راوړونکی او جوړونکی و د هغې په برخه کې داسې ويلی و: د ختيځي سيمې يو مطلق زمامدار شهزاده نن د انگلستان د کارگرد د کابينې په نسبت ډېر مترقي دی.

د دوهم مشروطيت روڼ اندو ځوانانو په خپله تگ لاره کې يو ډول پراخوالی، رابښکون او هلو ځلو ته ځای ورکړی و. چې د عصر د غوښتونو سره برابر و. او خپل ځان يې د پخوانی مشروطيت د ملگرو د مرامونو په محدود قالب کې نه محدود اوه. اگر چې دغه د نظر پراخوالی او د محافظه کاری نشتوالی له يو پلوه د چارو د پرمختگ لپاره گټور و لاکن د غبار په وينا:

د دربار پټ (ستری) گوند:

د دې کرښو لیکونکی د دې مطلب په برخه کې د هغو اشخاصو څخه چې په هغه وخت کې ځوان او د روڼ اندو په کړيو کې شامل و په دې تفصیل څه شي اوریدلی نه دې، لاکن غبار د مسپر تاریخ (۷۲۵ مخ) داسې شرحه لیکلې چې په دې ځای (العهدہ علی الراوی) د هغه وینا اقتباس کوم.

د دې لپاره چې د انگلیس اطلاع رسولو د سرچینو د اطلاعاتو سره سم چې د تحریک شیخ الہند په کتاب کې ژباړه او چاپ شويدي نایب اسلطن سردار نصرالله خان او د ده سره کار کونکی مولوي عبدالرزاق اندر (په ظاهري توگه) د انگلیس ضد ډېرو حرکتو مېدا شمېرل کېدله، که چېرې دغه داستان واقعي و بولو او یقین پرې وکړو نو لېري نه ده، غبار لیکي:

"پردی پټ او ښکاره فکري غورځنگونو سر بېره، د بدلون هستي (زړه) د دربار په منځ کې نشوونما کوله، د دربار چپ او اصلاح غوښتونکي، د امیر حبیب الله د روپي څخه بېزاره و، د دې لپاره چې په خپله یې د حرکت قدرت نه درلوده، باید چې د شاهي کورنۍ د غړو څخه د یوه تن پر شاوخوا راټول شي، دا سپری سردار نصرالله د شاه د کورنۍ لوی شخص نه و، ځکه هغه سره د دې چې د استعمار په هند او د هېواد ازادۍ غوښتونکی سپری و (؟) د دولت په اداره کې د منځنیو پېړیو او مطلق العنان د نظام خوښونکی سپری و... نو یوازنی سپری چې په دغه کورنۍ کې د دربار د چپ او د پاملرنې وروگرځېد. هغه عین الدوله امان الله خان و چې ځوان د نظر خاوند، ترقی غوښتونکی، زیار ایستونکی او متواضع سپری و. چې ډېر ژر یې د دربار د متجددي یوې کړۍ په سترگو کې یې ځای ونیوه. او

هغه وکړای شول چې نایب السلطنه کېښنوي. وایې چې د دې عمل د اجرا لپاره د دغې پټې ټولني لس دولس تنو غړو په قران شریف کې لیکنه او لاسلیک وکړ او سردار ته یې وسپاره (؟) لاکن په ټاکلې ورځ سردار د کوره او نوت او د ورور د وژني سره یې مخالفت وکړ او د قران شریف هغه نسخه د هغه سره پاتې شوه، لاکن تړون کوونکو خپل ځانونه هلاکت خولې ته ور نه کړل... ترڅو چې امان الله خان د تخت د کېښناستلو او د خپل تره د بندې کولو څخه وروسته شجاع الدوله د همغه عهدنامې لپاره هغه ته د ارگ محبس ته ورواستاوه، لاکن سردار ځواب ورکړ: نه پوهېږم چې هغه قران شریف چېرې دی؟... دغه قران شریف د هغه ټولو تالاشیو سره چې په کابل او جلال اباد کې د امیر په کورونو کې و، پېدانشو.^{۷۱} دا داستان خدای بخښلی غبار په ۱۹۲۱م یا ۱۳۰۰ش کال کې په هرات کې د شجاع الدوله څخه اورېدلی و، او د دربار دغه پټ گوند په پوره گمان چې د دربار اشخاص او د شهزاده امان الله خان اړونده غلام بچه گان په دې ډله کې شامل و لا غېر، چې په دې کتاب کې مو څو ځلې د هغې یادونه کړیده.

⁷¹ غبار! مسیر ۷۴۶

د هند د مسلمان شاعر او فلیسوف علامه اقبال د اثارو او اشعارو سره یې مینه درلوده. او په لومړۍ نړیواله جگړه کې هغه وخت چې افغان ځوانانو، چې د مشروطه غوښتني د مرام سره په یوه وخت د ښه فرصت څخه د گټې اخستلو لپاره د افغانستان د ازادۍ غوښني غږ هم پورته کړ، او الماني او ترکي پلاوي کابل ته را ورسید. محمود طرزی د چې علی الفلاح سیاسي مقاله د ۱۳۳۴ ق کال د ربیع الاول: میاشتي په فوق العاده گڼه یا د ۱۲۹۴ ش کال د جدي یا مرغومی په ۱۶ نیټه ولیکله (چې سانسور شوه). عبدالهادی د پریشان په لاسلیک د "بلبل گرفتار" په نامه یوه را پارونکي مسدس منظومه د سراج الاخبار د شپږم. کال په ۱۲ گڼه کې د ۱۲۹۰ ش کال ددلولی په ۵ یا د ۱۹۱۷ م کال د جنوري په ۲۵ خپره کړه. کله چې د هغې پښتو ژباړه د مولوي صالح محمد کندهاری له خوا د ۶ کال په ۲۰ گڼه کې د ۱۲۹۶ ش کال د جوزا په ۲ یا د ۱۹۱۷ م کال د می ۲۳ هم خپره شوه.

دا کار په کابل کې د برتاني د سیاسي نماینده د تشویش او نا ارامي سبب شو، او په خپله د پریشان او صالح محمد د لېدلو لپاره شاهي مدرسې او ددې ځوانانو د ټولېدو ځای ته سر و ښکاره کړ، چې ددې قلمي سرگذشت ددهلي په ملي ارشيف کې موجود دي. ددې کرښو لیکونکي ښه په یاد لرم، هغه وخت چې د سراج الاخبار دغه گڼه کندهار ته را ورسیده، هغه یې د ځوانانو او زړو په مخلصونو او حتی د ښځو په غونډه کې په ډیر شوق او علاقمندی سره لوستله، او کله کله به یې د هغې د لوستلو سره او ښکې هم تویولی.

(پنځم)

د دوهم مشروطیت په غورځنگ کې مهم اشخاص

۱- عبدالهادي داوی "پریشان":

د عبدلحد اخندزاده ځوی چې د کندهار د داوی قوم طبیب و دا د ۱۳۱۳ ق کال د جمادی الاول په ۱۴ یا په ۱۲۷۴ ش کال کې د کابل په باغ علیمردان کې زېږېدلی دی چې د ۱۲۲۹ څخه تر ۱۲۹۰ ش کال پورې د حبیبې په مدرسه کې د رشديې تر درجې پورې زده کړه وکړې او د پښتو او دري دواړو ژبو شاعر او لیکوال شو، ترکي او اردو ژبي هم زده کړې. په عربي او انګیسي ژبو تر دی حده چې ژباړې یې پرې کولی شوی پوهېده، په ۱۲۹۰ ش کال د عبدالرحمن لودین په منگرتوب د سراج الاخبار په اداره کې د محمودطرزی تر لاس لاندې د شاگردۍ ویاړ تر لاسه کړ تر هغو پورې چې د هېواد هغه نوميالی شخصیت، دغو دواړو نوی پوهه ځوانانوته خپل "دوه شهباله" ویل، او هغه به کله په خپل واضح لاسلیک او کله هم د پریشان په تخلص انتباهې او سیاسي مضامین په سراج الاخبار کې خپرول. او د دوهم مشروطیت د ټولنې تکره او با فکره غړی او د هېواد دستو نوو ځوانانو مشر و. او د افغان ځوانانو د فکري روزني دواړو مرکزونو ته یې تگ او راتگ درلوده چې یو یې د شوربازار د پېښوریانو په سرای کې د مولوي غلام محی الدین افغان کوته او بله هم په شاهي مدرسې کې د مولوي عبدالرب حجره وه، او دغه دواړه د لومړی مشروطیت زندان لېدونکي لارښوونکي و،

پریشان هغه څوک دي چې په نوی ادبي او فکري غورځنگ کې په خپله له محمود طرزی څخه را وروسته په لومړی قطار کې راځي، او

پريشان سره لدي چې منور، شاعر او مشروطه غوښتونكي ځوان و په خبرو او وينا كې لكه محمود طرزي ورو، سنجيده او ولاړ سپړی و، په شور او روږ او گرمی سره يې خبری نه كولي، لاکن كولي يې شول چې په سره سينه او تحمل سره اوريدونكي د ژورې اغيزي لاندې راولي، او د همدي كبله يې د هغه وخت په ځوان نسل كې پوخ او استادانه نفوذ درلوده، كله چې د ډيرو كلونو لپاره د محمد هاشم خان د كابينې په حكمراني كې په زندان كې وساتل شو، او څه وخت چې د صدارت مشاور سيداحمد خان كندهاری محمد هاشم خان ته ياداوری وكړه:

که چيري يوه منظمه فرقه د توپ او توپكو سره ددغه بي ازاده سپړی (مطلب يې همدغه داوی دي) پلاس وركړي هغه ددې قوي د استعمال څخه عاجز دي، نو بيا ولي دا په زندان كې ساتلي دي؟ محمد هاشم خان ورته په ځواب كې ويلي و: "تاسو هغه نه پېژني، پدغي ارامی او صالحه قيافي سره د هغه يوه خبره د توپ ديوی گولي څخه ډيره اغيزمنه ده!"⁷²

پريشان د ښو خويونو د لارښوونو او لاری تلني سره يو ځای د سراج الاخبار په اداره كې د محمودطرزي سره پاتي شو، او د مشروطه غوښتني د ټولو ځوانانو او په خپله د امان الله خان سره اشنا او بلدو. كله چې د ۱۲۹۷ ش كال د سرطان په ۱۲ شپه د امير د زيږېد په جشن كې څه وخت چې د امير موكب د موتر په سپرلي د كابل شوربازار ته را ورسیده د داوی د دوستانو او سرگرمو ځوانانو څخه يوه تن، عبدالرحمن لودين په امير د تفنگچي په ډزو سره حمله وكړه، چې گولي په هدف ونه لگیده، او په خپله لودين په ارگ كې

⁷² ددې كړنډر دليكونكي اوريدني په خپله د نوموړی مشاور څخه.

بندي را لبس بود زولانه يی
این همه زنجیر در زنجیر چیست؟

پریشان ویل چې د زندان څخه بیرون دده د ملگرو څخه یوه تن داسي ليکلي و:

به شب نشینی زندانیان برم حسرت!
که نقل مجلس شان دانه های زنجیر است.

د امير درباريانو دغه دواړه ځوانان په اعدام محكوم گڼل، لاکن امير په خپله د وژلو حكم ورنكړ، او كله چې د ۱۲۹۷ ش كال د منی په پای كې جلال اباد ته ولاړ. دا كار يې خپل بيرته راستنېدو ته راتلونكي پسرلي ته و ځنډاوه او په خپله د ۱۲۹۷ ش كال د لوی په ۱۹ شپه ياد ۱۹۱۹ م كال د د فبرورۍ په ۲۰ د لغمان په كله گوش كې و وژل شو او د اجل ښكار شو ټول ځوان بنديان د امان الله خان دتخت كښيناستني څخه وروسته د ۱۲۹۷ ش كال د حوت په ۹ خوشي شول، ددې لپاره چې د مشروطيت په غورځنگ كې په خپله د نوی پادشاه سره اشنا او همكار و نو د نوی افغانستان په جوړولو او د ازادی په لاس ته راوړلو كې هم د هغه سره هم غږه اونیو لاس شول. او عبدالهادی پريشان د نوی رامنځ ته شوي جریدي يعنې امان افغان د جریدي لومړني مدير وټاكل شو، چې د هغي لومړني گڼه د ۱۲۹۸ ش كال د حمل په ۲۲ يا ۱۹۱۹ م د اپريل په میاشت

- ۸ - د لندن د سفارت څخه استعفا او په کابل کې د سودګرۍ وزیر د ۱۳۰۵ ش کال څخه د ۱۳۰۷ ش کال تر ژمی پوري (۱۹۲۶ - ۱۹۲۸ م).
- ۹ - په برلین کې د افغانستان مختار وزیر د ۱۳۰۸ څخه تر ۱۳۱۱ ش کال پوري یا د (۱۹۲۹ - ۱۹۲۳ م کال پوري).
- ۱۰ - د برلین د سفارت څخه استعفا او هېواد ته راستنیدل ۱۳۱۱ ش کال یا ۱۹۲۳ م کال.
- ۱۱ - د کابل د ادبي ټولني افتخاري غړی ۱۳۱۱ ش یا ۱۹۲۳ م کال.
- ۱۲ - د کابل په ارګ کې د زندان ۱۳ کلنه دوره ۱۳۱۲ ش څخه د ۱۳۲۵ ش کال د قوس تر ۲۵ پوري یا ۱۹۳۳ - ۱۹۴۶ م کال پوري.
- ۱۳ - د شاهي دربار سر منشي ۱۳۲۷ ش یا ۱۹۴۸ م کال.
- ۱۴ - د شورا په اومه دوره کې د کابل دده سبز وکیل او ګمارل شوی رییس د ۱۳۲۸ ش کال څخه ۱۳۳۲ ش کال پوري یا (۱۹۴۹ - ۱۹۵۳ م).
- ۱۵ - په مصر کې د افغانستان سفیر ۱۳۳۲ ش کال یا ۱۹۵۳ م کال.
- ۱۶ - په اندونیزیا کې د افغانستان سفیر ۱۳۳۴ - ۱۳۳۸ ش کال پوري یا ۱۹۵۵ - ۱۹۰۹ م کال پوري.
- ۱۷ - د ۱۳۳۸ ش کال څخه را وروسته د مشرانو جرګې (مجلس اعیان) ګمارل شوي رییس د مړني نیتیه په کابل کې د ۱۳۶۱ ش کال د اسد په ۲۷ یا ۱۹۸۲ م کال د ۸۸ کلني په عمر .

- کې چاپ او خپره شوه او د یوه څه وخت لپاره په همدغه دنده پاتې شو او له هغې وروسته یې دغه لاندې دندې سرته ورسولي:
- اعلحضرت شاه امان الله (۱۲۹۷ - ۱۳۰۷ ش) د افغان ګران پادشاه د سربازی د لباس او د پوښ نه پرته توری سره یو ځای د انگلیس د بنکیلاک پر ضد د جهاد د اعلان او د افغانستان د بشپړ استقلال د اعلام په ورځ.
- ۱ - د ۱۲۹۹ ش کال یا د ۱۹۲۰ م کال د اپریل د ۱۶ څخه د جولای تر ۱۸ پوري د محمود طرزی تر ریاست لاندې د هند د مسوری په غره کې د افغانستان د سیاسي پلاوی غړی،
- ۲ - د ۱۲۹۹ ش کال د دلوی په ۲۱ یا ۱۹۲۰ م کال په بخارا کې د افغانستان سفیر.
- ۳ - د برتانوي هند نماینده د البس سره په کابل کې د افغاني مذاکراتو د پلاوي غړي، د ۱۹۲۱ م کال د جنوري د ۵ څخه د نومبر ۲۲ پوري یا د ۱۲۹۹ ش کال د جدی د ۱۵ څخه د ۱۳۰۰ ش کال تر عقرب پوري.
- ۴ - د بهرنیو چارو وزارت کې د هند او اروپا د ځانګي مدیر ۱۳۰۰ ش یا ۱۹۲۱ م کال.
- ۵ - د بهرنیو چارو وزارت مستفار ۱۳۰۱ ش یا ۱۹۲۲ م کال.
- ۶ - په بخارا کې د ځانګړې سفارت د هیئت رییس ۱۳۰۲ ش یا ۱۹۲۳ م کال.
- ۷ - په لندن کې د افغانستان لومړني مختار وزیر او په هغه ځای کې د افغاني سفارت پرانستل ۱۳۰۲ ش یا ۱۹۲۳ م کال.

شوی اصولو سره سم "طرز کاکا" زده کړه، او په حېبه مدرسه کې یې د مخي لوړې درجې (اثریه) پوري درس ولوست. پداسې حال کې چې برسیره په پښتو او دري ترکي او اردو او لږ څه عربي او انگریزي ژبې هم زده کړې وې او لدغو ژبو څخه یې د هېواد په دواړو ژبو ژباړې کولې شوي او د پښتو او دري ژبو تکړه لیکوال و د افغاني تند لاری ځوانانو د مخکښانو څخه و.

کبریټ د حېبه په ښوونځي کې د رشدي تر درجې پوري د خپلو زده کړو تر بشپړېدو وروسته په ۱۲۹۰ ش کال د سراج الاخبار په اداره کې د لیکونکي په توگه ومنل شو، او څو کاله یې د محمود طرزی د فکري او ادبي روزني لاندې کار وکړ، او په همدې وخت کې و چې څو ژبې یې زده کړې او په حقوقو، ټولنیزو او ادبیاتو کې یې مطالعه وکړه اوله هغه استاد څخه یې ډیر څه زده کړل او لیکنې یې په سراج الاخبار کې خپرېدلې.

کبریټ ازاد، نازک خیال، تندرو، زیارکنس او زیات زړه ور او د واضح او روښانه لهجې درلودونکي ځوان په توگه میدان ته راووت او همیشه یې کین لاس تمایلات درلوده، او په دوهم مشروطیت کې یې کین لاسي د تندروه ډله رهنمایې کوله، اولکه څنگه چې مووویل د ۱۲۹۷ ش کال د سرطان په ۱۲ شپه د امیر حبیب الله خان پرموکب یې د تفنگچي ډزی وکړې څه وخت چې گولي یې په هدف ټیټک ونه لگیده هغه یې ونيوه او زنځیر او زولانه یې کړه لاکن ددې زندان اته میاشتي د هغه محکومیت او اعدام ته نژدې وې، ځکه چې لږ وخت وروسته په خپله امیر د کله گوش په ښکاره ځای کې ووژل شو.

تالیفات یې:

۱- زما رسول پاک: د اسلام پیغمبر دا دو کتاب پښتو ژباړه د عبدالمجید قریشي تالیف د لاهور چاپ ۱۳۳۸ ق د افغانستان جریدي له لوري.

۲- د س، س، سره زموږ سوداگری: په دري ژبه رساله د دواړو هېوادو د سوداگر په برخه کې چې دده د سوداگری وزارت په دوره کې لیکل شوي او په ۱۹۳۷ م کال د انیس په مطبعه کې چاپ شوه.

۳- غیاصه، پښتو نظم په ۱۳۶۵ ق کال کې.

۴- لالی ریخته: په دري ژبه د ډاکتر اقبال د اردو اشعارو منظومه ژباړه چې د هغي لومړي او دوهم ټوک په کابل کې په ۱۳۵۵ ش کال چاپ شويدي.

۵- نذمات: د هغه د خپلو شعرونو ټولگه.

۶- گلخانه: د نورو شاعرانو د غوره اشعارو سره یو ځای د پریشان د اشعارو ټولگه.

۷- د هېواد رجال: د افغانستان د ځینو نومیالیو د احوالو او اثارو شرحه.

۸- زینت نامه: دده خپل ژوند د شرحی حال لیکنه.

۲- عبدالرحمن لودین په (کبریټ) متخلص:

دسیداحمد لودین کندهاری د کاکا ځوی د لومړي مشروطیت د رجالو او بندیانو په (۷) نمره کې یادونه تیره شوه، کبریټ د ۱۲۷۲ ش کال په شاوخوا کې د کابل په ښار کې نړی ته راغي، په کوچنیوالي کې یې د سواد زده کړه د خپل پلار څخه د هغه د برابر

څخه دده استعفا په ۱۳۰۴ ش کال دده دهمدغي لهجې په سبب وه، هغه په خپله په همدغه کال کې ددې کړنولیکونکي ته وويل: ددولت سازمان دهغه چټل ډنډه پشان وو، چې هر څوک به په کې داخلیده کالي به يې چټل کيدل، نو پدې اساس خان د "فتاد ددغه ډگر" څخه ځنډی ته کړ.

د بيکارۍ په وخت چې کبريت د بردراني په بازار او دلودينانو په کوڅه کې په خپل پلرني کور کې په گوښی توگه اوسیده، ددې کړنو ليکونکي يې کله کله خدمت ته ورتللم، او هغه به په مقاله ليکلو او ادبي مطالعاتو کې ما ته لارښوونې کولې، دغه ځما د ځوانی وخت و چې د هغه سره د خبرو اترو څخه مي گټه تر لاسه کوله او خوندي تري اخیسته.

کله چې شاه امان الله خان په ۱۳۰۵ ش کال کې کندهار ته د حالت د لېدلو لپاره راغی د هغه د څو څو واری غوښتنې له مخې يې د کندهار د بلديې (ښاروالۍ) رياست جوړ کړ، لکن يو کال وروسته په کابل کې د گمرک په رياست وټاکل شو، چې په پاک لمنۍ او ادارې تقوا سره يې هغه دنده تر سره کړه، کله چې د کندهار څخه يې د کابل په لوری حرکت کاوه، خپلو انډيوالانو ته يې ويل: دولتي مرکزونه يا ادارې (خاصتا گمرکونه) د فساد او د بېهو غوښتلو مرکزونه دي، خدای دي راسره مرسته وکړي، چې د کابل گمرک ددغه راز ناپاکيو څخه پاک کړم.

کبريت د پغمان د ۱۹۲۴ م او ۱۹۲۸ م کلونو په لویو جرگو کې د خلکو د ځينو غوښتنو نماينده گي وکړه، او د ۱۳۰۷ ش کال يا ۱۹۲۸ م کال د میزان په ۱۵ هغه وخت چې شاه امان الله خان خپل ځينې افراطي ريفورمونه يا اطلاعات اعلان کړل. او ځان يې يو

د غبار په وينا عبدالرحمن، قوی، تورو سترگو، گنځی گنځی وينستانو، او يو څه اندازه چاغ ځوان او په درۍ ژبه کې ليکوال مستقل او نوښتگر شاعرو، د امانی دورې د پيل سره سم دشمسې د ۱۲۹۷ ش کال د حوت په واکرو کې زندان څخه را ووت او په همغه جدی او زړوره روحیه د نوو او پرمختيا غوښتونکو ځوانانو په سر کې ودرید يو څه وخت يې د امان افغان په نوی جریده کې کار کاوه اوله هغې وروسته يې لاندیني رسمي دندې سرته ورسولي:

- ۱_ په ۱۳۰۰ ش کال کې د قانون جوړولو د مرکز غړيتوب.
- ۲_ په ۱۳۰۲ ش کال کې په بخارا کې د افغانستان د فوق العاده سياسي پلاوي غړيتوب.
- ۳_ په ۱۳۰۲ ش کال کې د پښتو مرکي دوهم رئيس.
- ۴_ په ۱۳۰۲ ش کال کې د پښتو مرکي لومړي رئيس.
- ۵_ په ۱۳۰۳ ش کال کې د شاه د سرمنشي کفيل او بيا له هغې څخه استعفا او په کندهار کې گوښه والي ۱۳۰۴ ش.
- ۶_ په ۱۳۰۵ ش کال د کندهار د بلديې رئيس.
- ۷_ د ۱۳۰۶ ش څخه تر ۱۳۰۷ ش کال پوري د کابل د گمرکونو رئيس.

(په سقوی دوره کې د هغې بنديتوب).

- ۸_ په ۱۳۰۸ ش کال کې د کابل د بلديې رئيس، نادر شاه سره د هغه بد کېدل او د پادشاه په حکم د ۳۷ کالو په عمر د دلکشاد ماني څخه د باندي د هغه وژل. ۱۳۰۹ ش يا ۱۹۳۰ م کال.
- کبريت چې گوت نيونکي او د لهجې د صراحت درلودونکي سپری و، هميشه د امانی دولت د گمارلوکسانو د ناپاکو اعمالو په کين اړخ کې ودریده: او ان تر دې پوري چې د شاه د سرمنشي گری

حکم یې هم په زیاتره گمان چې د همدې کبله ورکول شو. د نادرشاهی په لومړیو وختونو کې چې هغه د کابل د بلدیې په ریاست گمارل شوی وو، یوه ورځ یې په شاهي د سترخوان ډوډی وخوره، او شاه د هغه سره په نرمی سره خبرې کولې کله چې د ډوډی خوړلو څخه خلاص شول، شاه خپلو حاضر باشانو سپاهیانو ته پرته له مقدمې امر وکړ، چې هغه واخلی او د دلکشاد مانیې د باندي دي و وژني. دغه امر په څو شیبو کې د دلکشاد دیوال په بیخ کې عملي شو، او هغه ځوان چې د لوړو خویونو، زړه ورتوب او څه اندازه پوهي، لېدني، د طبعي ادراک او ربشني هېواد غوښتني څښتن وو دسم او جفا کاری په گولي وويشت او ويې واژه، او دویاره ډک ژوند طوماریې ورته را ټول کړ،

د عبدالرحمن څخه ځینې سیاسي او ټولنيزي تندي او زړه وهونکي منظومې دغوره افغاني اشخاصو د بیوگرافي یوه رساله او په پښتو او دری ژبو د لغاتو لوی قاموس پاتي شوي وو چې په خواشني سره دهغي نسخه د هغه د وژلو سره له منځه ولاړه.

دهغه دیوه انتقادي مخس څخه دهغه د خبر لوڅخه قوه او دلېجې صراحت پوره ښکاره دي. چې دخپل وخت د قدرت خاوندانو او مغرورو کسانو ته یې داسې ویل:

هر یک نشسته است بزین انچنان تلک
کس نیست غم زملت و پرورش ازملک
با صد غرورو کبر همی تازد اسپ دک
کس نیست تا به سینه ایشان کند شک
خوب ای خران چریدکه تا چا غترشويد!

انقلابي پادشاه وباله. کبریت وویل: اعلحضرت خان انقلابي پادشاه معرفي کړ، نو هبله کېږي چې د دولت په دستگاه کې به انقلاب ومني. لسر کاله کېږي چې اعلحضرت د عظمی صدرات دنده په خپله غاړه اخستي ده، پداسي حال کې چې انقلاب ددې کار غوښتونکي دې چې یوبل مسوول شخص باید د صدراعظم په توگه وټاکل شي. تر څو خلک هغه د خپلو کړو وړو په سبب مسوول وپژني.^{۷۳} په همدې غونډه کې کله چې شاه د ښځو د نقاب له منځه وړل اعلان کړل او ملکي ثریا په خلاص مخ پدغه غونډه کې گډون وکړ او ددې غورځنگ یا حرکت په هکله رای وغوښتل شوه، پرته له دوو تنو نورو ټولو تائید کړه، هغه دوه تنه یو د گمرک کابل رئیس عبدالرحمن و او بل د سوداگری وزیر عبدالهادي و، دغو دوو تنو ویل چې موږ د هغه لومړنیو کسانو څخه یو چې د ښځو د نقاب د لری کولو طرفدار یو، لاکن پدي وخت کې نه چې د انگلیس ددسیسو لاسونه په افغانستان کې را اوږده شوي دي. او لدې مصالحنه حرکت څخه هم یوه فتنه جوړ وي، (او همداسي هم وشول) همدا خبره وه چې په سبا ته یې میر قاسم خان د شاه سرمنشی وگمارل شو تر څو د دواړو څخه استعفا واخلې، نوموړي میر هم ددواړو استعفا لیکونو سره خپله استعفا هم یو ځای کړه او د شاه حضور ته یې وړاندې کړه، او د ۱۳۰۷ ش کال د ژمی پیل و چې په دي ناسنجول شوي حرکت سره ارتجاعی او بدمرغه اړو دوو هم پیل شوي وو....

عبدالرحمن د ځوانی له وخته په سیاست کې انگلیس ضد چال چلند درلوده او همیشه یې پدي لاره کې قدم او چت کړي دي او د وژنی

73 غبار: مسد. ۸۱۳.

هغې وروسته کابل ته راغی او د پغمان د ۱۳۰۳ او ۱۳۰۷ ش کلنو په لویو جرگو کې د کابل د خلکو استازی و او د یوگین اړخې غړی په توګه یې د افغان د ځوانانو د افکارو نماینده ګې کوله او د دیموکراسی او قانوني حکومت منبع و. ترڅو چې په ۱۳۰۹ ش کال کې په برلین کې د افغانې سفارت سرلیکونکې وټاکل شو، بیا کله چې په کابل کې په ۱۳۱۰ ش کال کې ادبې ټولنه جوړه شوه، غبار د دغې ټولنې یو تکړه غړی و او د "افغانستان و نگاهی به تاریخ" د مقالو سلسله یې لیکله، ترڅو چې په ۱۳۱۱ ش کال کې د کابل د سرای موتي په زندان کې سیاسي بندې شو او د دغه درودونکې بند موده تر ۱۳۰۵ ش کال پورې اوږده شوه او د دغه ځای څخه د فراه ولایت یوه لېرې کلي ته تبعید شو، او تر ۱۳۱۷ ش کال پورې هلته پاتې شو او په ۱۳۱۸ ش کال کې کندهار ته راوستل شو او په هغه ځای کې د احمدشاه بابا کتاب ولیکه او د ۱۳۲۲ ش کال څخه راوروسته یې بېرته د کابل د اوسېدنې اجازه تر لاسه کړه، او په دې ځای کې د تاریخ د ټولنې غړی و او د یو څه وخت لپاره یې د انیس جریده خپروله، په ۱۳۲۸ ش کال د شورا د اوومې دورې په انتخاباتو کې د کابل د ښار د خلکو د اتسازي په توګه وټاکل شو او د مبارزو او روڼ اندو وکیلانو د قانوني مبارزو په کوچني ډله کې ګډون درلوده، او د وطن د ګوند په جوړولو او د وطن د اوو نیزې جریدې په خپرولو یې لاس پورې کړ، او د حق غوښتنی، دیموکراسی، قانونیت او د مشروطه حکومت ولوله او هنگامه یې راګرمه کړه، او د ۱۳۳۱ ش کال د شورا دایمې دورې په انتخاباتو کې بیا د کابل د خلکو د وکالت داوطلب شو، لکن د کابل د خلکو د هغه مظاهري په ترڅ کې چې د ده په طرفداری یې کوله ونهول شو

کبریت لودین په هغه فکري نوی حرکت کې چې د لومړي نړیوالي جګړې او د ازادۍ د غورځنگ څخه وروسته په افغانستان کې منح ته راغلي و مخ کې او ګوت نیونکي او ظریف شخصیت درلوده، او د خپل وخت په ځوانانو کې ګران او کله هم مخ کې وو. چې زړو پالو او محافظ کارو هغه نه خوښاوه.

۳ _ میر غلام محمد غبار:

میر غلام محمد غبار د میر محبوب خان کابلی (چې اصلا فرملی وو) ځوی و چې په ۱۲۷۶ ش کال د کابل په لاهوری دروازه کې دنیا ته سترګې وغړولې، او لمړني درسونه یې په خپله کورنۍ کې چې د سواد او پوهې څښتان وو او په حکومتي دفترونو کې کارکوونکي وو زده کړل، او د امیر حبیب الله خان د پاچاهي په اخيرو وختونو کې د دوهم مشروطیت د افغان ځوانانو سره بلد او یو ځای شو. او خپلو مطالعاتو ته یې په تاریخ او ټولنیزو علومو کې دوام ورکړ تر څو چې د دري ژبې د ښه ذوق او تکړه لیکوال تری رامنځ ته شو او د سیاسي او ادبي لیکنو په لیکلو کې پیل وکړ.

هغه د ۱۲۹۶ ش کال په شاوخوا کې په خان اباد کې د ګمرګ مأموریت درلوده او په ۱۲۹۸ ش کال کې د کابل د کوټوالی کارمند و. د هغې وروسته یې په ۱۲۹۹ ش کال کې د جبل السراج څخه د ستاره افغان جریده خپره کړه، په ۱۳۰۰ ش کال د شجاع الدوله د تنظیمه ریاست د غړی په توګه هرات ته ولاړله له هغې وروسته په ۱۳۰۳ ش کال کې په مسکو کې د سوداګری نماینده و، کله چې په ۱۳۰۳ ش کال د سرطان په ۱۹ محمدنادرخان په پاریس کې د افغانې سفیر په توګه وټاکل شو، غبار د هغه سره د سفارت سکرتر و او د

استعمالولی، نو په دې اساس په خپله تاریخ لیکنه کې بیطرفه لېدونکې یا ناظر نه شمېرل کېږي حتی تردې چې د افغانستان د خلکو د بېلا بېلو استعدادونو چې د تاریخ په اوږدو کې یې ښودلی دی هم پوره ایمان درلوده، او دی ملت ته یې د قدر په سترګه کتل، او همیشه یې غوښتل چې د دغه هدف د تر سره کولو په لاره کې ګام اوچت کړي، او تردې چې ځینې وخت تظاهر هم وکړي.

د دې ټولو سره، سره غبار د معاصرې دورې په سیاسي او ادبي رجالو کې ګوت ښونکې څېره، رادیکال شخصیت او پوهه دیموکراسی غوښتونکی سړی و. چې د پرمختیا غوښتنې او تجدد په مرحلو، او ادبي او سیاسي حرکتونو کې پوره ونډه درلوده، او په دې لاره کې یې د یوه مخکښ او ترقي غوښتونکي غړي په توګه یې ډېر کړاوونه او رېږونه لېدلي او ګاللي دي. او دوه ځلي د ۱۴ کالو څخه زیات د کړاوه ډک زندانونه زغملی دی هغه به کله دغه بیت زمزمه کاوه:

شما برده ام از صدق به خاک شهدا
تا دل و دیده خونا به فشانم دادند

(روح دی خوښ وي)

د غبار اثار:

- ۱- افغانستان و نگاهی به تاریخ آن، د ادبي ټولنې د کابل مجلې په لومړۍ او دوهم ټوک کې پرله پسې مقالې، ۱۱- ۱۳۱۰ ش کلونه.
- ۲- احمدشاه بابا افغان د کابل چاپ ۱۳۲۲ ش کال.

او زندان ته واچول شو چې د ده د بندې توب دی دورې په ولایت کابل کې اته کاله دوام وکړ، کله چې د ولایت کابل له دې بند څخه په ۱۳۳۹ ش کال کې ازاد شو د مطبوعاتو په ریاست کې مشاور و او د "افغانستان در مسیر تاریخ" کتاب یې لیکه.

غبار د عمر په پای کې د معدې په ناروغۍ اخته او په ۱۳۵۶ ش کال د برلین په یوه روغتون کې بستر و ترڅو چې د بطني عملیاتو څخه وروسته د همدغه کال د دلوۍ په ۱۶ د دې نړۍ څخه سترګې پټې کړې او د دلوۍ په ۲۲ ورځ د ده د کورنۍ په هدیره کې په شهدای صالحینو کې خاورو ته وسپارل شو هغه نیمه پېړۍ د هېواد په سیاسي، ټولنيزو او ادبي حرکتونو او غورځنگونو کې برخه اخیستې وه.

غبار چې د زوروالی په وخت د اتیا کالو څخه زیات عمر په درلودلو سره مړ شو، هغه د ښې قیافې، جګې ونې او د نرمو خبرو کولو او پلټونکي سړی و. چې د خبرو په نفوذ او د قومي استدلال په درلودلو سره یې کولای شول چې ځوانان په خپل شاوخوا راټول کړي، کله چې د روان او تکړه قلم څښتن و کولی یې شول چې په سیاست، تاریخ، ادبیاتو او ټولنيزو برخو کې دلچسپه بحثونه وليکي، چې د هغې جملې څخه ده د کار، افکارو او د پېښو څېړنه او نظر اچونې بېلګه د مسیر تاریخ د کتاب څخه ښه روښانه ده. چې نوموړی دغه کتاب سره له دې چې ځینې تاریخې او عددې تېروتنې او حتی ځینې یې ارادې هم دی د بیان په قوت او ادبي ظرفیت سره یې دلچسپه او دمطالعې وړ ګرځولی دی.

هغه په تاریخ لیکنه کې خاص تګ یا لاره درلوده چې تاریخې پېښې یې د تل لپاره د عندي خاص تصور او خپل فکري قالب په ګټه

۳_ افغانستان در مسیر تاریخ چې د تهری شوي دورې څخه تر ۱۳۰۷ش کال پورې د افغانستان د تاریخ او سیاسي پېښو درلودونکی دی د کابل چاپ ۱۳۴۶ش کال یا ۱۹۶۷م کال.

۴_ خراسان (رساله) د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۵_ افغانستان بیګ نظر د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۶_ د افغانستان د تاریخ دریم ټوک د اسلام د پېدايښت څخه د طاهریانو تر له منځه تللو پورې د کابل چاپ ۱۳۲۶ش کال.

۷_ تاریخ ادبیات دری افغانستان در قرون اخیر (د پوهنې د وزارت درسي کتاب) د کابل چاپ ۱۳۳۱ش کال.

۴_ محمد ولي خان دروازی:

د بدخشان د اشرف زاده گمانو او د خاصو غلام بچه گانو د ډلي مشر، دراک او په کار پوهه او هوښیار ځوان و. چې د امیر حبیب الله خان د دربار سره یې ځانګړی نزدیوالی درلوده، او د هغه ډلګی سره یې اړیکې درلودل کوم چې شهزاده عین الدوله او د بارکزیې شاغاسي^{۷۴} کورنۍ او د هغې مور علیا خوتي سرور سلطان سراج الخوانین هم په هغې پورې اړه درلوده، او د تپه سالار غلام حیدرخان چرخي د کورنۍ غړو لکه: غلام نبي خان، غلام جیلاني خان او غلام صدیق خان د خرخي زامنو او ځینو نورو د دی ډلي سره اړیکې درلودلې.

^{۷۴} شاغاسي د ترکي ایشیک اقباس کلمي مفنن شکل دی چې د دربار د وزیر سره برابره دولتي رتبه وه، چې شاه غاسي شیردل خان په لوي ناب ملقب د امیر شیرعلي خان په وخت کې دا مقام درلوده، چې د افغاني ترکستان نایب الحکومه هم و او ځوی یې خوشدل خان لوی ناب د سراج الخوانین دوهم پلند پلار چې یو څه وخت د کندهار د نایب الحکومه هم و چې د علي احمدخان والي پلار اوسې.

خرنگه چې د سراج الخوانین تروزی د فقیر محمدخان شاغاسي لور د محمد ولي خان میرمن وه^{۷۵} نو د امانی جلوس په پېښو کې د یادوني وړ فعالیت ترسره کړی و چې د ۱۲۹۸ش کال د حوت په ۱۰ د جنرالی رتبه او د ښه خدمت نشان ورته ووهل شو او هغه وروسته د افغانستان د ګرځنده سفیر په توګه د یوه پلاوی په سر کې د تاشکند او مسکو له لپارې شوروي دولت او نورو اروپایي هېوادونو ته واستول شو، چې د شوروي دولت د بنسټ اېښودونکی لنین او د ۱۹۱۷م کال د اکتوبر د انقلاب د نورو مشرانو سره یې لېدنې کتنې وکړې، او د ازاد افغانستان سیاسي اړیکې یې د دغه دولت سره ټینګې کړې، او د ډولرو دولتونو لومړنۍ تړون یې د چیچرین او قره خان سره په ۱۲ مادو کې د ۱۹۲۱م کال د فبروري په ۲۸ او د ۱۲۹۹ش کال د حوت په ۱۰ لاسلیک کړ.

د دغه ګرځنده سفارت پلاوی د محمدولي خان په مشرۍ د اروپا او امریکا د سفر وروسته چې ازاد افغانستان یې نړۍ ته ورپېژانده او د اروپا د هېوادونو د بهرنیو چارو وزارتونو سره د سیاسي خبرو اترو څخه وروسته د ۱۳۰۱ش کال د جوزا په ۱۱ یا د ۱۹۲۲م کال د می په ۱۲ کابل ته راستون شو.

په داسې حال کې چې په خپله امان الله خان د محمدولي خان د خدمتونو څخه مننه او قدردانې وکړه، او هغه یې د محمود طرزی په ځای د بهرنیو چارو د وزیر په توګه وټاکه، (د ۱۳۰۱ش کال د جوزا ۲۵ نېټه پنجشنبه) یوه میاشت وروسته یې د ۱۳۰۱ش کال د اسد د ۷ نېټې ۱ یکشنبې د ورځې د فرمان له مخې د هېواد لومړی نښان (اعلي لمر) د کرنې او بڼوالی ځمکې او د مرادکلا ودانۍ هغه ته

^{۷۵} مهدي فرخ: تاریخ سیاسی افغانستان ۳۶۰.

مشروطیت غوښتونکي ځوان و. چې د همدغی ډلي په اشاره به یې امیر وژلي وي، یعنی د وژني پېښي، سیاسي علت او گوندي او ډله ایز عولمل درلوده.

مگر ځینې دا وژنه د شخصي غچ اخستني پر بنسټ گڼي (او د امان الله خان د مورسراج الخواتین) یعنی ملکي سرور سلطان لاس په هغې کې ویني. د بیلگي په توگه امیر یوه شپه د چهلستون په ماڼي کې د عیش او نوش محفل برابر کړي و او دخپلي خور اخت السراج پواسطه یې ډیری ښکلي نجلۍ پدغه محفل کې سره راټولي کړي وي چې ناڅاپه سراج الخواتین پدغه محفل د عیاش کې را د ننه شوه، امیر او دغه ټولي ښکلي نڅاکوونکي یې په بدویلو او د ضرب و شتم لاندې ونيولي، څرنگه چې امیر ددې حرکت څخه ډیر په قهر شوی وو، لکی ته یې طلاق ورکړل، هغه او د هغې ځوی عین الدوله د لوی ناپ (بارکزی) د کورنۍ د غلام حیدر خان چرخي د کورنۍ، او د دربار د چپي ډلي (خاص غلام بچه گان) او د نورو روڼ اندو سره یې په لاس یو کولو سره یوه کمیټه جوړه کړه ترڅو امیر وژني چې پدې ډله کې فراشباشي شجاع الدوله هم گډون درلوده، څه وخت چې امیر د ۱۳۳۷ ق کال په صفره کې د هرکال د عادت سره سم د هوسیو ښکار ځای د لغمان کله گوش ته ولاړ، فراشباشي شجاع الدوله یې د شاهي څیمی د کړی ترلو په سبب ډیر زیات وواهه، او غاښونه یې مات شول، او دا عمل ددې سبب شو چې شجاع الدوله هغه د غچ اخستني لپاره ووزني^{۷۶}. ایرانی لیکوال مهدي فرخ چې د افغانستان ټول تاریخ یې سرسری لیکلي دي، او اراده یې درلوده چې هر مهم شي کوچني او بي ارزښته او پرته له

⁷⁶ مهدي فرخ: تاریخ سياسي ۳۶۰.

وبخښل شوی. او له دې وروسته یې په ۱۳۰۲ ش کال د پکتیا د شورش او د قومونو د بغاوت یعنی سر کې په غلې کولو کې د هغه محاذ قوماندان و، او کله چې په ۱۳۰۶ ش کال د افغانستان شاه د اروپا د سفر نیت وکړ، هغه د بهرنیو چارو د وزارت کفیل او د سلطنت د مقام وکیل پاتې شو، چې د رژیم سره په مخالفت او د یوه جمهوریت د مقدماتو د برابرولو په کار تورن و (۱)

محمودلي خان د ځوانۍ د وخت څخه د کابل د انگیس ضد کړیو سره بلد او آشنا و او د عمر تر پایه څه د اروپا او امریکا په سفر په ۱۹۲۱ م کال کې او څه د بهرنیو چارو وزارت او بادشاهي مقام په کفالت کې په همدې صفتونو ټینګ پاتې شو، او کله چې په ۱۳۰۸ ش کال د میزان په میاشت کې کابل فتح شو هغه د امانی عصر د کابل د قواو د قوماندان محمود شامي سره یو ځای چې دواړه د امانی دربار نژدي خلک و محاکمه او د ۱۳۰۸ په پای کې په کابل کې اعدام شول.

۵_ شجاع الدوله:

اصلا د غوربند د خانزاده گانو او د دربار د غلام بچه گانو د جملې څخه و، چې د فراشباشي په عنوان، د شاهي ارگ د فرشونو متعدي او په سفر کې د سلطاني موکب د څیمو متنظیم شمېرل کېده، او د لومړی مشروطیت د رجالو سره یې هم اړیکې درلوده او په دوهم حرکت کې د هغه ځوانانو په کړۍ پوري تړلي و چې شهزاده امان الله د هغې سر پرستي کوله.

لکه څنګه چې مخ کې د جوهر شاه غوربندي د ژوند په شرحه کولو کې (د لومړی مشروطیت د شهیدانو څخه یو تن) ولیکل، وایې چې د امیر حبیب الله خان قاتل د امان الله خان د ډلي څخه همدغه

خدای بخښلي میرقاسم خان چې په دوهم مشروطیت کې هم ونډه درلوده او هم د پېښو لیدونکي حاضر وو ویل: د امیر د عیاشي او سیاسي تګ لوري څخه د کرکي موجب عوامل پخوا چمتو کړي شوي وو، چې د علیاحضرتي بدکیدل. د امیر سره یا د خیمي د دیرک کړیدل او د شجاع الدوله وهل او ټکول هغه جزیات وو چې وروسته یې هغه عوامل تیز او چټک کړل، او شجاع الدوله (د پخواني طرحه شوي پلان سره سم) د امیر خیمي ته ورننوت او هغه یې د تفنگچي په گولي سره د حساب ځای ته واستاوه.

څرنگه چې شجاع الدوله د شهزاده امان الله خان د ډلي تکره غړي وو، د امیر د وژلو وروسته یې په فعالیت پیل وکړ، او په ظاهري توګه یې د نورالله خان د امارت د تبلیغ لپاره چې په جلال اباد کې د خلکو څخه بیعت واخیست او په پټه توګه د خپل کار د نقشي د اجرا کولو لپاره، کابل ته راغی او د امان الله خان د تخت کښناستني په پېښو او د هغه د مخالفینو په له منځه وړولو او نورو چارو کې یې لاس درلوده. څه وخت چې د ۱۹۱۹ م کال د می په میاشت کې امانی لومړنی کابینه جوړه شوه همدغه شجاع الدوله امانیه وزیر و. ددې وروسته هغه د د هرات د تنظیمیه پلاوي په سر کې وټاکل شو، (د ۱۳۰۰ ش کال د جدی ۲۰) او د ۱۳۰۳ ش کال د حوت څخه د ۱۳۰۷ ش کال کې له هغه ځایه لري او په برلین کې یې اوسیدنه غوره کړه او په همدغه ځای کې په ۱۳۲۴ ش کال کې مړ شو (د لومړي مشروطیت په کسانو کې د جوهر شاه د احوالو شرحي ته مراجعه وکړی).

د امریکا چاپ د افغانستان درجالو د پیژندنې په کتاب کې ئې د هغه زیږېدنه په ۱۸۹۶ م کال په غوربند کې او غلام بچه گانو په ډله

تاریخي ژورتیا د قبېلوي او کورنیو سیالیو پر بنسټ وښي، او په خپله تاریخ لیکنه کې یې هیڅ ډول زماني روجي او ټولینزو اغیزو او عواملو او د طبقاتي تګ لوری پرله پسې مرحلوه قایل او لیدونکي ندي. لکه څرنگه چې پورته اقتباس وشو، د امیر وژنه یې هم دیوه سپری یا لوی ښځي غچ اخیسته گڼلي او ډیره لویه اشتباه او خطایې کړیده.

که چیري د ډېر دیوه ملت فکری او ټولینز تاریخ پداسي لنډه لیدنه او سرسری ښوونو سره قبول کړو، نو بیا پوښتنه باید وکړو چې، ایا هغه دلومړي مشروطیت حرکت او د افغان ځوانانو په وینو لیست پیټ کیدل چې لس کاله مخ کې واقع شوي هم دغی شخصي او سرسري علت درلوده؟ ایا د افغان او انگلیس په لومړي او دوهمه جګړه کې د افغان ملت په عمومي قیامونو کې او د انگریزي چپاول گرو په وژلو او ویستلو کې هم یوازي د کومی ملکی او یا د دربار د کوم فراشباشي د غچ اخستنې لاس کار کاوه؟ ایا ددې پېښي څخه څو میاشتي مخ کې د عبدالرحمن لودین قاتلانه حمله هم د کوم نارینه اویا ښځینه شخصي غچ اخستنې عمل وو؟ تر هغه ځای چې ددې کرښو لیکونکي د رښتیا ویونکو او ددې پېښي لیدونکو اویا شاملو کسانو څخه می اوریدلي دي د وژني ترتیبات مخ کې ددوهم مشروطیت په پټ مرکز کې نیول شوي وو حتی تردې چې د امیر ورور نایب السلطنه یې هم د ځان سره ملگری او هم قسمي کړی و چې دصیحفو په منځ کې یې لاسلیک کړي و چې د هغې شرحه خدای بخښلي غبار د شجاع الدوله له قوله ورکړی ده^{۷۷}

^{۷۷} وگوري: افغانستان درمسیر تاریخ ۷۴۷.

څخه حرکت کاوه د زړه د دریدني له امله له اسپه راولوید او له دې نړي ئې سترگي پټي کړي.

هغه په ځینه هم شعر وایه او هم شاعر پیژندونکي وو ، او د "اتش فشان" په نامه ئې یوه تذکره لیکلي وه چې په خواشیني سره دده د مړیني وروسته له منځه ولاړه او بیا تر لاسه نشوه.

عبدالهادي داوي چې دده سره د یوه زندان انډیوال و، دده د مړیني وروسته دده د سیرت او صورت په هکله په امان افغان کې یوه مقاله ولیکله او دهغه ادبي ذوق ئې وستایه، د زندان په وخت کې ئې د زندان دنه زغملو وړ تکلیفونه ئې په ډیره نرمه لهجه او شاعرانه مزاج سره یادول او ویل ئې:

ما تنگ طرفان حریف اینقدر سخن نه ایم
دانه اشکیم ومارا گردش چشم آسیاست.

(وگوري: ددوهم مشروطیت رجال پنځم فصل، دداوي شرح حال لمړي عدد).

۹- میر زمان الدین خان دروازی:

دبدخشان درواز دمیرزاده گانو څخه دي هغه پوهه کارگر اوددربار دغلام بچه گانو دنفوذ څښتن او دهزهاده امان الله سره یې فکري او سیاسي تړاو درلوده، له همدې کبله د امانی دورې په پیل کې په ۱۳۰۰ ش کال د کابل والی شو او په ۱۳۰۲ ش کال د هرات نایب الحکومه وټاکل شو تر څو چې د ۱۳۰۳ ش کال د قوس په ۱۹ د سگي په ناروغۍ هلته مړ شو.

وایې چې هغه خیلق شخصیت او په خلکو مهربان او تکړه کارپوه و. او دحکمراني په وخت یې هیڅوک ازاد کړي ندي.

کې دده شمولیت ئې په ۱۹۱۶ م کال بنودلي دي او هغه ئې د الماني پلاوي میلمه پال هم لیکلي دي.

په ۱۹۲۹ کال داماني دولت د سقوط په وخت کې د هرات تنظیمه رئیس وټاکل شو چې د نایب سالار عبدالرحیم کوهستانی د حملي څخه مشهد او بیا تاشکند ته وتښتید او په برلین کې ئې هستوگنه غوره کړه.

۶- محمد ابراهیم خان جمشیدی:

د هرات د جمشیدي او لیماق د خانزاده گانو ددربار غلام بچه او صالح مردم داره شخص و چې په دوهم مشروطیت کې ئې په دوهمه لیکه کې ځای درلوده ، او د امانی تخت کښناستني څخه وروسته د کندهار د گمرک مدیر شو، (د ۱۳۰۴ ش کال په شاوخوا کې).

۷- ادم خان:

هغه د لوگر د پښتو ژبو او دیوي مقتدرې کورنۍ سره اړیکي لري او ددربار غلام بچه و چې ددوهم مشروطیت په دوهمه لیکه کې ولاړ و ، د هغې وروسته په امانی عصر کې نزدې په ۱۳۰۳ ش کال کې دگرشک او پشت رود دحکمران په توگه وټاکل شو او په نادري دوره کې د ۱۳۰۹ ش کال راوروسته د وزارت دربار غړي او محاسب و.

۸- میر یار بیگ خان دروازی:

دکابل او هرات د والي مهتر میرزمان الدین ورور او دمحمد ولي خان د خور زامنو څخه وو، ادیب او روڼ شاعر شخص و، چې ددوهم مشروطیت په ټولنه کې شامل او دعبدالرحمن لودین او عبدالهادي داوي سره یو ځای بندي شو او دامانی دورې د پیل سره ازاد شو او د گرځنده فوق العاده سفارت په پلاوي کې چې د محمد ولي خان په مشرې و ، غړیتوب درلوده، لاکن په هم هغه ورځ چې پلاوي د کابل

۱۰ - غلام احمد اعتمادی:

دا د عبدالقدوس خان اعتماد الدوله د زامنو څخه دي چې د حبيبي په مدرسه کې يې د رشیدي تر درجي پوري زده کړي کړي او روڼ اندی پوهه ځوان وو چې د يو څه وخت لپاره د بهرنیو چارو په وزارت کې په انقره کې د افغانستان سفارت د منشي په توگه کار کاوه، نزدې په ۱۲۰۶ ش کال کې په بمبې کې افغاني جنرال قونسل وو او دري، پښتو، اردو او لږ څه په انگلیسي ژبه هم پوهیده او لیکل يې پري کول، او ددغو ژبو د ادبیاتو سره يې بلدتیا درلوده، هغه د پېښور مردان د پښتو ژبي شاعر فضل احمد غر ټولنيز او تنبیهی اشعارو ټولگه د غره گل په نامه په بمبې کې چاپ او په هغي باندي يې په دري ژبه د همدردی یوه سریزه ولیکله (۱۹۳۰ م) له خدای بخښلي د اوی څخه می واوریدل چې غلام احمد د بدیعني ذوق څښتن و، او دري نشر يې په روانه لهجه لیکه او د دوهم مشروطیت په ټولنه کې د ارزښت وړ مقام درلوده.

۱۱ - جمعه خان:

د سردار عبدالقدوس اعتماد الدوله ځوی د روڼ اندو ځوانانو سره ملگري او د امانی دورې د کارپوهه خلکو له ډلي څخه و چې د ۱۳۰۱ ش کال په پای کې په افغاني سفارت کې د بخارا دربار ته واستول شو او له هغي وروسته د میمني اعلیٰ حاکم و چې د ۱۳۰۲ ش کال د ثور په ۱۰ وفات شو.

۱۲ - سید غلام حیدر پاچا:

دا د محمد سرور ځوی په ۱۲۶۶ ش کال کې زېږلي د لغمان د چاریاغ اوسیدونکي او د کنړ د ساداتو د مشهوری کورنی څخه و هغه روڼ اندی، پوهه او خوله وړ ځوان و چې د دوهم مشروطیت د

ځوانانو په کړيو کې يې د میرقاسم خان او داوی سره همکاري او همفکری درلودله او په امانی دوره کې د ازادي غوښتونکو ځوانانو ډولي څخه شمیرل کیده. او په ۱۳۰۰ ش کال ترکې ته واستول شو او له هغي وروسته د کرنی او کانونو په اداره کې مامور و تر څو چې په ۱۳۰۷ ش کال کې د بهرنیو چارو وزارت ته ولاړ.

هغه د ۱۳۰۸ ش کال په اړو دور کې د جلال اباد د بابر یو په کلا کې د خرڅه مشر سید حسن خان شیون او محمد گل خان مومند په ملگرتیا د جمهوریت په نامه ټولنه جوړه کړه، او د (کورغم) په نامه جریده يې خپره کړه، او د هندوستان په جرایدو کې يې لکه د لاهور د زمیندار او افغانستان په نامه جرایدو کې يې د حبیب الله د سقاو د ځوی د رژیم په ضد يې تبلیغات کول، کله چې د ۱۳۰۸ ش کال په پای کې کابل ته بیرته راغي او دامان الله خان په طرفداری يې پیل وکړ نو د ۱۴ کلو لپاره د موتی په سرای کې بندی شو چې په همدغه زندان کې ۵۵ کالو په عمر وفات شو. (۱۳۲۱ ش کال).

۱۳ - غلام محی الدین ارتی:

دا د شیرارتي ځوی او د کابل د تندرو و ځوانانو څخه وو هغه خوله وراوگوت نیونکي سړي و او د افغاني ځوانانو سره ملگري و، چې د پغمان د ۱۹۲۸ م کال په لویه جرگه کې د کابل د خلکو ټاکل شوي استازي و، او شاه ته يې خطاب کولو په وخت کې فریاد وکړ او ویې ویل:

اعلیٰحضرتا! ترڅو پوري چې ستا دغه په فساد مشهور وزیران محاکمه او په دارونه ځړول شي په هېواد کې هیڅ ډول اصلاح ممکنه نده^{۷۸} دغه پوهه اوتکره ځوان په ښکاره د دولت د فاسدو

⁷⁸ غبار: مسیر ۸۱۳.

نزیهې د ځوانی په دوران کې د میرقاسم خان، داوی او عبدالرحمن لودین پشان خلکو سره اشنای او ملگرتیا درلوده، او د تجدد، مشروطه غوښتنې او لیکوالۍ په لاره کې قدم واهه، او په تاریخ، ټولنیزو علومو او د خراسان او اسلام د رجالو په پېژندنه کې یې مطالعه درلوده، او د کابل د ادبي ټولني غړی وو، او دده اثارو څخه

د هغو پرله پسې مقالو لړۍ ده کوم چې پدې برخه کې د ادبي ټولني د کابل په مجله کې خپریدلي، هغه په دري ژبه ښه شعرونه ویل، چې تخلص یې (جلوه) دي، نزیهې په ۱۳۱۰ ش کال او اتمه دوره ۱۳۳۲ ش کال کې د اندخوی د خلکو وکیل وو چې د روڼ اندو ترقي خوبونکو په فرکسیون کې یې د کین اړخو پلوی کوله، له هغې وروسته دیوه څه وخت لپاره د عظمي صدارت کارمند او په مشهد کې افغانی وکیل التجار وو، چې وروسته تقاعد شو او اوس د زوروالي او او کمزورتیا په حالت کې شپې او ورځې تیروي، موږ یې د افکارو او شعرونه هغه بلگي چې د ځوانی په وخت کې یې ویلي د مشروطیت په مرامونو کې په تیرو پاڼو کې لیکلي دي.

نزیهې او ادبي فضیلتونو سره ښاغلي روڼ اندي شخصیت او ټولنه پېژندونکي پخته کار پخواني سپی و چې د خپلي ژوند وختونه کې په نیک نوم سره تیر کړي دي، چې د افغانستان په ترقي خوبونکي طبقه او ادبي حرکتونو کې یې نفوذ او ونډه درلوده، هغه د ۱۳۶۲ ش کال په ژمي کې په د هلی کې وفات شو.

۱۶ - سید قاسم خان:

هغه د حبیبې د ښوونځي زده کونکي او دوهم مشروطیت د مهمو غړو څخه و، چې د ۱۲۹۸ ش کال راهسي یې د بهرنیو چارو په وزات کې د محمود طرزی د لاس لاندې کار کاوه ددې لپاره چې د

وزیرانو او کارمندانو سره شخړې کولي، او د بدي خوړونکو او انگلیس مشربانو مخالف عنصر و،

تر څو چې د امانی رژیم د سقوط وروسته نژدې په ۱۳۰۹ ش کال په پېښور کې د نامعلوم قاتل په گولي ولگید او وفات شو.

۱۴ - احمد رحمانی:

د بهرنیو چارو وزارت د متشار عبدالرحمن ځوی و چې د هغې یادونه په لومړي مشروطیت کې وشوه، او د امانی عصر د تندر وه ځوانانو څخه و چې د زده کړو لپاره شوروی اتحاد ته واستول شو او هلته یې روسي ژبه زده کړه، او روسي میرمن یې درلوده، اوله همدې کبله یې هغه ته په کابل کې (احمدروس) ویل، د هغه لور ماگه رحمانی د نوو او لیکوالو ښځو د مخکښانو څخه وه، چې د (پرده نینان سخنگوی) په نامه کتاب یې ولیکه د کابل چاپ ۱۳۳۱ ش کال احمد په ۱۳۰۸ ش کال کې د انگلیس دسیاست د مخالفت او د امانی تیری دورې دله مخته تللي رژیم سره د ډیر تمایل په تور د ډیر وخت لپاره د کابل په زندانونو کې پاتي شو او کله چې په ۱۳۲۵ ش کال له زندان څخه را خلاص شو په کابل کې وفات شو.

۱۵ - کریم نزیهې (جلوه):

هغه د کابل د قاضي ملابابا مراد ځوی و چې د ازبک د بارسوخه خلکو څخه و او د میمنې په اند ځوی کې یې نوم او مقام درلوده. کریم نزیهې نژدې په ۱۲۸۵ ش کال په کابل کې پیدا شو او د حبیبې په مدرسه کې یې درس دی تر درجي پوري زده کړی وکړي او عربي علوم او ادب یې په خپله علمی کورنۍ کې زده کړل د عربي، دري، ترکي، او لږ لږ د انگلیسي ژبې سره اشناوو.

۱۹ - میرزا محمد مهدی چنداولی:

هغه د میرزا علی جان خوی او د روڼ اندو ځوانانو څخه و چې په دري او عربي ژبو سرپرته ترکی ژبه یې هم زده کړې وه، او د امیر حبیب الله خان په عصر کې یې دسجش په دفتر کې کار کاوه. له هغې وروسته د غنډ مشر په درجه، د حربي وزارت د لوازم مدیر او د امانی دورې د دربار وزارت غړی و. او د افغاني ټولنو سره یې اړیکې درلودې.

کله چې امانی حکومت سقوط وکړ، هغه د سقاو د خوی او د نادر شاه د سلطې د مخالفینو په ډله کې ودریده، څه وخت چې محمد عظیم د برنیا په سفارت کې په کابل کې د قتل مرتکب شو، هغه د څلورو نورو کسانو سره یو ځای د ۱۳۱۲ ش کال د سنبلې په ۲۲ په داروڅړول شو.^{۷۹}

۲۰ - فرقه مشر سید حسن (شیون):

هغه د حسین پاچا خوي نژدې په ۱۲۷۵ ش کال د لغمان په چارباغ د کنړ د ساداتو په کورنۍ کې زېږېدلې دی. او دکابل د حربي په ښونځي کې یې زده کړې وکړې کله چې د هغه ځای څخه فارغ التحصیل شو د حضوری راگ د پروانې په قطعه کې و ټاکل شو او په عسکري رتبه کې د فرقه مشرې (جنرالې) رتبه ورسیده، او د امانی دورې د نوم او نښان درلودنکو صاحب منصبانو څخه و چې د هېواد روڼ اندو ډلو سره ملگری او اشناو. او همیشه په سیاسي مبارزه کې مخکښ او د پښتو ژبي روڼ اندی شاعر گڼل کیده، او د هېواد په سیاست کې ځانگړې عقیدې درلودې چې له هغې څخه د نظامی حاکمیت د طرفداري بوي راتله مثلاً ځینې وخت به یې ویل:

⁷⁹ غبار له وینا څخه یادداشت.

محمود دطرزی زوم و، د امانی عصر درون اندو او چارواکو په زیاترو غونډو کې گډون درلوده زیات وخت په مسکو کې په افغاني سفارت کې مشاور او له هغې وروسته په بمبي کې د افغانستان جنرال قونسل او اروپا په سفر کې د شاه امان الله د ملگرو څخه و.

د ۱۳۰۸ ش کال داپو دوو وروسته په اروپا کې پاتې شو، ددې لپاره چې د امیر حبیب الله خان په وژنه او د امان الله خان په تخت کښناستنه او د امانی عصر د لومړنیو کلونو په پېښو کې گډون درلوده پدغه باره کې یې کتاب لیکلي و چې دسیاسي پېښو جزیات او د افغاني اشخاصو خبرې اترې هم توضیح کړي وي، دا کتاب چا پ شوي ندي او په ډیرې خواشیني باید ووايو چې عامو خلکو ته ونه رسیده.

۱۷ - سید عبدالله خان: دا د نوموړی سید قاسم ورور او د بهرنیو چارو په وزارت کې د محمود طرزی د لاس لاندي مامورینو څخه و چې په امانی عصر کې په مسکو کې د افغاني سفارت د سکرتر په توگه دنده درلوده، او د امانی دولت د سقوط څخه وروسته هغه د بهرنیو چارو په وزارت کې سیاسي لوی مدیر و تر څو چې د ۱۳۱۵ ش کال د قوس په ۱۹ د جمعې په ورځ یعنی د ۱۹۳۶ م کال د دسمبر په ۱۵ ددندی د اجرا کولو په وخت کې د امو په سیند کې غرق شو.

۱۸ - بشیر احمد خان:

دا دابوی کورنۍ څخه د بهرنیو چارو په وزارت کې د محمود طرزی د همکارو شاگردانو څخه و چې په کراچی کې یې د افغاني قونسل په توگه دنده درلوده ۱۳۰۰ ش هغه ددوهم مشروطیت د تکرپه او فعاله ځوانانو څخه و.

مشر و لاکن په ۱۳۱۹ ش کال کې د سیاسي مخالفو فعالیتونو په بهانه بندی شو او په زندان کې ووژل شو.

چې پلار یې د دربار د سپین پیرو او تهران په دربار کې د افغانستان لومړني سفير وو، او دا په خپله د میرسید قاسم، داوي او دلومړي او دوهم مشروطیت دنورو غړو د ملگرو څخه شمیرل کیده، ددې لپاره چې پلار یې د سیاسي فراریانو د ډلې څخه وو، هغه د پلار په فراري حالت کې په ۱۲۶۶ ش کال په تهران کې نړۍ ته راغی او هلته یې زده کړې وکړې او یو باسواده او با فکره سپری تری جوړ شو کله چې هېواد ته راغی د مشروطیت غوښتونکو ځوانانو د ډلې مشر و.

په ۱۹۲۰ م کال کې د خپل پلار سره بیا تهران ته ولاړ او په ۱۹۲۴ م کال کې د بهرنیو چارو د وزارت د تړونونو او قونسلگریو د څانگې سرلیکونکي و. کله چې ددغه ځای څخه لری کړای شو په ۱۹۲۶ م کال کې یې د کابل او پېښور ترمنځ د حمل و نقل د شرکت په جوړولو اخته شو او په ۱۹۲۷ م کال کې په دهلي کې افغاني جنرال قونسل اوله هغې وروسته په ۱۹۲۹ م کال کې په کراچی کې افغاني قونسل شو، چې د امانی دورې له پای ته رسیدو وروسته په ۱۹۳۰ م کال کې په روم کې افغاني سفير وټاکل شو او په دا وروسته کلونو کې د سفارت او وزارت په لوړو رتبو کې پاتې شو، او دده دغه حالت هېواد غوښتونکي پرده باندې اشتباهي کړل او پرده یې بدنظر درلوده:

په ۱۹۳۳ م کال کې د جینوا د خلع سلاح په کنفرانس کې افغاني استازي.

د ۱۹۳۳ م کال څخه تر ۱۹۳۷ م کال پورې په مسکو کې افغاني لوی سفير.

"په افغانستان کې د مصطفی کمال د رژیم پشان یونظامي رژیم باید منع ته راشي، تر څو خلک د قوی په استعمال سره د نوی مدنیت خوا ته رهنمای کړي لاکن دا دیکتاتوری باید د ځانگړو غرضونو او د کورنۍ او مادې گټو لپاره نه وی او هم دي د رون اندی طبقی پر ضد ونه کارول شي. بلکې ددغي ډلې د کار او فعالیت لپاره دي مرستندوی وي. د افغانستان ټولو پخوانیو پاچا هانو د شخصي او خانداني موخو لپاره پر خلکو مطلق العنانه حکمراني کړې او دیکتاتورو. لاکن وي نکړای شول چې هېواد او خلکو ته خدمت وکړي، دیکتاتور که چېرې مخلصانه خدمت کوونکي وي او هر څه چې غواړی د خلکو لپاره یې غواړی پدې صورت کې کولې شي،

چې یوه وروسته پاتي ټولنه مخ په وړاندی بوزی، او په پایله کې یې خلک د دیموکراسي او په خپله اراده والي لوری ته رهنمای کړي. او تاریکو ذهنونو ته روښنایې ور کړي، ولي دیوه بت د ماتولو په ځای بل بت د پرستش لپاره جوړ نکړی.....^{۸۰}

سید حسین د ۱۳۰۸ ش کال د اړو دور په وخت کې په جلال اباد کې فعالیت درلوده او د کور غم د جریدې په خپرولو او ډېر ابتدایې جمهوریت په بنسټ اېښودلو کې یې د سید حیدر پاچا سره ونډه واخیست او په ظاهر شاهي دوره کې د حربي وزارت د مرکز فرقه

^{۸۰} ددې لپاره چې ما ددې کرښو لیکونکي د خدای بخښلي حسن سره اشنایې او خبري اتري درلودې څو ځلي مي دهغه سره پدې برخو کې خبری اتري کړي دي او مطلب می دهغي وینا څخه چې دازاد افغانستان په جریده کې په ۱۳۳۳ ش کال د اسد په میاشت کې په پېښور کې چاپیده لیکلي دي (۶۷) گڼه (۱۷) مخ.

متخصص محمد سعيد خان او فقير احمد خان چې لومړی په مسکو کې په افغاني سفارت کې لومړی نایب او وروسته د ځنگلونو رئیس شو (د ۱۳۱۲ ش کال د سنبلې په ۲۴ اعدام شو) او غلام رضا خان (۱۳ کلن سياسي بندي) فيض محمد خان ناصري او عبدالحسين عزيز (چې بيا وروسته سفارت او وزارت ته ورسيد) د دې لاندې کسانو نومونه په دې ډله کې يوازې خدای بخښلی غبار ياد کړيدی:

۱- د کابل ساعت جوړونکی عبدالمجيد.

۲- محمد رسول اجيدن محمدزی (نظامې منعبدان).

۳- نظامې کميدان عبدالحميد.

۴- محمد اسحق قزلباش.

۵- د حربي د ښوونځي محصل شمس الدين.

۶- شير محمد افغان بيگ.

د غلام محي الدين افغان ډله:

دا ډله چې ځينو غړو او مخکښانو يې په لومړۍ مشروطيت کې هم لاس درلوده، بنسټ د افغان ځوانانو ډلې ته معتدل سره وه، چې همدغ ټول افغانان د لومړۍ مشروطيت په ۴ عدد کې راټولېدل او د هغوی فعال او تکره غړی همغه ميرقاسم خان و، چې د لومړۍ مشروطيت د رجالو په لومړۍ عدد کې يادونه تېره شوه.

د دې د قدر وړ ډلې عکسونه په لاس کې لرو چې د خدای بخښلی ماما محمد ابراهيم خان (د دې ډلې يو تکره غړی) له کورنۍ څخه تر لاسه شويدي او لکه څنگه چې وايي دا عکس مو په ۱۳۳۴ ق کال کې هغه وخت واخيست چې د چلندر د مغاري د لېدلو لپاره تللو.

په دې عکس کې لاندې کسان لېدل کېږي:

له ښي لورې کېن لورې ته ناست کسان:

په ۱۹۳۸ م کال کې د محمدهاشم خان په کابينه کې د فوايد عامې وزير.

په ۱۹۴۳ م کال کې د امريکا په واشنگتن کې افغاني لوی سفير.

په ۱۹۴۶ م کال کې په ملگرو ملتو کې د افغانستان استازي.

په ۱۹۵۰ م کال کې د پوهني وزير.

په ۱۹۵۴ م کال په دهلي کې افغاني لوی سفير.

په ۱۹۶۰ م کال کې د مزاج په عدالت اخته او په کابل کې وفات شو.

دوه ځانگړي ډلې

افغان ځوانان:

کله چې د هېواد روڼ اندو عياش او مستبد امير له منځ څخه يور او پر ځای يې ترقي غوښتونکی روڼ اندي ځوان لکه امان الله خان په شاهې تخت کېناوه او په هېواد کې يې يوه ازاده سياسي فضا رامنځ ته کړه او د مشروطه غوښتونکو روڼ اندو سياسي ډلو چې پخوا يې پټ فعاليت کاوه په ښکاره ډول رامنځ ته شول او په ازاده توگه يې خپل سياسي فعاليتونه پيل کړل او يو له دغو ډلو څخه خاتمه "افغان ځوانان" ويل چې کين اړخوته ورته تندرو مرام يې درلوده چې د امير حبيب الله په وروستيو کلونو کې د مشروطيت ځينو غړو هم په هغې کې گډون درلوده، لکه عبدالرحمن لودين، تاج محمد بلوچ، محمدانور بسمل او باروت جوړونکی فيض محمد کابلي (چې په ۱۳۰۸ ش کال کې اعدام شوی) غلام محي الدين ارثي (چې يادونه يې تېره شوه) ميرزا عبدالرحمن، ميرزا نورمحمد خان او په بمبي کې افغاني جنرال قونسل غلام جيلاني (د ۱۳۱۲ ش کال د سنبلې په ۲۴ اعدام شوی) د حربي د ښوونځۍ ليکونکی ميرزا محمد اسماعيل، عبدالطيف خان او د تلگراف

وېښو ځوانانو د راټولېدو د يوه کلوپ په څير وه. څه وخت چې امانې دورې د پيل سره د سياسي زندان څخه راووت د مرستي او څيريه کارونو ته يې دوام ورکړ لکه:

په ۱۳۰۳ ش کال کې د کابل د بلديې د لومړي ناحيې مامور.

په ۱۳۰۶ ش کال کې د کابل د ښار د جنوبي ناحيې مامور.

په ۱۳۰۸ ش کال کې د ملي امداد د څيريه ټولني بنسټ اېښودونکي.

په ۱۳۰۹ ش کال کې د کابل په ښار کې د يتيم خانې جوړول.

په ۱۳۲۰ ش کال کې د دارالمساکينو او دارالايتمام جوړول.

په ۱۳۲۵ ش کال کې د مرستون رئيس.

د ده مړينه په کابل کې د ۱۳۳۲ ش کال د قوس په لومړي نېټه د

۷۲ کالو په عمر وه د ده قبر د شير دروازي د غره په لمنه کې دی او

په هغې کې داسې ليکلی دی:

گذشت ان حاجي پاکيزه طينت

که او بودی پدر هر بينوا را

دعای بينوايان بود رايم

نعيبش خبر کن پروردگارا

زشمس گذشت بهر سال فوتش

(نعيبش خبر کن) تاريخ پيدا

چې د (نعيبش خبر کن) د کلماتو څخه د جمل په حساب د ده د

مړينې نېټه ۱۳۳۲ ش کال راوړي. (عليه الرحمه).

۲_ د کابل د شاوخوا افغانانو څخه حاجي گل احمد خان.

۱_ په ساعت ساز مشهور ماما محمد ابراهيم خان د کابل د چنداولو اوسېدونکي چې د امير حبيب الله د عصر په وروستيو او د امانې امارت په گلونو کې تر نادرې دورې پورې يې د څيريه ټولنو په تشکيل کې لکه د ملي مرستي مجلس، دارالايتمام او دارالمساکين او په ملي کتابتون کې پوره لاس درلوده، او د ملي خبر يوازي سپري او بي تعصبه افغان و، چې د خپلو هېوادوالو سره په هره ژبه، مذهب او مشرب ملگري و او د خلکو خدمت او جوړې ته يې ځان وقف کړی و.

له ښي لورې کين لورې ته:

۱_ غلام جيلاني خان اعظمي چې يو وخت د کابل د ادبي ټولني د رياست مرستيال و.

۲_ په کبريت متخلص عبدالرحمن خان لودين.

۳_ په (لالا) مشهور محمد سعيد خان حبيبي چې په شوروي اتحاد کې د افغاني فارغ التحصيلانو متخصصينو د لومړي گروپ څخه و.

هر څه چې يې درلود هغه يې په فقيرو، خوارو او يتيمانو باندې ويشل.

د ځوان محمد ابراهيم نیک او زابکونکي شخصيت د هېواد څخه د تېښتې په وخت کې د امير شيرعلي خان د کابينې سپه سالار د حسين علي خان ټولي مشر (چې د ده ماما و) په خدمت کې په لاهور او راولپنډي کې د خپل گران هېواد او هېوادوالو سره د مېنې په لرلو روزل شوی و، څه وخت چې د امير حبيب الله خان په اجازه په ۱۹۰۷ م کال کې بېرته کابل ته راستون شو، د مشروطه غوښتونکو سره ملگري شو، د ارگ په بازار کې يې د ساعت جوړولو هټي د

۳- فتح محمدخان جبارخیل چې په امانی دوره کې د حبیبی د بنوونځي مدیر او د امیر شیرعلي خان د کابینې د بهرنیو چارو د وزیر د ارسلاخان غلجی د مشهورې کورنۍ څخه و د ده پلار د امیر شیرعلي خان د امارت د سقوط څخه راوړوسته هند ته فرار شو، او زامنو یې هلته زده کړې وې او روڼ اندي افغانان ترې جوړشوي و. چې د امیر عبدالرحمن د مړینې وروسته هېواد ته راغلل، او د پوهنې په پراختیا، روڼ اندي او تجدید کې یې ونډه واخیسته، د هغه مهتر ورور امین الله جبارخیل په امانی دوره کې د عدلیې د وزارت معین و او دواړه وروڼو د ۱۳۰۹ ش کال وروسته مړه شوي دي.

۴- غلام محي الدين افغان جمریاني کندهاری چې یادونه یې د لومړي مشروطیت د رجالو په څلورمه گڼه کې تېره شوه.

۵- میر قاسم خان: چې یادونه یې د لومړي مشروطیت د رجالو په لومړي گڼه کې تېره شوه.

۱- میر هاشم خان: ولاړ کسان د بنی لورې څخه کېنې لورې ته:

هغه د میر قاسم خان ورور او د حبیبی د بنوونځي د اعداد له فارغانو څخه دی چې په پښتو، دري او انگریزي کې مطالعه او لیکنه درلوده او د دې ډلې ځوان غړی و چې د زده کړې د بشپړیدو وروسته یې په دارالتایف کې کار کاوه، او د افغانستان د تاریخ خلاصه په یوه کوچني ټوک کې د اسلام د پیل څخه د افغانانو او انگریزانو د دوهمې جگړې تر پای پورې د لومړنۍ دورې د پنځم ټولگي د تدریس لپاره د ده د تالیفاتو څخه دی (د کابل چاپ ۱۳۰۰ ش کال) هغه نزدی په ۱۳۰۲ ش کال کې په پاریس کې د

۱- د میر قاسم خان لغمان ورور میر هاشم خان.

۲- د کابل د چاردهی څخه حاجی شیر احمد خان.

۳- عبدالهادی خان (داوی) چې په هغه وخت کې یې (پریشان) تخلص درلوده.

۴- دفتح محمد خان جبارخیل (ارسلا) ورور عبدالجبار خان جبارخیل.

ناست کسان: د بنی لوری کین لوری ته:

پر بنسټ جوړه شوه او د افغانستان لومړني اساسي قانون په ۷۳ مادو کې د لاندینو عنوانونو لاندې تصویب شو:

- ۱- د افغانستان د دولت اساسي نظامنامه، په اوو مادو کې،
- ۲- د افغانستان د اتباعو عمومي حقوق، په اوو لسو مادو کې،
- ۳- وزیران، په یوولسو مادو کې
- ۴- مامورین، په دريو مادو کې.
- ۵- د مشورې مجلسونه او د دولت شورا، په یوولسو مادو کې،
- ۶- محکمې، په شپږو مادو کې.
- ۷- عالی دیوان، په دوه مادو کې.
- ۸- د ماليې چارې، په دوه مادو کې.
- ۹- متفرقه مواد، په شپږو مادو کې.

دغه اساسي قانون اصلا د دری گونو قواو: مقننه، اجرائیه او قضائیه قوی د جلال اباد والي په نظریه جوړ شوي. لاکن د دولت د محدودې شورا په درلودلو او د ټولو اختیاراتو تمرکز دیوه غیر مسوول پادشاه (شپږمه ماده) په ذات یا وجود کې، د مشروطیت اصل په هغې کې کمزوري دي.

د عمومي حقوقو په فصل کې، د برابر اصول او شخص ازادي، د اسارت له منځه وړل، د مطبوعاتو، کسب، شغل او تدریس ازادي او د شخص ملکیت حق او د اوسیدني خونديتوب د بیگار شکنجې او د غیر قانوني جزاگانو مصادره او منع کول په کې ځای لری.

په (۴۲) ماده کې د مشورو مجلسونو او د دولت شورا ته حق ورکړ شوي چې حکومتي ادارې څخه شکایت ولري په خپله حکومت ته عرض کولي شي!!

۱- ماما محمد ابراهیم خان چنداولی (د ډاکتر محمد اسماعیل پلار).

۲- حاجی گل احمد خان افغان کابلي.

۳- فتح محمد خان جبارخیل (ارسلا).

۴- په (افغان) متخلص غلام محی الدین خان جمریانی قندهاري.

۵- میر قاسم خان لغماني.

(۶)

انتقادي (دنیوکې) کتنه

د ۱۳۰۱ ش کال اساسی قانون

د دوهم فصل په څلورم بحث کې یعنی چیرته چې د دوهم مشروطیت د هلوځلو د پایلو په باب موخبرې وکړې، په لسمه ماده کې مو په هېواد کې د قوانینو ترتیب او خپرول د امانتي دورې د نښگڼو او د مهمو کارو، و څخه شمېرل چې ددې هېواد په څو زره کلن تاریخ کې د انساني حقوقو د عالی مبادیو پر بنسټ د لومړي ځل لپاره یو اساسي قانون د "نظامنامه اساسي دولت علیه افغانستان" په نامه خپره او د تطبیق لاندې ونيوله.

د ۱۳۰۱ ش کال د حوت په ۷ نیټه وه چې د افغانستان ملی او عنعنوی لومړني لویه جرگه په دي دوره کې په جلال اباد کې په خپله د شاه په ریاست د افغانستان د بېلابېلو قومونو او قبایلو د ۸۷۲ تنو استازو په گډون له توپیر پرته د ملی یووالی او د نظر د پراختیا

د محکمو اړونده فصل ډیر لنډ، گنگ او مجمل دي، په ۵۳ ماده کې وایې چې "ټولې محکمي د هر ډول مداخلې څخه ازادې دي" لکن روښانه شوي نده چې ددې محکمو قاضي له کوم ځای څخه راځي؟ څوک دی؟ او په اجرائیه حاکمه دستگاه کې څه موقف لري؟ پدې ځای کې داسې انتظار کیده چې اساسي قانون به د دولت په توگه ځای په ځای کړي، ځکه مشروطه قضا یوه مستقلة دستگاه شمیري.

په دوهمه ماده کې یوازي د صدراعظم څخه نوم اخستل کېږي چې که چېرې شاهانه ذات تشریف ونلري صدراعظم د ریاست په دنده کار کوي، او بیا په ۲۸ ماده کې وایې: صدراعظم او وزیران پادشاهي ته د نژدې کسانو څخه غوره او ټاکل کېږي، په داسې حال کې چې د ټولو وزیرانو مسوولیت د غیر مسوول پادشاه په وړاندې په (۳۱) ماده کې واضح شوي دي، نو پدې حالت کې په هېواد کې مسوول شخصیت وجود نلري، ځکه په خپله شاه چې د صدراعظم او وزیرانو ټاکونکي دي او د اجرائیه قوی ټول واک هم د هغه سره دي غیر مسوول دي.

پداسې حال کې چې عملاً په خپله شاه امان الله د خپلې پاچاهي په لومړیو کلونو کې د قوانینو ډیر پابندو، او پدې اساسي قانون کې عامه حقوق د لیکونو او مراسلاتو (۷۳ ماده) تر خوندي توب پورې ځای کړای شوي او د افغانستان په تاریخ کې د لومړي ځل لپاره دایو نیک او گټور اقدام و، لکن ددې لپاره چې ددې قانون په اصل کې مسوول نظام وجود نه درلوده، نو یوازي د پادشاه د خیر او خلوص نیت ونشو کولای چې د هغه د رژیم د فساد مخنیوي وکړي، او له څوکاله وروسته مونږ ولېدل، چې نا پوهه او فاسد العمله کسان

په ۲۸ ماده کې راغلی دي چې صدرعظم او نور وزیران د شاه له خوا غوره او ټاکل کېږي، په ۳۱ ماده کې وزیران یوازي شاه ته مسوولیت لری دغه مواد پادشاه چې غیر مسوول هم دي دیوه مطلق العنان دیکتاتور په توگه رامنځته کوي ځکه چې هغه او دهغه وزیران دخلکو او یا خلکو د استازو د مجلس په وړاندې کوم مسوولیت نلري، او نه د هغې د مقام د غوره کولو او ټاکلو په برخه کې پرته له شخص شاه څخه کومه بله رایه د خالت کولې شي.

په اساسي قانون کې د قوانینو طرحه، ترتیب او تصویب هم معلوم ندي او یوازي په ۴۶ ماده کې وایې چې د دولت نظامات د دولت د شورا څخه تدقیق شوي دي او د وزیرانو مجلس ته وړاندې کېږي او د مجلس وزرا د تصویب او د شاه د منظوری وروسته په عملی توگه اجرائیه وړاندې کېږي.

پدې صورت کې گڼي د قانون طرحه کونکي، تصویب کونکي او دهغې لاس لیک کونکي د اجرا لپاره یوازي یو شاهي مقام دي. او عملاً هم همداسې وه چې دي حالت مشروطه نظام له منځه وړه، ځکه چې په خپله وزیر قانون طرحه او ترتیبوی، او د دولت شورا چې همدا وزیران د همدې شورانیمایې جوړوي) یوازي هغه تدقیقوي او بیا وروسته په خپله د وزیرانو په مجلس کې تصویبېږي، او د وروستي اجرا لپاره بیا پادشاهي لاسلیک پری کېږي چې "خود کوزه گرو خود گل کوزه" دي چې په داسې حالت کې د تقنینیه او اجرائیه قواو ددندو گډوالي رامنځ ته کېږي.

چې دا په خپله د دري گونو قواو د جلاوالي د روحیې او د مشروطه حکومت نقض کول دي.

دا يوازي نه وو: هغه ځوان پادشاه چې د بازار په منځ کې خاتنه گرځيده، او د خلکو سره يوځای کيده او دهر بنار ښوونځي يې په خپله ليدل.

اود خلکو عريضې يې اوريدلي، او پوښتنه به يې کوله، د کار په پيل کې د خلکو له خوا په ډيره مينه او علاقې سره ومنل شو او د خلکو همکاري يې راجلب کړه، او تر دې پورې چې خلکو د پوهني لپاره اعاني ور کړي، او د ښوونځيو لگښتونه يې په خپلو گمرکي مالياتو ور زيات کړل، لاکن دې نيکي لاري د دواړو خواوو تر منځ ډير دوام ونکړ، او تر څو چې مو سترگې خلاصولي د حاکم او محکوم تر منځ د بدبيني څپې را پيدا شوي او مسله د ۱۳۰۳ ش کال او ۱۳۰۷ ش کال په اړو دوړو سره پای ته ورسيدله.

چې هېواد يې ۵۰ کاله شاته واچوه، او په خپله هغه شاه چې هېواد ته اخلاص يې د تدبير اوسنجش څخه زيات وو او د هغه هېواد څخه چې ده ورسره مينه کوله فراری شو.

همدلته دي چې د پېښو ځنيې کتونکي او کورني او بهرني ليکوالان ددې اړو دوړو علت د پرديو په لمسونه "بريتانوي هند" او د همريز" په کابل کې دبريتانيا سفير"

په دسيسو جوړولو او نورو انگرېزي فتنو جوړولو کې گوري. او ځنيې بيا خپله د افغانستان د خلکو زړه پرستي، محافظه کارۍ اودترقي ضدوالی ددې اړو دوړو عامل بولي، او ځنيې نور بيا پدي پروسه کې ډير تيزوالي او داماني دوري مخ کې له وخته ريفورمونه يا اصلاحات پدي برخه کې يادوي چې دغه ټول عوامل کولي شو چې د څو اړو دوړو او داماني رژيم د ناکامي علت وبلل شي. لاکن بايد ووايو: چې هيڅ يو ريفورم، اصلاح او ترقي غوښتونکي او

ددربار په شاوخوا راغونډ شول، او هېواد يې د ۱۳۰۷ کال د ژمی د اړو دوړو سره مخامخ کړ، او وليدل شول چې هغه هېواد روسته د شاه د دربار د فاسدو عمالو دناروا اعمالو او د هغه د غرض ناکو همکارانو قرباني شو، او د هغه په شاوخوا کې د هغه د نبوغ خبري تردي اندازی په چاپلوسني زياتي شوي، چې هغه روحا د تلقين لاندي راغی ددې لپاره چې انسان جايز الخطا دی هغه غرور چې دده د هېواد غوښتني او خلوص نيت سره برابر نه وو پدي کې راټول شو.

د مثال په توگه خدای بخښلی داوی ويل: کله چې په ۱۳۰۳ ش کال د گوډ ملا ماتونکو لگښتونو څخه وروسته ارام کړي شو، او په خپله شاه د ملا عبدالله او ملا عبدالرشيد په گډون د اله گوله کوونکو يا شراچوونکو د ۵۴ تنو مشرانو د اعدام حکم ورکړ (۱۳۰۴ ش کال د جوزا ۴) داوی چې په هغه وخت کې د سوداگری وزير او ددربار د نزدی کسانو څخه و پدي برخه کې داسي عرض وکړ: ښه به وي چې دا په اعدام محکوم کسان محاکمه شي او د قاضي په حکم ووژل شي، پادشاه په ډير قهر او غرور سره وويل: ولي ته نه پوهيږي چې زه د امير عبدالرحمن لمسی يم!!

اروپا د سفر څخه وروسته کله چې دا هېواد غوښتونکي پادشاه کابل ته راغی او په ځينو گټورو کارونو (ولي دوخت څخه مخکې) يې لاس پوري کړ، چې د هغي انعکاس په ځوانه طبقه کې چې د هغه مخلص همکاران وو ښه نه و. او موږ وليدل چې دپغمان په لويه جرگه کې د شيرارني ځوي د وزيرانو د محکوميت څخه خبری وکړی او دستوري د ماني په مجلس کې عبدالرحمن او عبدالهادي چې دهغه د مشروطيت د لاري اودحکم چلولو د وخت ملگری وو د گټور او جايز اقدام (لاکن په عجله) د مخالفت لاس جگ کړ.

محمد امين باركزايي حكم چلاوه، او قيس على هذا، د باركزيانو بازار بڼه تود و. او زياتره يې پاك لمن او د زړه سوي، خلك هم نه و، چې د شاه او دهغي د خلكو په حال كې زړه و سوزوي، او يا د وضعي د فساد څخه مخنيوي وكړي.

نو پدي خاطر يې دغه گران ترقي غوښتونكي، شاه د خلكوله غېرې څخه لری كړ او د هغي څخه د خلكو عمومي حمايت مخ په كموالي شو، او پدي ځای كې وو چې كورنۍ او بهرني نور اغزمن عوامل هم په وړانكارۍ او ناسمون والی كې فعالتره شول. كله چې په اساسي قانون كې د كار بنسټ پر مشروطه حكومت او د وزيرانو مسووليت او د هغوي ځواب وركول پر خلكو بنا نه وه، نو په همدې سبب هر وزير او هر كارمند كولي شول هر څه چې يې زړه وغواړی هغه وكړي.

دلته دي چې موږ د خبرو رشته ددغو پيښو يوتن نژدي ليدونكي او ننداره كوونكي خداي بخښلي غبارته وركوو چې وايې: "داماني دولت له جوړيدو وروسته دهيواد تقريبا بېلابېل ټول طبقات د دولت د ملاتړ لپاره ودریدل، او دانگريز د دولت سره په جگړه كې زياتره فيودال، روحانيون او بزرگان ټول د دولت په ليكه كې ودریدل. لاکن د جگړې د ختمېدو څخه راوړوسته او د ريفورم د پيل څخه ورو، ورو د خلكو ليكي د طبقاتي گټو له نظره يو له بله سره جلا شولي... لاکن دغه ټولې قضي د دولت دريفورمونو د تطبيق خنډ كېدای نه شوی، كه چېرې د دولت جبهې په خپل منځ كې درزونه نه وي كړي. او تناقض يې پېدا كړی نه وی. ځكه ملت تر دغه وخته د شاه او دولت په ملاتړ كې ولاړ و. اود همدغه خلكو ملاتړ و. چې د دولت په دستگاه كې د درزونو سره، سره يې د هغي ستنې ټينگې او

خير غوښتونكي اقدام مخ كې تللي نشي، مگر دا چې د ملت او د خلكو د بېلابېلو قشرونو د حمايت څخه برخمن وي، پداسي حال كې چې امانتي رژيم د خپلی لومړني محبوبيت او برياليتوبونو سره چې د پرمختگ په لاره كې په برخه شوي وو، په بطن كې يې فساد پيدا كېده او ددغه رژيم كارمندانو (يوازي محدود اشخاصو) په خپله په خپل لاس ددغه رژيم د ناکامي او ويجاړيدو وسايل برابر كړي وو او... سعدي په قول:

بوریا باف گر چه بافنده است
نبرندش بکارگاه حریر

ددې دوري ډير رجال چې ددوهم مشروطيت څخه وروسته منځ ته راغلی وو، هغه بوريا اويدونكي وو چې د ورينمو كارگاه ته راغلی وو. او ددې عمل بنسټ هم د شخصي، خانداني او قبيلوي پزندگلو و په رشتو ولاړ وو. چې د امير حبيب الله خان د دوری او د محمد زايي والي د اعتبار سره يې څه توپير نه درلوده.

اگرچې محمد ازايي بت مات شوي وو، لاکن پرځای پدي وخت كې باركزايي بت ولاړ وو. مثلاً په هغه وخت كې كابل د والي محمود ياور او شاغاسی علی احمد پلاس كې و او قندهار د وزير عبدالعزير، نايب الحكومت محمد سرور او نايب الحكومه عبدالکريم او فرقه مشر نيك محمد پلاس كې وو، او مزار او هرات د نايب الحكومه محمد ابراهيم او فرقه مشر عبدالرحمن پلاس كې و چې دغه ټول باركزيان و او د شاه د مور د سراج الخواتين په كورني پوري اړه درلوده.

په جنوبي سيمه (پكتيا) كې عبدالحكيم باركزايي وو، په غزني او روزگان كې دوست محمد ناظم باركزايي و او په گرمشك كې

په دې ډول امان الله تجرید شو، پوهه او تکړه عناصر او د دوهم مشروطیت فکري مخکښان د ده له اړخ څخه جلا سفارتونو او نورو کارونو ته واستول شول. او ځای یې بادار پرستو او چاپلوسو خلکو ونښه، چې نه یې کار کولی شو نه همکاري او نه لارښوونه، چې دا په خپله د تاریخ یوه بدمرغه مرحله وه چې د دوهم مشروطیت مخکښانو باید د اساسي قانون په وضع کولو کې د هغې چاره سنجولی وی. او په خپله شاه هم د هغه پېښې کوله، لاکن د دي لپاره چې غیر مسوول شاه په حقیقت کې د خلکو په وړاندې د خپلو اعمالو مسوول و او نا پوهه همکارانو یې هغه سخت بدنام کړی و. نو په دې خاطر له هغه خلوص او نیک نیت سره، سره د خلکو د غضب، نفرت او کرکې وړ وگرځېده، او دا په خپله د افغانستان په نژدې تاریخ کې د عبرت یو درس دی. چې زموږ راتلونکي باید په خلاص نظر وگوري او پوهه شي چې دچارواکې او هیواد نیو چارو کې یوازې نیک نیت او ښه فکر کول کافي نه دي، باید چې ټولو ښو نیتونو ته د عمل جامه ورواغوستل شي. او خلک یوازې په خبرو اترو نه قانع کېږي او د انسان په عمل باندې قضاوت کوی.

د حیرانتیا ځای دی: هغه هېواد دوست او نیمه انقلابي شاه چې د دوهم مشروطیت د انډیوالانو په همکاري په تخت کښناست او هېواد ته د خدمت اراده یې درلودله، په هغه اساس قانون کې چې ده په خپله وضع او لاسلیک کړی و، لومړی یې خپل ځان غیر مسوول وگاڼه، وروسته له هغې څخه یې صدراعظم ونه ټاکه، او د هېواد ټولې اجرا شوې چارې یې د خپلو ټاکل شوو وزیرانو پواسطه په لاس کې ونهولې، او که کوم چا به یې په وزیر گوت نیونه وکړه، ده به یې

استواره ساتلي. او کله نو دربار او کابینې ډېر پخوا ستر درز موندلی و. دا په دې معني چې کابینه د بېلا بېلو عقېدو د دوه ډلو عناصرو څخه جوړه شوي وه چې یوه ډله یې د هېواد په کورنۍ سیاست کې په چټک ډول د اخلاصي پروگرامونو او په بهرنۍ سیاست کې د مثبتې بي طرفۍ او د استقلال د ازادۍ دشبیت طرفداره وه، او بله ډله یې په کورنۍ سیاست کې د تدریجي اصلاحاتو او د گاونډی قوي دولتونو څخه د یوه سره د یو اړخیز سازش او معتدلي لارې طرفداره وه، نو دغو دواړو ډلو کوښښ کاوه چې یو د بل نظریې خنثي کړي، او دې خبرو شاه ته داسې تلقین ورکاوه چې د حکومت په منځ کې د دغو دوو مخالفو ډلو موجودیت د چارو د اصلاح سبب کېږي او په عین وخت کې د شاه د مقام د سلامت پاتې کېدو سبب هم دی. سربېره پردې په کابینه او دربار کې یوازې د شاه شخص و، چې په دې تاریخي پړاو کې د اصلاحي پروگرامونو د تطبیق د مشوري ورکولو لپاره یې فکري او عملې قوت نه درلوده او د هغوي جهان بینی د ډېرې عادي متولي څخه لوړه نه وه...

د اداري دغه فساد د ټولوک د کمزوری سره یوازې د افغانستان خلک د دولت د ملاتړ څخه لېري کړل، او د بل پلوه کورنۍ ارتجاعی عناصرو د پټو دسیسو نقشي د اتماري جاسوسۍ فعالیتونو او اقداماتو سره یو ځای شول، او افغانستان یو ځل بیا د یو تاریخي او ټولنیز بدلون په درشل کې چپه شو، او دا په خپله استعماري لاره وه چې د هر نوی غورځنگ په راپیدا کېدو افغانستان باید د امکان تر حده پورې شاته پاتې کړی...^{۸۱}

^{۸۱} غبار مسیر ۸۰۵

عمل په پایله کې هغه خیر غږښتونکی شاه هم د فساد په دغه چټل ځای کې وربښکته شو، او د ابد لپاره د خپلې هېوادنۍ هوا چې د هغې سره یې مینه درلودله د تنفس څخه یې برخې شو (علیه الرحمه).

په دې وخت کې د بنکیلاک گوداگیانو لاس هم د امانی رژیم پر ضد په پټه کار کاوه او د شاه د تکیفر لپاره یې ملا ډوله رالمسولی و او د ملکې یا نیمه برېښ مونتاز شوي (مصنوعي) په زرگونو عکسونه یې د ناپوه او ساده قبایلو په منځ کې ویشلي و او ترڅو چې مو سترگي خلاصولي د ټوپکو او ناریه وسلو غږونه د ننگرهار د شینوارو د قبایلو او د کابل د شمالي سیمو څخه تر غوږ راوړسېدل، او زیار ایستونکو کروندگرو له کلیو څخه په شورش لاس پورې کې، چې په خپله د دولت کارمندانو د هغې اساس جوړاوه او بهرنیو لاسونو هم د هغه اور د ښه بل ساتلو لپاره ډېر لرگي او د سون مواد ور برابرول.

په دې ځای کې یې مناسبته نده چې د هغو خبرو اترو څخه یادونه وشي کوم چې د دوهم مشروطیت د کېڼ لاسو گوت نیونکو ځینو ځوانانو تر منځ د هغه ملگرو سره چې د واگي په لاس کې نیولو څخه وروسته ترسره کېدې او دغه د دواگي په لاس کې درلودونکی ډله یې د امانی رژیم د نه پایښت او خرابوالی مسووله گڼله.

ښه مې په یاد دې چې د ۱۳۰۶ ش کال په پسرلي کې د کندهار د ښار د لودینانو په کوڅه د عبدالرحمن لودین په کورنۍ یوه ورځ د ده او د تاج محمد بلوڅ تر منځ د دوستۍ او ملگرتیا خبرې اترې ونښتې، چې دواړه د دوهم مشروطیت د غورځنگ ملگري او هم یې

په خپله ننته او دفاع کوله، او غیر مسوول شاه به په خپله د نورو د اعمالو مسوول او جوایده کېده!

مثلاً: د پغمان په لویه جرگه کې په ۱۳۰۳ ش کال کې هغه وخت چې هغه د مامورینو د بدې وضعې او ناوړه عمل له لاسه د پکتیا په سیمه د اړو دور د اورلمبي بلي وي، مولوي عبدالواسع (د لومړی مشروطیت د رجالو څخه یو تن چې یادونه یې پخوا تېره شوه) د وخت د پوهني د وزیر (سردار فیض محمدزکریا) او د کورنیو چارو د وزیر د فعالیت او دقت د نشتوالی یادونه وکړه، مخکې له دینه چې وزیران د هغه په ځواب کې اعتراض او د خپل ځان په پاکوالی پیل وکړی، غیر مسوول شاه نوموړی اعتراض کوونکی ته چې په رسمي چارو کې د یوه وزیر په بې کفایتی خبرې کې وی ځواب ورکړ، چې شخص داعیه یې د دې ډول گوت نیوني علت وباله^{۸۲}، په داسې حال کې چې دغه عمومي شکایتونه د ادارې فساد څخه راټوکېدلي و.

څرنگه چې په خپله شاه ته د ښه نظر درلودونکی، مطیع او فرمان برداره خلکو او د دربار ځینو پاک لمنو اشخاصو دغه راز خبرې او اعمال چې د مشروطیت د اصولو منافي او د وینا او عمل ترمنځ د فاصلي او تناقض درلودونکی و. د سر په سترگو لېدلی او ورځ په ورځ د هېواد ادارې حالت د طبعې مجرا څخه د فساد، ناسموالی او گډوډۍ خواته روان و چې په پایله کې یې د مالیه ورکونکو کروندگرو او کار کوونکو ډلو، کړاو او ازار زیاتوه، نو په دې خاطر د عوامو د طبقو نیک نظر او د همکارۍ روحیه د حاکمي طبقې سره په کرکي او انزجار سره تبدیلیدله، ترڅو چې د درباریانو د ناوړه

⁸² رویداد لویه جرگه پغمان ۱۳۰۳ ش، ۱۳۴ مخ.

ورځ د پادشاه او د هغه د درباريانو سره اړيکې لرې ځما له خوا هغه ته ووايې چې:

گر اين مکتب است و اين ملا

کار طفلان را خراب می بينم

په ډېر نژدې وخت کې دا رژيم له پښو لوېږي او چپه کېږي او هغه وخت به "نه تو مانی، نه او، نی فخر رازی"

دا وينا د هغه پوهه ځوان او رېشتني شهيد وه چې دوه کاله وروسته مو د ده همدغه وړاندوينه د ظاهریدو په ډگر کې ولېدله، هغه رژيم د خلکو په قبر کې لوېدلې او کړيدلې او چپه شو چې د ښکيلاک دسيسه کاره لاس هم د دغه تنفر او کړاو د احساس تر شا کار کاوه.

دا د افغانستان په تاريخ کې څو واړه لېدل شويدي چې په خپله شاه يا د چارو واکدار يا شهزاده نیک او خير غوښتونکی سپری وي لاکن د درباريانو، گمارل شوو کسانو او يا دا هلې حرم او کورنۍ د بد عمل په سبب ل منځه تللی دي، د مثال په توگه سدوزی شاه زمان او امير شيرعلي خان بد پادشاهان نه و، هغوی دواړو د هېواد د ازادۍ او لوړتيا سره مينه درلودله او د ښکيلاک سره يې مبارزه کوله لاکن د حکومت او د دربار کارکونکو او اعمالو هغوی په ډېرو بد مرغو او تورو سرنو شتونو اخته کړل.

غازي امان الله هم مخلص ا هېواد دوسته او روڼ اندي ځوان و چې د داسې چپه شوي سرنوشت سره ملگري شولو که چېرې د شهزاده توب او مشروطه غوښتنې د وخت ملگرو دا تجريد کړي نه وې او په وزارت سفارت عياش او واک کې محوه شوي نه وې او د خلکو سره گډ شوی وې او د کليو، کوچيانو، د کاندارانو، لښگرو او کروندگرو په گډون يې د افغانستان د خلکو ملاتړ تر لاسه کړی وې.

يو له بل سره خپلوي درلوده (د لودين خور د بلوخ د ځوی مېرمن وه).

لودين خپل ملگري ته په ځانگړې نرمه لهجه ويل: "دا تاسو وي چې ځوان نیک غوښتونکی شاه مو چې د خپل پلار سره ډېر توپير لري بي لارې کړې او د هغه د خپل سر يو مخنيوی نه کوي! اخبر مونږ خو د مشروطيت لپاره او د مشروطيت په نوم قربانې ورکړي او په پايله کې مو يو مطلق ديکتاتور رامنځ ته کړ، تاسو اوس حکمران شوي! او هغه بل چې فراشباش و وزير او سفير شو او د يوه کوچنې ټولگي مشر د بهرنيو چارو وزير او د جرمني وزير شو! ايا زمونږ هلې ځلې او قربانيانې د همدې چوکيو لپاره وي؟ اخير مشروطيت چېرې دي؟ يو تن ناخبره ځوان مور او ست او د هېواد د مادي او مصنوي ټولو چارو مطلقي واگي مو د هغه په لاس ورکړي! هغه اگر چې ښه نيت لري او خپل هېواد د تخلص او علاقمندي، لاکن بيا هم انسان او جايزالخطادي. مشروطيت دادې چې هغه مسوول صدراعظم خلکو ته وروپېژني، او د خلکو د استازو منتخبه شو را جوړه کړې او په خپله دی غير مسوول وې، ترڅو چې خلک مسوول صدراعظم او د ده کابينه د خپلو ټولو شکاياتو د جواب ورکونکی په توگه وپېژني..."

لودين زياتوله: "زه د دې رژيم سره چې د غرضناکو او ناپوهو کسانو د يوې ډلې د ناجايزو اعمالو په سبب د نابودۍ سره مخامخ دی د هغو ژمنو په سبب چې په گوند کې مې درلودې همکارې وکړه او دا مطلب مې د شاه او د هغه د درباريانو غوږوته ورساوه، څرنگه چې وايې نه اوریده، کابل مې هم ترک کړ او اوس د کندهار په يوه نوم ورکې کوڅه کې په خپل پلرنۍ کور کې ناست يم، لاکن تاسو چې نن

کېږي، چې د هغه د بدو او ناوړو عواقبو مسوول بهرني او کورني مغرض عوامل دي.

ولي په خپله خدای بخښلي شاه د دې هېواد ازادۍ بخښونکی غازي امان الله خان (عليه الرحمه) هم د افغانستان يو خیر غوښتونکی، نیک زړی او مخلص ځوان و، چې د خپل هیواد او خلکو سره یې مینه درلوده چې د نوموړو لسو مېداو په لاس ته راوړلو او بنسټ اېښودلو کې د هغه پاملرنه او هلې ځلې شاملې وي، نو په دې خاطر د افغانستان تاریخ به هغه په نیک نامه سره یاد کړی. او نوی نسل باید د هغه د عمل په درناوي وپوهېږي او هميشه یې نوم په نیکی سره یاد کړی ځکه چې نیک اعمال یې پر سهو زیاتېده، د دې کرښو د لیکونکی د لېدنو او کتنو څخه دي:

د ۱۳۰۸ ش کال د پسرلي لښکر کشیو کې چې د کندهار څخه د غزني په لور و په خپله امان الله خان د کندهاری او هزاروو د لس زره کسېز لښکر مشري په غاړه درلوده د دې لپاره چې خلکو شاه ته اخلاص درلوده او کوښښ یې کاوه چې هغه بهرته د پادشاهي په تخت کښینوی، لاکن کله چې د مقر او غزني په منځ کې یو شمېر مشکوک عناصر د انگریز د پولتیکل د اسنادو سره یو ځای ونيول شول او ثابته شوه چې په دې اړه دوېر کې د کورنۍ یو شمېر روحاني ډوله کسانو لاس شته او غواړي چې د قبیلوي (دراني او غلجي) اختلاف څخه کارواخلي او د فساد د دغه اور د تازه ساتلو لپاره یې شل تنه فرهي کسافان (دراني) سپاره یې د غلجیو په سیمه کې ووژل او مړی یې دوه نیمه کړل او بیا یې د تلفون په کړو شوو ستونو کې و ځړول او په کاغذ کې یې په اخوندی خط ورسره داسې ولیکل:

"دا د شاه او درانیانو لپاره د غلجي قومونو میلستیا ده ۱".

او د خپل حکومت تگ لاره یې د هغه څه سره برابره کړی وی چې دایې مدعې و (یعنې مشروطیت) طرح او عمل یې کړی وی نو ددغه شوم او ناوړه سرنوشت سره نه مخامخ کېده لودین چې کله په شکایت خوله خلاصوله او د وضعي د سر چپه کېدو څخه کړیده، د ځان سره یې ویل:

دیده در خون جگر زد غوطه

باد لعنت به چنین مشروطه!

دا د هغه څه بېلگه وه چې د امانې رژیم په نیمگړتیاوو او د دوهم مشروطیت د غورځنگ د لاس ته راوړنو د لمړنۍ اساسي قانون او د دغه ټولني د مفکرو غړو د وینا په استناد مې ولیکله، د دې کرښو لیکونکی امانې دوره د اول څخه تر پای پورې درک کړی او لېدلی ده او د دغې دورې د اشخاصو سره معاصر او د هغوی د احوالو او اقوالو ناظر وم نو د دې بحث په پای کې د یوه بي طرفه مشاهد په توگه باید ولیکم چې:

تر هغه وخته چې سیاسي قدرت یې تر لاسه کړی نه و د دوهم مشروطیت مهم غړی په لومړۍ لیکه او نور یې په ښکتنیو لیکو کې و.

د هغوي کوښښونه مخلونه او د درناوی وړ و او د هغوي قربانیانې مشکوري دي ځکه چې د هغوي په وسیله زور او وروست نظام یا رژیم له منځه ولاړ او په ځای یې د نوی افغانستان بنسټ اېښودنه وشوه او د هغوي د هلو ځلو په پایله کې و چې لکه څنگه چې مې مخکې وویل د نوی ژوند لس مېداوی تر لاسه شوي. او یا هغه پیل و چې د افغانستان په تاریخ کې د هیرو لوړندي، او د امانې دورې لس کاله د دې هېواد د تاریخ نیک او نیک مرغه وختونه شمېرل

سره جگړو ته راوبولم باید د افغانستان د ټولو خلکو د یووالی، دوستی او ورورۍ غږ کونکی اوسم.

کله چې اوس گورم چې تاسې په کورنی قبیلوي جگړې سره اخته کېږئ، اوس زه غواړم چې میدان د ځینو موافقو او مخالفو په گډون د افغانستان خلکو ته ور کړم، تاسو یو د بل سره جوړ راشئ، زه د خپل تخت د بېرته لاس ته راوړلو لپاره د کورنی جگړې مسوولیت پرغاړه اخستلی نشم. ځما یو تریور پاره چینار ته رسېدلی او بل روحانې ورور مې دلته ناست دې او د کورنی جگړې اوربلوی، لاکن زه د دې کار سرې نه یم، او تاسو ته ځما سپارښتنه داده چې:

یو له بله سره یو ځای شي. اتفاق وکړئ! او خپله ازادۍ وساتئ! او خپل هېواد بهرنیو دښمنانو ته مه ورپرېږدئ! زه ستاسو یو غړی یم که چېرې تاسو نیکمرغه یاست، دا به زه عینا نیکمرغه او خوبن اوسم. لاکن که چېرې همداسې په وینو او خاورو کې لیت پیت اوسې دا به ځما د همیشنی خواشینۍ او بدمرغی لپاره سبب وي:

جنگ تو صلح، صلح تو جنگ است

من به قربانت اینچه نیرنگ است؟

میروم تا تو نشنوی نامم

اگر نام من، ترا ننگ است!

خیر غوښتونکی، حساس او نیک زړی پادشاه د واقف لاهوری دغه دوه بیته په سوی زړه اوښکي بهدونکی حالت او په نیولی اواز سره وویل او بیاني وویل: فی امان الله!...

داوه ددوهم مشروطیت د پای غم لړلي داستان، چې د افغانستان رنځیدلی ملت دغه راز مرغه هنگامي ډیري لیدلي دي، رجال او خیر غوښتونکي پادشاهان له منځه تللي او په کلونو دا خلک په

خدای بخښلی امان الله خان چې دغه ډېره بده منظره ولېدله کندهاریان یې په خپل شاوخوا راټول کړل او ورته ویې ویل: "اوس ثابت شوه چې پردی دشمنان غواړي چې زموږ د قبایلو ترمنځ فساد او جگړه واچوي، ترڅو موږ په خپله یو بل سره ووژنو او د دغه ناجایزه عمل سبب به هم زه وم چې ځما د تخت و تاج د بېرته لاس ته راوړلو لپاره به وژني او وینې وبهږي.

نو ای ځما گرانو خلکو! تاسو په پوره ډاډ سره پوهه شي چې زه د کورنی او قبیلوي جگړې دغه زړه بگنونکی منظرې قبلولی نشم او نه غواړم چې ځما د تاج او تخت د بېرته گټلو لپاره تاسو په دغسې کار لاس پورې کړي!

نو باید ستاسو له منځه څخه ولاړ شم، ترڅو زه د دغه شان وژني او وینې بهونې موجب نه اوسم.

تاسو ځما ځران ملت ژوندی اوسې افغانستان به د تل لپاره پاتې وي، لاکن د دې ناوړې هنگامي دایمي مسوولیت او مخ تورې به ځما په نوم ثبت شي. په داسې حال کې چې ما د پاچاهي په لومړۍ ورځ ژمنه کړې وه، چې د ازادۍ د ساتلو، او د هېواد د تمامیت او ستاسو د نیک مرغۍ او یووالی او د افغانستان د ټولو خلکو لپاره به کار کوم.

وگورئ! د تاریخ په تېرو دورو کې زموږ د خلکو د بد مرغۍ علت داو چې شهزاده گانو به د شاهي مقام د لاس ته راوړلو لپاره د یوه بل سره جگړې کولي، او ستاسو په منځ کې یې خلک یو د بل سره په جگړو، دښمنیو او قبیلوي شخړو کې ښکیلول. ما غوښتل چې ځما شاهي دوره دغه راز نه وی او په ځای د دې چې خلک یو د بل

رانسکور او د هغه په ځای یو بل مطلقه سلطنت له روڼ اندو څخه په پښو ودراره؟

د دې پوښتنو ځواب د افغانستان د ټولنیزې وضعې د مطالعې پر بنسټ داسې توضیح کېږي: د افغانستان د مشروطه غوښتونکو په مبارزه کې لږو روڼ اندو چې د پورته یا منځنۍ طبقو څخه و لاس درلوده، او دغه هلې ځلې یوه نیمه انقلابي مبارزه وه چې زموږ د عامو خلکو د ځورېدلو طبقو د روح څخه یې سرچینه اخیستله، تر دې چې د دې ډلې مخکښان د ځورېدلو بزگرانو او زیار ایستونکو خلکو په ځای د منځنۍ طبقې بروکراتان، بورژواي رادیکاران حتی تر دې چې شهزاده گمان او درباري متنعم کارمندان هم پکې وو او همدلته ده چې د تاریخ د یوه څېړونکي د خبرې څخه یادونه باید وکړو چې ویلي یې وو:

"د انقلابي غورځنگونو لپاره دا لازمه نده چې په معنی کې باید حتمي پروستاریالي عناصر موجود وي او یا دې د هغوی مرام په (مطلب د امان الله خان څخه دی) او د هغه همکارانو د سلطنت د لاس ته راوړلو لپاره خپله مبارزه پرمخ وړې ده، لکن د دې لپاره چې دغه مبارزه د امپریالسم د راپرځولو او د هغه د قوي تجزیې لپاره وه، د انقلابي نظره دا هم یو گټور عیني پیکار دی..."

(مسایل لیننزم ۹۰ د مسکو چاپ ۱۹۴۹م)

د افغان مشروطه غوښتونکو غورځنگ چې د امپریالسم په ماتې او د ټوټې، ټوټې شوی، ربرگالونکي او زیار ایستونکي ملت د ازادۍ سبب شو، باید د اسیا د بېدارۍ مهمه برخه او د هندوستان او

خاورو او وینو کې لیت پیت شویدي... د ترقی او پرمختیا څخه پاتې شویدي. او په ټولنیز بهیر کې ئې نه جبرانونکي تاوانونه زغملي دي... لیدلي دي. او هغه بد مرغۍ چې لیدلي ئې دي...

لاکن ددې ټولو کورنیو او بهرنیو وړاندوونکو جریانونو سره سره خپل ملي هویت او استقلال ئې ساتلي دي، او دملي ژوند د ادامي لپاره ئې هلي ځلي کړيدي. هو!

تپش می‌کند زنده تر زندگی را

تپش می‌دهد بال و پر زندگی را

۷

نتیجه یا (پایله)

اوس نو ددې داستان د لوستلو څخه وروسته چې د مشروطه غوښتنې حرکت څنگه منځ ته راغی؟ او په کوم وخت او چیرته وروزل شو؟ او دهغې اغیزناک عوامل کوم وو؟ نو د ویونکي یا لوستونکي په ذهن کې به دا پوښتنه پیدا شي، چې ددې حرکت هویت او اصلیت څه وو؟ ایا هغه د ۱۸-۱۹ پیړی د افغانستان د سدوزایې او بارکزیایي شهزادگانو د جگړو پشان د واک د پلاس راوړلو لپاره یو حرکت نشو گڼلای؟

د دې غورځنگ منځ ته راوړونکی، چې د بنکېلاک لاندې کارگران او بزگران نه و، نو څرنگه چې یې پدغه نیمه انقلابي حرکت لاس پورې کړ؟ چې په پایله کې یې یو پورتم استبدادي شاهي رژیم

چې گټورې وې خو د خلکو د دې ډلې لپاره جالبې، د درک او لمس وړ نه وې.

هغو کسانو چې د روڼ اندي عالي بورژوازي او منځنۍ طبقې څخه د دې حرکت په منځ ته راوړلو کې د خپلو طبقاتي گټو پر بنسټ ونډه درلوده، او په افغاني ټولنه کې خالص لږکي و هغه وخت چې قدرت ته ورسېدلې او د خپلو هلو ځلو او عمل په پایله کې د هېواد لوړې چوکۍ تر لاسه کړې او هغه یې خپل وروستی مقصد او هدف وباله او نور د هېواد او خلکو په فکر کې نشول، او د چوکۍ او مقام په کوچنۍ کړنه کې د خلکو څخه ليرې شول او د عمل میدان یې هغه چاته پرېښوده چې د خپل ځان، قومونو او نورو په دوی پورې تړلو کسانو لپاره چې د لوړې او منځنۍ طبقې څخه و د ډېرو مادي گټو په راټولولو بوخت و، چې په پایله یا نتیجه کې یې عامه محرومیت رامنځ ته کېده، په حقیقت کې د افغاني ټولنې طبقاتي جوړښت د اروپايي هېوادونو طبقاتي تشکيلات د تاریخي سوابقو پشان و او دلته تر اوسه د اقتصادي او ټولنیز پلوه د طبقاتو د تجزیې او جلا والي لا املونه منځ ته راغلي نه وو، نو پدې خاطر زیار ایستونکې طبقه د ځانگړو روحي او اقتصادي فعالیتو سره چې هغه د نورو طبقاتو څخه جلا کړي رامنځ ته شوې نه وو، هغوی د ټول محرومیت سره د داسې یو حالت احساس نه کاوه او جبري او قوي فیودالیزم جوړ شوی و.

د دې لپاره چې په امانې رژیم کې نه استسما شوو طبقو او نه استحصال شوې ډلې د ځانگړي طبقاتي شعور درلودونکې وې، نو پدې خاطر هېڅ یوې ډلې خپلې گټې په هغه رژیم پورې تړلې نه گڼلې او د بې تفاوتی او بې تعلقی په حالت کې و او یوزای د

پاکستان د ازادۍ لپاره سریزه وشمېرل شي، ځکه د هندوستان د نظر د خاوندانو د یوه مفکر په وینا چې په هغه وخت کې داسې ویل:

اسیا یک پیکر اب و گل است
ملت افغان در آن پیکر دل است
اقبال

که چېرې پدې جغرافیایي مرکز او د زرې اسیا په زړه کې حرکت نه وای شاید د ختیځ په هېوادونو د ازادۍ کاروان په دومره چټکۍ سره منزل مقصود ته نه وای رسېدلی.

پدې ځای کې دا ټکي باید هېر نکړو، چې د مستمد افغانستان د خلکو د ملي هویت ټینګتیا او ملي روحیه د هر راز تکاملي او انقلابي بدلون د منځ ته راتللو لپاره نامتوازنه وه او د دې سیمې جغرافیایي موقعیت هم د هر ډول غورځنگ او مترقي حرکت د قبلولو متضمن دی تر هغه ځایه چې د مشروطیت مترقي او نیمه انقلابي غورځنگ هم د داسې کسانو پواسطه رامنځ ته شو چې په هغې کې د شاهزاده څخه تر روڼ اندي بورژوازي طبقې پورې لاس درلودی دی.

تر هغه ځایه چې د افغانستان د تاریخ د مطالعې څخه تر اوسه کېږي: که چېرې د یوه مترقي یا ارتجاعي حرکت په منځ ته راوړلو کې طبقاتي گټې موجودې وي، هغه حرکت هم تر هغه وخته پورې دوام کوي ترڅو چې د هماغې طبقې د گټو لپاره متضمن وي.

که چېرې موږ د امانې رژیم ږنگېدل وروسته له څو کاله وپلټو، د هغو عواملو ترڅنگ چې پدې کتاب کې ترې یادونه وشوه، یو اساسي علت به هم ووینو، چې د هغې په رامنځ ته کېدو کې کړېدلې او محرومې طبقې مستقیماً ونډه نه درلوده، د هغې پایلې سره لدې

اړتيا لري، د تاريخ، جغرافيا، اقتصاد، نژاد، ژبې، عقيدو او د چكسوالو، ښاري او د اواره كوچيانو د قبايلو د ټولنيزو مسعرقفونو او د روحي مسلكونو پاتې شونې لكه: مذهبونه، صوفيانه افكار او طريقي دي، چې د نوي صنعتي مدنيت د اغېزو سره يو ځای بايد پكې څېړنې او پلټنې وشي.

او دا په خپله ډېر اوږده او پراخه مبحثونه دي چې د افغانستان په څو رزه كلن تاريخ كې چې د فرهنگونو او مدنيتونو د تلو راتلو لار وه د علمي او عيني څېړنو لاندې نيول كېږي، او هغه وخت كولى شو چې د دقيقو مطالعاتو په رڼا كې د دې جامع الخصايصو درلودونكې خلكو د هغه وړ كړن لاره (خط مش) وټاكو، چې دا علمي كار د تاريخي، اقتصادي، ټولنيز، او د نوي او زاړه فكري او فرهنگي ابعادو درلودونكى دى، او د مشكلترينو او دقيق ترينو ټولنيزو مسايلو څخه دى ځكه چې د طبيعي علومو پشان د رياضي د مثبتو فارمونو لاندې نه راځي او د هغې كليات د مكان او زمانې د نسبي ابعادو سره بدلون مومي او د هغې احكام سل په سلو كې په ټولو محيطونو كې يو شان او هم غږيز او د تكامل موقفونه پدې ټولنه كې نامتوزانه وي و سر تر سره د يوې خالصې طبقاتي ټولنې د ژوند په دساتيرو برابر ندى او له همدې كبله دى چې د دې هېواد زياتره پخواني حكومتونه د اكثريت خلكو په وړاندې نامطلوبه وه، ځكه چې د دغه نامتوازنه ټولنې د افرادو د آني گټو سره يې مطابقت نه درلوده.

نامتوازنه ورته پدې خاطر وايو چې يو كوچنى اقليت په يوه ټاكلې زمانه كې د فيوډال تر عنوان راغلى، لکن د قوي او متشكل قيوداليزم د خصلتونو درلودونكى نه و، ښاري بورژوازي هم د ټولو

مامورينو نيمه روڼ اندې طبقې كه پدغه رژيم پورې څه تعلق درلوده هغه هم د ډېر لږ اقليت څخه زيات نه و يعنې په دغه حساب د ټولنې د لسو يا شلو زرو څخه زيات نه و.

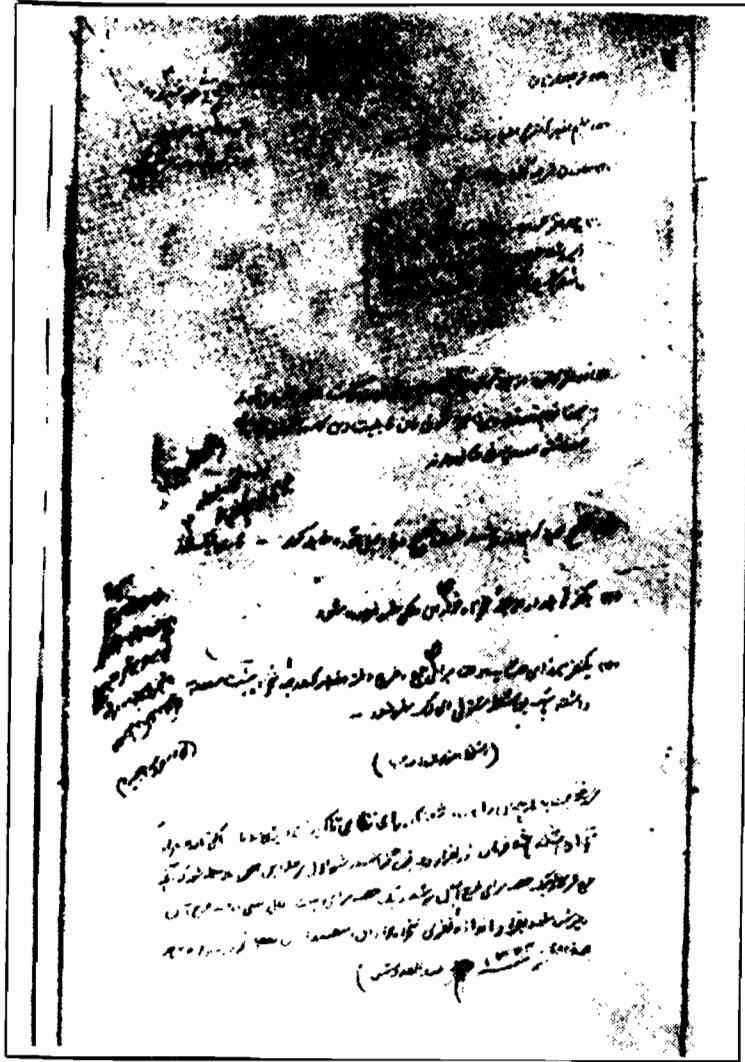
د دې لپاره چې حكومتونه په بل پسې تالانگر او د چيښونكو او گټه تر لاسه كوونكو كارمندانو څخه مركب و نو پدې خاطر همېشه كه د يو پېژندل شوي او ازمويل شوي تالانگر په مقابل كې كه د هغه طبقې څخه نوې مدعي رامنځ ته شوي خلكو د خپل وسې خلاصون لپاره د زاړه تالانگر د ستم له لاسه هغه ته هر كى ويلي دى، لکن د كار په پېل كولو او د لومړي امتحان په وركولو سره څرنگه چې د ټولنې استعمار او فكر په سيستم كې بدلون رامنځ ته شوى نه و او نوو كارمندانو د پخوانيو په پرتله څو ځله بد او خراب اعمال ترسره كړي و نو خلكو به ويل:

تو از چنگال گر گم در ربودى!

چو ديدم عاقبت گر گم تو بودى!

نو پدې خاطر د حكرانانو په مقابل د همېش لپاره يو عمومي نفرت موجود و كه چېرې د هېواد د كوم كورنى يا بهرنى لاس غوښتلى وي چې دغه ناراضه او استثمار شوي خلك د حاكمى دستگاه په مقابل كې استعمال كړي پدې كار كې هېڅ راز ستونزې نه وې، ځكه هر حكومت د خپل عمل او ازموينې په وركولو سره اكثريت خلك له ځانه خفه كړي او جلا كړي وو او كه فرضاً پدغه دستگاه كې يو څو تنه نېكو كاره او مخلص خلك هم وو، هغوى هم د دغه اكثريك استفاده كارمندانو په وجه په خلكو كې منفور و.

د افغانستان د خلكو ټولنيز خصايص او د صفاتو تجزيه او افضايي ټولنيز ژوند د دې ټولنې د هويت پر بنسټ ډېرو باريكو پلټنو ته

انجمن سراج الاخبار افغانستان.
 د شاهي دربار لارښوونې، چې د شاه اقا سي عبد القديوس خان
 اعتماد الدوله په قلم كښل شوي.

ټولنيزو مميزاتو سره يو ځای رامنځ ته شوي نه وه او كليوالو بزرگرانو هم د متشکله کارگر د طبقي ټولنيز خصلت نه درلوده، او اواره کوچيان د ټولو طبقاتي شرايطو څخه محروم و.

که چېرې د دغه عدم توازن او د احوالو د اختلاق او د طبقاتي شرايطو د ډېروالي په حالت کې که چېرې فعال خیر خواه او مخلص حکومتونه هم منځ ته راغلي، د دې لپاره چې د دغو نامتوازنه طبقاتو د يوې ډلې سره يې هم تطابق نه دی کړی د اکثریت خلکو د ملاتړ څخه محروم پاتې او تجريد شويدي.

د دې لپاره چې د افغانستان د جغرافيا د پېښېدو ځای هم ډېر حساس او مهم و او داسې غرني دي چې د دوه مدنيتونو او د ايران او هند د دوه ډوله فکرونو او د دريو لويو ځمکو لکه: هند، ايران او ماورالنهر تر منځ پروت دی، نو پدې خاطر همېشه کله چې جهان گرځېدونکو او فاتحانو د ده سره سروکار پيدا شوی دی، د طبقاتو د عيني او قانوني عدم توازن د ټولنيز خصلت څخه يې گټه اخستلې، او د بې اتفاقي او خانه جنگي په رامنځ ته کولو سره يې د دې خلکو سلي قوت کمزوری کړي او زموږ ټولنيز خصلتونه يې زموږ په ضرر کارولي دي، چې د همدغه امير يا لسن بهرنی ايا دی څخه په عين شکايت کې بايد د ځانه سره ووايو چې:

اتش بدو دست خویش، در خرمن خویش
 چو خود زده ام، چه نالم از دشمن خویش

(پای، کابل جمال مینه، د ۱۳۶۱ کال د حوت ۲۶)
 (د ژباړې پای، کابل خیر خانه مینه، د ۱۳۸۰ کال د سنبلې ۶)

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**